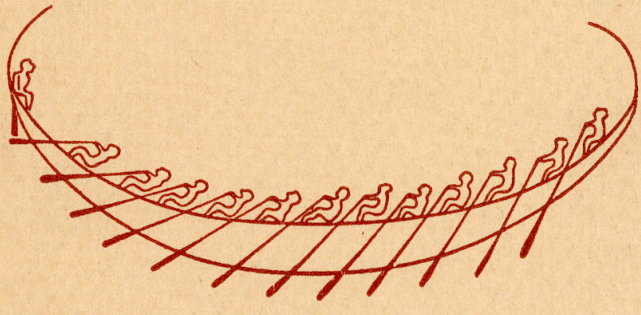
GERHARD HAFSTRÖM

LEDUNG
OCH
MARKLANDSINDELNING

Almqvist & Wiksells Boktryckeri AB
UPPSALA 1949

E-boken är publicerad av Juridiska fakulteten vid Lunds universitet 2026
eISBN: 9789190023419
DOI: https://doi.org/10.37852/oblu.402

Denna text är licensierad under CC BY-NC 4.0, Erkännande.
(Se fullständiga villkor: https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.sv).
Enligt licensen får verket spridas och bearbetas utan att tillstånd behövs, men ej användas i kommersiella syften. Verkets upphovsperson måste anges.

Juridikbok.se

Denna digitala version av verket är nedladdad från juridikbok.se.

Den licens som tillämpas för de verk som finns på juridikbok.se är **Creative Commons CC BY-NC 4.0**. Licensvillkoren måste följas i sin helhet och dessa finner du här https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode.sv

Sammanfattningsvis innebär licensen följande:

Tillstånd för användaren att:

• Kopiera och vidaredistribuera materialet oavsett medium eller format

• Bearbeta och bygga vidare på materialet

Villkoren för tillståndet är:

• Att användaren ger ett korrekt erkännande, anger en hyperlänk till licensen och anger om bearbetningar är gjorda av verket. Detta ska göras enligt god sed, och inte på ett sätt som ger en bild av att licensgivaren stödjer ett specifikt användande.

• Att användaren inte använder materialet för kommersiella ändamål.

• Att användaren inte tillämpar rättsliga begränsningar eller teknik som begränsar andras rätt att gör något som licensen tillåter.

Se även information på
https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.sv

När det gäller verk av författare som avlidit för mer än 70 år sedan finns enligt svensk lag inte längre någon upphovsrätt. Sådana arbeten kan användas helt fritt och slutanvändarlicensen som annars skulle ha gällt för verk som tillhandahålls från juridikbok.se gäller inte sådana verk. Observera dock att det kan finnas flera rättigheter knutna till ett verk. Exempelvis kan medförfattare och illustratörer ha egna rättigheter till verket. I dessa fall kan verket vara upphovsrättsligt skyddat trots att upphovsrätten har upphört för en författare.

http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:juridikbokse-f45f9

LEDUNG

OCH

MARKLANDSINDELNING

Jfr numera förf. "Ledung och hundaresindelning" (Historisk tidskrift 1951) samt "Forsaringens lagbud" (Hälsingerunor 1954) och "Forsaristningens tolkning" (Svensk Juristtidning 1957).

LEDUNG
OCH
MARKLANDSINDELNING

AV

Gerhard Hafström

Almqvist & Wiksells Boktryckeri AB
UPPSALA 1949

MONICA

min hustru, tillägnas denna bok

Innehållsförteckning

Sid.

Förord 9

Inledning 11

I. Örlogsledungen enligt landskapslagarna 17
A. Ledungsorganisationen 18
B. Fartygstyperna 20
C. Skeppens byggande och underhåll 29
D. Styrman och besättning 31
E. Beväpningen 41
F. Skeppsprovianten 44
G. Konungen och ledungens utlysande 47
H. Jarlen 52
I. Ledungsflottans storlek 58
J. Skatteledungen 63

II. Härfärd och kustförsvar 66
A. Ledungslederna och konungshamnarna 66
B. Böte-systemet 70
C. Rodarätten 74

III. Hamnan 87
A. Vendel med Tegelsmora 91
B. Våla 94
C. Trögd 96
D. Åkerbo 100
E. Snevringe 107
F. Tjurbo 110
G. Närke 110
H. Södermanland 111
I. Gästrikland 111

Teorien om 16 hamnor i ledungsdistriktet 111
Teorien om 8-mannahamnan 116
Teorien om 8-marklandshamnan 120
Teorien om 12 hamnor i ledungsdistriktet 123
Den västfrisiska ledungsorganisationen 126
Dateringsfrågan 127
IV. Tolften 128
V. Hundare och skeppslag 139
VI. Skatteledungen 145
1. Upplands folkland 145
A. Ättargälden 145
B. Spannskatten 153
C. Skeppsvisterna 154
A. Naturaskeppsvisterna 154
B. Penningskeppsvisterna 157
C. Vigermännen 168
D. Gärdskatten 169
2. Roden och Åland 171
3. Västmanland 174
A. Ättargälden 174
B. Spannskatten 174
C. Skeppsvister in natura 174
D. Skeppsvister i penningar 175
E. Gärdskatten 178
4. Dalarna 179
5. De norrländska landskapen 180
6. Närke 182
7. Södermanland 183
8. Östergötland och Öland 186
9. Gotland 188
VII. Marklandsindelningen 193
VIII. Sammanfattning 224
Exkurs. Forsaringen — vår äldsta rättskälla 229
Källor 259
Litteratur 263

Förord

MINA STUDIER i historia har jag ända från begynnelsen, år 1923, bedrivit vid Stockholms högskola för professorerna Sven Tunberg och Nils Ahnlund. Sven Tunberg har alltid överlämnat åt sina lärjungar att fritt utvälja lämpliga ämnen för forskning. I samband med undersökningar om fornsvenska jordskiftesfrågor kom jag in på frågan om sambandet mellan beskattning och jordindelning, mellan skattetal och delningsgrund. För att behandla de många hithörande problemen, var det nödvändigt göra en fullständig undersökning av den svenska skatteledungen, vilken — på grund av det nära sambandet mellan örlogsledung och ledungsskatter — fordrade en utredning av den fornsvenska ledungsorganisationen i hela dess vidd. Jag kom därmed in på ett forskningsområde, inom vilket Sven Tunberg arbetat under mera än en mansålder, varunder han publicerat ett flertal arbeten ända från gradualavhandlingen »Studier beträffande Skandinaviens äldsta politiska indelning» (år 1911) till hans under de senaste åren utgivna undersökningar om ledungen och den svenska statens äldsta organisation. Jag har därigenom haft den oskattbara fördelen att under hans ledning och med honom såväl på seminarieövningar som vid personlig samvaro få dryfta olika frågor i samband med mina forskningar, och därvid haft rika tillfällen erfara hans stora krav på logik och form samt få del av hans omfattande lärdom, vägledande, stimulerande intresse och stora personliga välvilja.

Redan från min första proseminarieövning har jag haft den stora förmånen att få åtnjuta professor Nils Ahnlunds av forskarkynne och skarpsinne präglade undervisning, vilken behandlat de mest skiftande ämnen inom historiens vidsträckta domäner. Jag har även haft tillfälle att med honom dryfta olika frågor i samband med denna avhandlings utarbetande.

Professorn i rättshistoria Jan Eric Almquist har med aldrig svikande intresse följt mina forskningar, vilkas fullföljande huvudsakligen faller inom rättshistoriens område.

Till mina lärare framför jag nu mitt vördsamma och varma tack.

Sedan mitten på 1920-talet har jag deltagit i de historiska licentiatseminarieövningarna och, inte att förglömma, postseminarierna, med deras fria tankeutbyte och vänskapliga, givande samvaro. Mina seminariekamrater sänder jag nu inför studiearbetets avslutning en tacksamhetens hälsning.

För mångårig hjälp med excerperingsarbeten samt med korrekturläsningen tackar jag varmt och hjärtligt min vän, assessor Ragnar Lothigius.

Expeditionsvakten Erik Eriksson, Kungliga Biblioteket, tackar jag mycket för biträde vid litteraturförteckningens utarbetande.

För traditionellt älskvärt och kunnigt tillmötesgående tackar jag hjärtligt tjänstemännen vid de olika arkiv och bibliotek, vid vilka mina forskningar bedrivits.

Montebello, Stockholm den 29 oktober 1949.

Gerhard Hafström.

Inledning

DE ÄLDSTA skriftliga uppgifterna om svearna och deras sjömakt förekomma som bekant hos den romerske hävdatecknaren Tacitus i hans märkliga arbete »Germania», i vilket han bl. a. lämnar följande upplysningar om svionerna, det är svearna (kap. 44)[1]:

»Härefter följa i själva Oceanen svionernas samhällen, som utom genom män och vapen äro starka genom flottor. Fartygens form avviker (från den vanliga) däruti, att en i båda ändar befintlig förstäv bildar en till landning alltid färdig framsida. Man varken betjänar dem med segel eller fäster åror i rad vid sidorna. Roddverket är löst, som på vissa floder, och flyttbart på båda sidor, allteftersom omständigheterna fordra.»[2]

Som i kap. I nedan kommer att omtalas, har den arkeologiska forskningen numera kunnat påvisa flera nordiska båtar, vilka helt stämma med Tacitus' beskrivning av svionernas fartyg. De senaste årtiondenas arkeologiska inventeringsarbeten ha kunnat uppvisa en mångfald gravfält i östra Uppland från århundradena närmast efter Kristi födelse.[3] GUNNAR EKHOLM[4] har därav dragit den slutsatsen, att urhemmet för Tacitus' svioner är att söka i Upplands östra och sydöstra delar, d. v. s. Attundaland med kustområdet Roden.

---

[1] Suionum hinc civitates, ipso in Oceano, praeter viros armaque classibus valent. forma navium eo differt, quod utrimque prora paratam semper appulsui frontem agit. Nec velis ministrantur, nec remos in ordinem lateribus adiungunt: solutum ut in quibusdam fluminum, et mutabile, ut res poscit, hinc vel illinc remigium.

[2] Tacitus' mindre skrifter. Dialogus de oratoribus, Agricola et Germania. I svensk översättning av Per Persson (1929), s. 191.

[3] Jfr C. I. Ståhle, Studier över de svenska ortnamnen på -inge (1946), s. 182 f. och 581 f. och där anf. litt.

[4] Var bodde Tacitus' svioner?, Svenska Dagbladet 28.10.1944.

De äldsta bevarade germanska traditionskällorna innehålla uppgifter från århundradena före vikingatiden om svearnas härfärder till sjöss under konungens ledning. I det fornengelska episka kvädet Beowulf, som anses vara författat i förra hälften av 700-talet och vila på nordiska traditioner från 500-talet, omtalas svearna, *sweon*, med orden, att deras konung var

> *þone sēlestan sǣ-cyninga, þāra-þe in Swīo-rīce*
> *sinc brytnade*[1]

eller i översättning:

> den yppersta av de ledungskonungar, som i Svearike utdelade skatter (v 2384 f.).

Första gången, som Sveriges namn möter i en historisk källa, är det alltså i samband med sveakonungen och ledungen.

I de äldsta nordiska traditionskällorna förekomma inbördes delvis samstämmande berättelser angående krigståg under sveakonungens ledning redan vid 600-talets början. Den äldsta av dessa källor är dikten Ynglingatal, skriven strax efter 800-talets mitt av skalden Tjodolv från Hvin på Agder i sydvästra Norge.[2] Vissa delar av Ynglingatal äro återgivna i Snorre Sturlassons berömda Ynglingasaga, vilken inleder hans i början av 1200-talet skrivna Norska konungasagor. Den något äldre på latin författade Historia Norwegiæ bygger för skildringen av Ynglingaätten även på Ynglingatal.

Av Ynglingatal framgår, att sveakonungen Yngvar, vilken bör ha levat omkring år 600 eller i början av 600-talet, besegrats av esterna och ligger begraven vid Österhavet.[3] Såväl Ynglingasagan som Historia Norwegiæ lämna liknande uppgifter. De två sistnämnda källorna lämna också uppgifter om krigståg över Östersjön, företagna av Yngvars son Anund och av Ivar Vidfamne.

De nordiska traditionskällornas samstämmiga vittnesbörd om svearnas färder i österled under 600-talet ha vunnit ett märkligt stöd i Birger Nermans arkeologiska undersökningar på Östersjökusten. I den del av det nuvarande Lettland, som tillhört det gamla Kurland, har nämligen upptäckts, att flera svenska kolonier funnits. Vid Grobin invid Libau har konstaterats förekomsten av en stor mellansvensk och en stor got-

---

[1] Beowulf, utg. av M. Heyne (1913), s. 73.

[2] Jfr W. Åkerlund, Studier över Ynglingatal (1939), s. 5 och 45 ff.

[3] Om Ynglingaättens konungar, se B. Nerman, Det svenska rikets uppkomst (1925), s. 213 ff., Sveriges rikes uppkomst (1941), s. 135 ff. och Sveriges första storhetstid (1942), s. 12 ff.

ländsk koloni, vilka efterlämnat var sitt väldiga gravfält från 600- och 700-talen. Påträffade mellansvenska gravar, som alla äro högar med brandlager, äro huvudsakligen vapengravar, alltså resta över krigare. Ett sådant svenskt gravfält i ett främmande land kan ej tydas annorlunda än som vittnesbörd om, att svearna uppträtt här som erövrare. I de erövrande svearnas följe hade snart kommit gotlänningar, som framför allt varit handelsmän. På en borg Apuole inom det nuvarande Litauen något mera än 4 mil sydost om Grobin har också upptäckts en svensk bebyggelse från 600- och 700-talen. Under de senaste åren har vidare i Preussen nära Elbing (Truso) klarlagts en svensk bebyggelse från 700-talet. Till något senare tid hör en stor fynd- och gravplats vid Wiskiauten strax norr om Königsberg, där en mängd föremål av svensk typ framgrävts.[1]

Grävningarna vid Grobin och Apuole ha ställt det utom allt tvivel, att dessa orter äro identiska med städerna Seeburg och Apulia, vilka omnämnas i den av Ansgarius' personlige lärjunge och efterföljare som ärkebiskop i Bremen-Hamburg, Rimbert, omkring år 875 författade levnadsbeskrivningen Vita Anskarii.[2] Rimbert, som själv besökt Sverige, berättar på tal om ett svenskarnas härjningståg till Kurland omkring år 855 under Birkakonungen Olov följande:

»Det fanns nämligen ett folk, kurer (*cori*) kallat, som bor långt från svearne och fordom hade lytt under deras välde, men det var redan då länge sedan de gjort uppror och ej velat finna sig i att lyda dem.» Av denna i förhållande till de nordiska källorna självständiga källa framgår alltså, att den svenska ledungen under sveakonungen även under 700-talet gått ut till Balticum. Det göres av Rimberts skildring troligt, att omkring år 855 den nyssnämnde sveakonungen Olov härjat, i grund plundrat och bränt staden Seeburg i kurernas rike samt därefter intagit staden Apulia, som tvungits till förbund och underkastelse med erkännande av sin skattskyldighet för framtiden.

Under 800-talet ha de svenska färderna i österled sannolikt nått sin höjdpunkt. Svenskarnas framträngande i öster omtalas från denna tid i frankiska och ryska källor. Den i Ryssland äldsta kända vikingatidskolonien är den efter år 800 vid Volkovs utflöde i Ladoga grundlagda Aldeigjuborg (= Gamla Ladoga).[3] Från stödjepunkter på Östersjökusten hade svearna framträngt allt längre från havet uppför Neva och Ladoga och vidare längs floderna. Vid mitten av 800-talet skedde så den viktigaste

---

[1] B. Nerman, Sveriges första storhetstid, s. 72 ff.

[2] Rimbert, Ansgars levnad, översatt av G. Rudberg (1926), s. 120.

[3] G. Ekholm, Forntid och fornforskning i Skandinavien (1935), s. 292.

framstöten, som ledde till det ryska rikets grundläggning, varom Nestorskrönikan lämnar sina ingående uppgifter.[1]

Den kortvariga svenska erövringen av södra Jylland under 900-talets förra hälft måste förutsättas ha utgått från sveakonungen och haft till syfte att behärska utfartsvägen för handeln från Ryssland och Norden till Västeuropa. För detta svenskväldes bildande och upprätthållande var ledungen en nödvändig förutsättning.

Det är en av den svenska historiska forskningens viktigaste uppgifter att undersöka, vilket samband som kan föreligga mellan å ena sidan Tacitus' uppgifter om svearnas »civitates» och starka flottor och å den andra sidan den indelning i folkland, hundaren och skeppslag samt den ledungsorganisation, varom ett flertal upplysningar lämnas i landskapslagarna. Här föreligger då först den metodiska frågan, huruvida undersökningen bör begynna från äldsta tider och gå framåt i tiden eller tvärtom. Enligt min uppfattning måste den sistnämnda vägen vara den rätta. Ehuru landskapslagarnas och andra källors uppgifter övervägande avse den yngre skatteledungen, ge de så många upplysningar om den ursprungliga örlogsledungen, att dennas organisation ofta i detalj låter sig rekonstruera. Forskningen får härigenom en fast utgångspunkt och anvisning på ett flertal företeelser och institutioner, vilka måste förutsättas äga en historia, och vilka böra närmare analyseras. Som nedan kommer att utvecklas, bestodo svearnas äldsta kända ledungsdistrikt av hundaren och skeppslag med deras underavdelningar, s. k. tolfter samt grupper av byar och gårdar med namnet hamnor. De viktiga forskningsuppgifter som sålunda erbjuda sig i detta sammanhang äro exempelvis hundarets och tolftens organisation och uppgifter, förhållandet mellan hundare och skeppslag samt mellan hundare och tolft, hamnans sammansättning och antalet hamnor inom de olika ledungsdistrikten, den i skeppslag indelade Rodens omfattning och indelning samt hundares-, tolft- och hamneindelningens ålder. Först i och med en relativ eller mera exakt åldersbestämning kan man bedöma, huruvida det över huvud taget är möjligt, att något närmare organisatoriskt samband förelegat mellan ledungsorganisationen och svionernas flottor samt därmed mellan vikingatidens sveastat med dess folkland och hundaren och svionernas »civitates». Men för att avgöra dessa frågor krävas icke bara historiska och rättshistoriska undersökningar utan även ett beaktande av ortnamnsforskningens och den nordiska språkforskningens, den historiska topografiens, religionshistoriens, arkeologiens och etnologiens metoder och resultat. Vad beträffar svionernas kärnområde, Uppland, bör slutligen

[1] Nestorskrönikan. Översättning från fornryskan av A. Norrback (1919).

särskilt observeras den utomordentliga betydelsen av en undersökning av landhöjningen och den därav anhängiga dateringen av de uppländska bygdernas successiva torrläggning.

I förevarande avhandling har givetvis endast kunnat behandlas en del av det föreliggande forskningsprogrammet. Som naturlig utgångspunkt har som nämnts erbjudit sig de svenska landskapslagarnas i spridda balkar och flockar bevarade, ofta ålderdomliga och i allitterérande form återgivna uppgifter om örlogsledungen. I motsats till exempelvis de norska lagarna saknas nämligen i de svenska några sammanhängande rättsregler beträffande örlogsledungen. Trots detta har det varit möjligt att erhålla en översiktlig uppfattning om örlogsledungens organisation och dess olika enheter samt rodarättens speciella rättsregler (kap. I—II). I de tre följande kapitlen har behandlats frågan om hamne- och tolftindelningen samt hundares- och skeppslagsindelningen. Beträffande hamneindelningen ha landskapslagarnas bestämmelser sammanställts med landskapshandlingarnas uppgifter om hamnorna såsom skattedistrikt från mitten av 1500-talet, varigenom en topografisk undersökning kunnat ske av de i verkligheten kända hamnorna. Därigenom har det också varit möjligt att erhålla en relativ åldersbestämning av hamneindelningen. Frågan om hamnans sammansättning och antalet hamnor i ledungsdistriktet har nödvändiggjort en undersökning av det i skatteledungen förekommande bötessystemet och dess förhållande såväl till det vanliga kumulationssystemet som till den äldre rättens system med bötesfördubbling. Detta användes i den bekanta runinskriften på Forsaringen, vars tolkning behandlas i en särskild exkurs.

En liknande kameral och topografisk undersökning har genomförts beträffande de i tolfter indelade bygderna, främst Trögd, vilken möjliggjort att bestämma förhållandet mellan tolft och hamna. Undersökningen av hundares- och skeppslagsindelningen har haft till uppgift att bestämma förhållandet mellan hundare och skeppslag samt mellan hundare och tolft. De erhållna resultaten ha däremot endast i några fall exemplifierats genom topografiska undersökningar av de två ledungsdistrikten och förhållandet dem emellan. Jag kommer i ett följande arbete om svearnas äldsta judiciella indelning att göra en fullständig undersökning av samtliga hundaren och skeppslag samt deras omfattning, gränser och indelning. Därvid kommer också att beaktas tuna- och husabyorganisationen och tingsplatsernas belägenhet samt hundarets förhållande till en äldre kultindelning. Denna undersöknings genomförande är nödvändig, innan frågan om hundaresindelningens ålder kan upptagas till närmare prövning.

I avhandlingens näst sista kapitel har härefter med ledning främst av landskapslagarnas och landskapshandlingarnas uppgifter undersökts skatte-

ledungen för att såvitt möjligt dels fastställa de olika ledungsskatternas uppgifter inom örlogsledungen och dels utreda sambandet mellan 1500-talets skatter och de gamla ledungsskatterna. I det sista kapitlet slutligen har undersökts marklandsindelningens uppkomst och äldsta utveckling för att avgöra frågan, huruvida denna föranletts av skatteledungen eller endast utnyttjats av densamma vid ledungsskatternas fördelning efter jordatal.

Beträffande tidigare inom forskningen uttalade åsikter ha vid respektive kapitel och avdelningar lämnats korta översikter.

I

Örlogsledungen enligt landskapslagarna

DEN viktigaste källan för det fornsvenska och medeltida ledungsväsendet är de svenska landskapslagarna, vilka alla utom VgL:na och Smål.L innehålla uppgifter, som direkt avse eller föranledas av ledungen. Landskapslagarna äro visserligen i den form vi äga dem nedskrivna först i slutet av 1200- eller i början av 1300-talet, men de innehålla olika skikt av rättssatser, vilka i många fall härröra åtminstone från vikingatiden.

Vid tidpunkten för lagarnas nedskrivande hade örlogsledungen i allmänhet förvandlats till skatteledung, d. v. s. när ledungsflottan icke längre årligen utlöpte, fördes ledungsprovianten inte till skeppen utan i stället till konungens visthus såsom naturaskatt. Härjämte erlades gamla ledungsböter såsom årliga skatter. De flesta, yngre bestämmelserna i lagarna avse denna skatteledung, under det att en del äldre, spridda lagbud avse örlogsledungen. De viktigaste stadgandena återfinnas i svealagarnas konungabalkar i flockar, som handla om *kununx lepung ok skipuistir hans, ropœ rœt, vtroþ och varþ hald*, d. v. s. konungens ledung och skeppsvister, ledungsrätt, utrodd och vakthållning.[1] Lagarnas uppgifter avse i allmänhet ledungens utseende vid tidpunkten för deras uppteckнande, men uppgifterna om dess organisation äro av hög ålder.

Med ledning av landskapslagarnas bestämmelser skall i detta kapitel först lämnas en översikt av ledungsorganisationen samt redogöras för de olika fartygstyperna, skeppens byggande och underhåll, bemanning, beväpning och proviantering. Härefter skildras ledungens utlysande och

[1] UL KgB 10—12; VmL KgB 7; DL RB 7; HL KgB 7—9 samt SdmL KgB 10—12 och tillägg 2 och 9. Jfr ÖgL DrB 14 och SkL tillägg 14. Jfr nedan s. 74.

konungens ställning som ledungsflottans befälhavare och jarlen som hans ställföreträdare. Vidare göres ett försök att uppskatta ledungsflottans storlek samt redogöres översiktligt för skatteledungen.

I ett följande kapitel genomgås de rättsregler, vilka gällde under ledungsfärden, och vilka i lagarna sammanfattas under benämningen *roþar rætter*. Slutligen redogöres för organisationen av kustförsvaret.

A. Ledungsorganisationen

Det framgår av landskapslagarnas och andra källors uppgifter, att samtliga svenska landskap utom Västergötlands, Värmlands och Tiohärads lagsagor omfattades av den statsdirigerade ledungsorganisationen, ehuru dennas närmare lokala utformning var mycket skiftande. Enligt HL KgB 7 behövde de, som bodde i Umeå och Bygdeå och norr därom, utöver en skinnskatt av varje båge icke fullgöra någon annan ledungsplikt, »utan de skola värja sitt land hemma». De skulle alltså såsom ett hemvärn på egen botten försvara sitt land mot de kringströvande ryska karelarna.

Liksom skepplagsindelningen inte sträckte sig längre norrut, var Bygdeå socken en gång yttersta utposten mot norr för den organiserade svenska bosättningen. »Hit sträckte sig kristen samfundsordning och hälsingelag, hit men icke mycket längre. Där ovan i landet funnos i varje fall inga kyrkor, inga till egna sockenmenigheter sammanslutna byalag, inga tingsplatser.»[1] Liknande bestämmelser funnos i äldre Gulatingslagen (315), enligt vilken viss minskad ledungsplikt uttogs av invånarna i övre Hålogaland, »ty de ha vakthållning mot öster»[2] (*Þvi at Þeir eigu varðhallð austr*).

Inom svearnas centralbygder, nämligen Upplands tre folkland samt Västmanland och Södermanland, var ledungen knuten till hundaresindelningen, under det att i Roden och Stor-Hälsingland ledungsdistrikten utgjordes av skeppslagen. De tre uppländska folklanden Tiundaland, Attundaland och Fjädrundaland omfattade ursprungligen, som namnen angiva, resp. 10, 8 och 4 hund(aren). Enligt UL KgB 10: 1 var laga ledung 4 skepp av varje hundare. På lagens tid synes hundaret i Uppland utgöra ett enda ledungsdistrikt. För att fullgöra sina ledungsförpliktelser var det uppländska hundaret indelat i hälfter, fjärdingar, åttingar eller tolfter samt vidare i de små byalagen, hamnorna (se nedan). Dessa voro också skattedistrikt och kvarlevde såsom sådana i ett uppländskt hundare, nämligen Våla, ända in på 1540-talet samt såsom skogsskifteslag i Östervåla socken ännu i vår tid.

[1] N. Ahnlund, Bygde sten (i Oljoberget och Ladugårdsgärde, 1924), s. 95 f.

[2] E. Bull, Leding (1920), s. 24.

I motsats till de uppländska folklanden var den utanför dessa närmast kusten liggande bygden, Roden, indelad i skeppslag (tingslag), av vilka vart och ett uppsatte ett ledungsskepp.[1] Skeppslagens minsta enheter, d. v. s. deras motsvarigheter till hamnan, kallades för *ar* (= åra eller *har*, årfäste).

Västmanland var liksom Uppland indelat i hundaren, vilka på VmL:s tid uppgingo till 8. Hundarets laga ledung var här enligt KgB 7 endast två skepp. Varje hundare var enligt lagen indelat i två territoriella skeppslag och dessa i sin tur i hälfter, fjärdingar och hamnor. Den västmanländska ledungsorganisationen synes påverkad av den uppländska organisationens både äldre och yngre skeden.

Stor-Hälsingland, omfattande det nuvarande Hälsingland, Medelpad och Ångermanland, var liksom Roden indelat i skeppslag med underdistrikten *har* (= årfäste; KgB 7 och 8). Ledungsindelningen omfattade även Åland och sydvästra Finland.

I Södermanland förelåg också en indelning i hundaren (12 st.), skeppslag och hamnor, men förhållandet mellan hundare och skeppslag framgår inte klart av SdmL (KgB).

Närke — vars lag ju är förlorad, varför närmare upplysningar i ämnet saknas — omfattades likaledes av ledungsorganisationen med hamnan som lägsta distrikt, vilket framgår av landskapshandlingar från 1500-talet.

Även Östergötland, Smålands ostkust och Öland voro infogade i ledungsordningen, ehuru någon för ledungen avsedd flock icke finnes i ÖgL, som ju för övrigt saknar konungabalk. De närmast kusten belägna häradena ha möjligen tillhört en under jarlens ledning upprättad ledungsorganisation. Liksom i de centrala svealandskapen svarade för bemanningen av roddarplatsen och utrustningen av roddaren en grupp gårdar under namnet »hå och hamna» (ÖgL GB 16 och BB 28: 5).

Gotland inlemmades omsider också i det svenska ledungssystemet, vilket enligt Gutasagan skedde efter öns kristnande. Gutarna åtogo sig därvid »att följa sveakonungen i härfärd med sju snäckor mot hedniska länder men ej mot kristna».[2] Det har inom forskningen antagits, att envar av öns sex sjättingar utrustat en snäcka, och att den sjunde utrustats av staden Visby. I så fall kan gutarnas förbindelse icke ha ingåtts förrän på 1170—80-talen, d. v. s. under Knut Erikssons regering. Härför talar också

---

[1] Beträffande Roden hänvisas till S. Tunberg, Rod och Roslag i det gamla Svearike (1947) och E. Hjärne, Roden, (Namn och bygd 1947).

Frågan om förhållandet mellan skeppslaget i Roden och hundaret kommer att behandlas i kap. V nedan. Rodens territoriella område och indelning kommer att behandlas i en följande undersökning om svearnas äldsta judiciella indelning.

[2] Holmbäck och Wessén, Gutalagen, s. 295.

denne konungs målmedvetna skyddande av rikets östkust genom ett flertal kastalbyggnader.

Åtminstone ännu en av de gamla svenska städerna jämte Visby ålåg ledungsskyldighet, nämligen Söderköping[1], ehuru i begränsad omfattning: *frälse voro Suderköpungzmän af thöm ledhungenum, sum giörs langwägis.*[2] Möjligen voro även vissa av de övriga städerna ledungspliktiga.

Det framgår av ovanstående korta översikt av den svenska ledungsorganisationen, att denna utgjorde vårt första indelningsverk.

I och för ledungsbördans fördelning var även det danska riket indelat i *skipæn*, vilka hade till uppgift att utrusta skeppen samt förse dem med manskap och proviant. Varje skipæn var indelat i hamnor (*hafnæ*), av vilka envar hade att sända en beväpnad man med proviant till skeppet. Ofta sammanföll skipænet med häradet, men detta kunde också vara uppdelat i 2—4 skipæn. Antalet hamnor var olika på grund av skeppens växlande storlek.[3]

Enligt Fagrskinna (kap. 11) och Snorres Heimskringla skulle Håkon den gode (935—61) efter slaget vid Agvaldsnes i s. k. skibreder indelat hela den norska bygden så långt upp i land, som laxen gick upp.[4] Han skulle för varje fylke ha bestämt antalet skepp och skyldigheten att efter deras storlek utgöra män, vapen och proviant. Skibrederna voro indelade i s. k. manngerder, i Viken kallade lidar, motsvarande de svenska hamnorna.

I Danmark voro alla städer befriade från ledungen i motsats till i Norge, där städerna skulle utrusta ett bemannat skepp, och där en årlig vapensyn hölls.[1]

B. Fartygstyperna

Beträffande fartygstyperna innehåller Tacitus' ovannämnda beskrivning de äldsta uppgifterna, vilka väl kompletteras av det arkeologiska materialet. Beskrivningen av fartygen har erhållit ett värdefullt stöd i det märkliga båtfyndet från Hjortspring på Als från omkr. år 400 f. Kr.[5] Det är här fråga om ett fartyg av större dimensioner, vars båtrum mätte drygt 13 m. i längd. Båten har kunnat framdrivas av tjugo samtidigt paddlande män, för vilka goda säten inrättats i ytterändarna av tio tvärträn. Roddverket

[1] A. Schück, Studier rörande det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling (1926), s. 458 ff.

[2] S. Ljung, Söderköpings historia intill 1568 (1949), s. 344.

[3] P. J. Jørgensen, Dansk retshistorie (1940), s. 254.

[4] A. Taranger, Udsigt over den norske rets historie (1904), II: 1, s. 293 ff.

[5] S. Lindqvist, Svenskt forntidsliv (1944), s. 206 ff.

var alltså såsom enligt Tacitus' beskrivning löst och flyttbart på båda sidorna efter omständigheterna. Båten var snipformad, hade en styråra vid vardera båtändan och kunde alltså landa med vilkendera ändan som helst. På varje stäv fanns ett särskilt utskott, som en pansrad panna. Skeppsformen avvek sålunda från den vanliga därutinnan, »att en i båda ändar befintlig förstäv bildade en till landning (bordning) alltid färdig framsida». Överensstämmelsen med Tacitus' beskrivning av svionernas skepp är sålunda påtaglig. Ett svenskt exempel på ett dylikt skepp erbjuder den vackra hällristningen i Brandskogen i Boglösa socken i Trögd.

Ett annat exempel är den båt, som hittades år 1947 i en mosse vid Björke i Hille socken, halvannan mil norr om Gävle, och vilken daterats just till Tacitus' tid. Även denna har paddlats fram. Dess köl är uppböjd till stäv i båda ändarna, samtidigt som man med bestämdhet kan skilja fören från aktern. Denna båt är väsentligt mindre än Hjortspringbåten; dess längd är sålunda endast 7,27 meter.[1]

På båtbilderna från Västkinde, Björkome och Bro på Gotland finnes en styråra anbringad i aktern och en i fören. Sannolikt har därför såväl för- som bakstammen kunnat tjäna som akter, resp. för. Tacitus' beskrivning passar alltså härutinnan fullständigt på dessa båtar.[2]

En skeppsristning på Häggebystenen i Uppland från omkring år 500 visar styrmannen i lyftingen jämte 12 roddare å styrbords sida.[3] Det norska skeppsfyndet från Tune är försett med 11 eller 12 par åror[4] och det från Nydams mosse från 300-talet med 15 årpar. Ledungsfartygens storlek synes under de följande århundradena något ha utökats. Enligt den norska Gulatingslagen (301)[5] var nämligen det minsta ledungsfartyget, den s. k. 13-sessan, försett med 13 årpar. De svenska kyrkbåtarna — vilka återgå på ledungssnäckornas typ — hade endast i undantagsfall 14 årpar.[6]

Kort före utbrottet av det andra världskriget gjordes vid en plats Sutton Hoo på östra stranden av floden Deben, mittemot staden Woodbridge, i Suffolk i Öst-Angeln i England ett märkligt gravfynd. Graven utgjordes av en båt, c:a 25 m. lång och mera än 4 m. bred, för vilken man grävt en fördjupning i marken. Båten har varit öppen och saknat mast; dess trä hade nästan helt förmultnat. Skeppets form framgick emellertid av de

---

[1] Intervjuuttalande av Philibert Humbla i Dagens Nyheter den 8 september 1949.

[2] S. Lindqvist, Gotlands Bildsteine, I (1941), s. 62 f. och 110 f.

[3] Se senast S. Jansson och E. Wessén, Upplands runinskrifter, del 3 (1949), nr 664, s. 135 o. f.

[4] E. Hjärne, Roden, s. 6 och där anf. litt.

[5] NGL, I, s. 99.

[6] Sigurd Erixon, Båtlag och kyrkobåtar (Sv. kulturbilder, 1935), s. 37 f.

längsgående rader av klinknaglar och spikar av järn, som voro bevarade, och vilka sammanhållit bordsplankorna och fästat spant och »årtullsbaser» vid dessa. Graven är daterad till tiden framemot år 670. En mängd av det oerhört rika gravgodset har så fullständig likhet med fynd från båtgravarna i Vendel, Valsgärde och Ultuna, att BIRGER NERMAN[1] antagit det vara av svenskt ursprung. Gravskicket är svenskt och av beväpningen äro svärd, hjälm och sköld av svensk härkomst. Enligt Nerman tillhör graven »en svensk hövding eller konung, som dött i England under tiden framemot år 670».

Det har i litteraturen uppgivits, att båten skulle ha varit försedd med 19 par åror. Då denna skeppsstorlek inte överensstämmer med eljes kända nordiska förebilder, har jag underställt frågan om årparens antal konservatorn av de norska Gokstadbåtarna, skeppsingeniören Fr. Johannessen, Bygdøy. Denne har, efter att ha tagit del av den hittills publicerade litteraturen, som sin uppfattning uttalat, att båten bör ha varit försedd med 18 årpar, d. v. s. 36 åror. Motiveringen härtill är att »akterste keip» måste finnas på visst avstånd från rodret, mellan spant 21 och 22, samt att »foreste årepar» icke kan ha varit längre förut än mellan spant 4 och 5, då skeppet längre föröver blir både för smalt och för högt över vattnet. Därest denna uppfattning är riktig, erbjuder sig en ny parallell till svenska förhållanden. Som här nedan kommer att uppvisas, omfattade nämligen flera fornsvenska små folkland — vilka sedermera i allmänhet i källorna framträda som hundaren — 36 hamnor, med 12 i varje treding. Så var fallet i det forna Vendel, i Trögd, i Åkerbo, samt sannolikt i den tredingsindelade västmanländska bygden öster därom. Jag har på grund härav dragit den slutsatsen, att vart och ett av dessa folkland utrustat en 36-roddare. Därest Sutton-Hoo skeppet verkligen skulle vara en motsvarighet härtill, föreligger alltså ännu ett stöd för teorien om dess svenska härkomst.

En uppgift i Nestorskrönikan lämnar en direkt upplysning om storleken av rusernas krigsskepp under vikingatiden. Enligt krönikan[2] skulle nämligen rusernas härskare Oleg vid erövringen av Konstantinopel (907) förordnat, »att skatt skulle betalas till besättningen på de tvåtusen skeppen, tolv grivnor till varje man. Men i vart skepp var det 40 man. — — — Och Oleg bestämde, att man skulle giva krigarna på de tvåtusen skeppen tolv grivnor för varje tullhål». Det framgår sålunda härav, att såväl årornas som roddarnas antal på rusernas skepp uppgick till 40. Detta bestyrkes av en samtida grekisk upplysning, att 20 fartyg rymde 830 man,

[1] Sutton-Hoo — en svensk kunga- eller hövdigagrav? (Fornvännen 1948), s. 68 och 89 ff och där anf. litt.

[2] Nestorskrönikan, översatt av A. Norrback (1919), s. 20.

alltså 41 eller 42 man på varje fartyg, varvid dess befälhavare, styrmannen, och hans ställföreträdare sannolikt medräknats.[1]

Den ifrågavarande skeppstypen, varmed ruserna år 907 hotadeKonstantinopel, kallades av den litteräre grekiske kejsaren Constantin VII (»Porphyrogennetos») för karabos (kräfta), med vilket ord det fno. *karfi* ansetts hava förbindelse.[2] Att karven användes i Ryssland framgår också av Egils saga (kap. 36), i vilken omtalas den praktfulla karv, som Bjǫrn och Þórolfr (år 904) rövade i *viking i Austrveg*. Karven var en ålderdomlig typ, som före vikingatiden brukades som härskepp och kan ha haft ungefär samma utseende som Oseberg- och Gokstadskeppen (omkr. 9 årh.).[3] Karven var troligen ett lätt fartyg av jämförelsevis svagt byggnadssätt och ringa lastdryghet, som låg lågt på vattnet, men som kunde skjuta god fart för årorna och lämpa sig för plötsliga överfall. Den kan sägas vara som skapad för expeditioner i österled genom Östersjöns skärgårdar och flodfärder i Ryssland med transporter över land förbi forsarna. Däremot var under 1100-talet *šneka* (nu *šnjaká*, ännu förekommande i Vita havet) den vanliga ryska benämningen på tyska och nordiska fartyg, vilket också var svearnas eget namn på deras ledungsskepp.

Karvarna omtalas på ett flertal ställen i de isländska sagorna. Den minsta typen synes ha rotts med 6 par åror, det var en s. k. *karfi einn tolfæringr*. De största här omtalade roddes av 16 man vid vart bord: *hann lét setja fram karfa stóran, er hann átti, reru 16 menn á borð* (Grettis saga, kap. 18). Denna storlek motsvarade alltså nära det 30-årade Osebergskeppet och helt det 32-årade Gokstadskeppet. Att karvarna före lagarnas tid ingått i de nordiska rikenas ledungsflottor göres troligt av en norsk kunglig förordning från 1315. Konung Håkon Magnusson medgav då hålogaländarna, att de enligt *forn siðvenja* i ledung endast behövde utrusta *skip ok karfar*, och alltså icke några *stórskip*.[2]

När 40-roddaren redan omkring år 900 användes av ruserna, är det sannolikt, att denna sedermera i Danmark och Norge så vanliga typ redan vid vikingatidens början använts av svearna, även om den icke varit den enda eller den förhärskande typen. Det framgår även av Bayeauxtapeten, att 40-roddaren vid tidpunkten för slaget vid Hastings år 1066 var vanlig i den anglosaxiska flottan.

Ledungsfartygen, som ursprungligen endast torde ha rotts, voro på lagarnas tid sedan länge även försedda med segel. På en av de gotländska

[1] J. Steenstrup, Normannerne, 1 (1876), s. 353.

[2] Hj. Falk, Altnordisches Seewesen (1912), s. 93 ff.

[3] P. Dahlgren, Vikingatidens nordiska skeppstyper, (Tidskrift i sjöväsendet. 1930), s. 492 f. — A. W. Brøgger, Hj. Falk och H. Schetelig, Osebergfundet I (1916), s. 343.

bildstenarna, den s. k. Tjängvidestenen från omkr. år 800, är inristad en skeppsbild, som försetts med segel. Årorna stuckos liksom på de något yngre norska vikingaskeppen ut genom hål i skeppssidorna under relingen[1]; hamnor som årfästen voro alltså redan föråldrade (se nedan). Av skeppstekniska skäl är det därför nödvändigt, att hamneindelningen tillkommit senast på 700-talet, sannolikt tidigare. Enligt Gutasagan voro snäckorna utrustade med segel; om god vind inte blåste, fingo de saklöst fara hem, »ty de kunde ej roende fara över havet utan seglande».

I flera av svealagarna omtalas ledungsfartyget med ordet *snækkia*[2]; i diplomen förekomma uttrycken *hærœzsnekkior* och *snækkiopœninga*[3] samt *snœckolagh*.[4]

Enligt SdmL Tillägg 2 skulle konungens ledung utbjudas sålunda, *at snækkiur ok scutur* skulle vara redo vid pingsttiden. I Erikskrönikans ryktbara skildring av Birger jarls tåg till Finland omtalas också snäckor och skutor[5]:

Huar redde sik tha i sin stadh
ok giordo gerna huat konungen badh
Ok skuto wt snekkior ok löpande skutör.

Den egentliga skutan var sannolikt, liksom karven, ett lätt byggt roddfartyg med mast och segel samt 6—16 par åror.[6]

I Söderköpingsrätten slutligen omtalas s. k. *uplöpis skip*, med en bemanning av endast 20 man samt dessutom *utlöpis skip*.[7]

Vad Norge beträffar tyda Oseberg- och Gokstadskeppen från 800-talet på, att ledungsskeppen vid denna tid haft 15—16 årpar. Senare var i Norge 40-roddaren, den s. k. *tvítugsessan* (20-sessan), det normala ledungsskeppet eller långskeppet (Gulatingslagen 301), vilket också kallades *snekkja*. Den omtalas i två stadganden i Gulatingslagen, av vilka det äldre förutsätter, att den är normalt ledungsskepp inom lagens eget område, medan den i det andra omtalas som det vanliga skeppet från kustfylkena längre norrut

[1] S. Lindqvist, Svenskt forntidsliv, s. 231.

[2] HL BB 24: 3; VmL MB 25: 12; SdmL Tillägg 2.

[3] År 1288 (DS nr 968), år 1366 (Styffe, Bidrag, 1, s. 77), och år 1376 (SRP nr 1231). P. E. Bergfalk, Om svenska jordens beskattning (1832), s. 54. Jfr f. ö. K. F. Söderwall, Ordbok öfver svenska medeltidsspråket, II, s. 450. Se ock nedan s. 30.

[4] Konung Albrekts brev den 12 juni 1366 till Hälsingland, se nedan s. 34, not 2.

[5] Erikskrönikan, utg. av Rolf Pipping (1926), s. 7, vers 105—107.

[6] P. Dahlgren, Vikingatidens nordiska skeppstyper, s. 494 f.

[7] J. G. E. Klemming, Upplysningar och Anmärkningar om en för Sveriges Laghistoria vigtig urkund, — den förlorade Söderköpingsrätten (1867), s. 270 och 278. Jfr ock S. Ljung, Söderköpings historia intill 1568, s. 88.

och från Viken.[1] Enligt en från tiden före konung Sverre härrörande uppgift om den norska ledungsflottan skulle denna genomgående bestå av *tvítugsessur*. Genom en av Sverre genomdriven ledungsreform infördes en större fartygsklass, 25-sessan (*halfþrítugt skip*) i Gulatingslagens fylken (GL 315), vilken fartygstyp räknades som *stórskip* — som däremot icke infördes i Viken och Trøndelagen.[2] Längst i norr i Hålogaland fanns en 30-sessa som vaktskepp. Den största kända fartygstypen företräddes av Olav Tryggvassons ryktbara Ormen Långe, som skall ha haft 34 par åror.[3]

Det norska långskeppets benämning på *-sessa* förklaras av regeln *skip er sessum má telia*, 'skepp, vilkas storlek kan angivas med räkning av roddarbänkarna'.[4] Den närmast lägre fartygsklassen (*karfi*) hade i allmänhet ej fasta roddarbänkar utan i stället förmodligen en placering av roddarna på flyttbara skeppskistor. Varje roddarbänk sträckte sig äldst utan avbrott från bord till bord, såsom på Nydamskeppet, men senare lämnade korta roddarbänkar vid varje bord en gång öppen i skeppets mittlinje på längden, vilket anses ha varit fallet på de svenska skeppen.

I vissa landskap inom det danska riket kvarlevde länge äldre och mindre fartygstyper. I Hallandslistan från 1200-talet förutsättes sålunda, att ledungsskeppen från Halland hade lägst 16 och högst 42 åror och i medeltal 26 åror[5], d. v. s. 13-sessor, som enligt norsk rätt (GL 301) tillhörde den minsta typen av *leiðangrsskip*. På lagarnas tid var även i Danmark 40-roddaren det normala ledungsskeppet. I Eriks seländska lag (III: 18) omtalas sålunda som laga skepp (*laugh skiph*) ett varå fanns fyrtio hamnor (*thær sum fyrtiughæ hafnæ æræ oc*)[6], och i den Abel-Christofferske förordning (§ 24) omtalas 42 hafnær i ett skipæn.

En uppgift i Ög L tyder synbarligen på, att även i Sverige förekommit den s. k. fyrtioroddaren. Enligt BB 43 pr skulle sålunda den, som utan ägarens lov från de stockar, på vilka ett skepp dragits upp på land, sköt ut en s. k. *fiæþærtiugh sæssa*, d. v. s. ett skepp med fyrtio roddareplatser, och for bort med det, böta 40 mark.[7] Man finner av denna benämning i jämförelse med den norska, att i Sverige räknades varje sittplats och i Norge

[1] Se E. Hjärne, Roden, s. 15 och där anf. litt.

[2] E. Bull, Leding, s. 11 not 3 och s. 14, not 1. — Jfr E. Hjärne, a. a., s. 15.

[3] E. Hornborg, Segelsjöfartens historia (1923), s. 119 f.

[4] Se härom senast och om de norska fartygstyperna E. Hjärne, a. a., s. 25 f. och s. 21.

[5] Jfr Holmbäck och Wessén, Skånelagen, s. 171, not 94.

[6] Jfr E. Hjärne a. a. s. 16.

[7] »Nu skiutær man skipi ut af lunnum fiæþærtiughre sæssu utan þæs uilia sum a: ok farr af landi mæþ kombær þæn sum kærir. þa ær þæt eþær þrætylftær. bristær at eþe böte fiuratighi markær.»

varje roddarbänk. Denna olika terminologi återgår som nämnts sannolikt på de olika skeppskonstruktionerna.[1] I Vg L:na kallades ledungsskeppen för *hærskip* (Urbotabalken I: 10).

I det måhända vackraste och mest poetiska lagrummet i våra lagar, Upplandslagens Manhelgdsbalk 11: 3, lämnas följande målande beskrivning av ett till ledung utkallat skepp[2]:

Kunungær biuþær leþung utt.	Konungen bjuder ut ledung,
skip liggær .j. lægh i.	skepp ligger i läge
lyptingær ticældæþær	lyfting är tältad,
skiöldær a stampni.	sköld är på stammen;
wærþær þær man drœpin	blir där en man dräpt
fore borþe ok bryggiu sporþe	inom skeppsbord eller på skeppsbro
liggi .j. twæböte	han ligge i dubbel bot,
tiughum attœ.	åttio marker.

I SdmL och landslagarna ha uppgifterna om lyftingen strukits, sannolikt av det skälet att den gamla fartygstypen med *lypting* inte längre användes. *Lypting* var namnet på en skans i aktern, där styrmannen och hans närmaste män uppehöllo sig. Ordet förekommer ännu som namn på skansen på de större fartygen i Bergenfjorden. *Við bryggiusporð*, d. v. s. vid ändan av landgången, hölls alltid vakt, när skeppet låg förtöjt vid land.[3] Lagrummet påminner om en situation i en dikt om Helge Hundingsbane, som omtalar, att då skeppen om aftonen lågo förtöjda, lät farledsvakten Sinfjotle hissa upp en röd sköld i förstammen på hövdingens skepp.[4] I den norska Bjärköarätten (§ 173) stadgades, att köpmännen skulle *hafa sciolld rauðann uppi œ meðan þæir liggia við land.* Skölden var sålunda upphissad på masten såsom ett fridstecken, så länge fartyget låg vid land.[5] — Svealagarna[6] omtala också, att styrmannen utsatte *warp fore bryggiu sinœ.*

I ÖgL förekommer vidare uttrycket *innan borþs ok bita* (EB 33), d. v. s. ombord och inom tvärbjälkarna. Lagarnas knapphändiga skeppsbeskrivningar måste vara av hög ålder, vilket framgår av deras allittererande form.

I olika sammanhang återfinnas vidare i de svenska landskapslagarna termer, som ha samband med åror och årfästen o. s. v. I de flesta svéala-

[1] Jfr Hj. Falk, Altnordisches Seewesen, s. 71 f. och E. Hjärne, a. a., s. 15 och 21.

[2] Jfr VmL MB 10: 1; jfr SdmL MB 26: 10, ÖgL DrB 14: 6, MELL Dr Vl 42 pr, KrLL Dr Vl 39 pr. — A. Ahlström, Våra medeltidslagar (1912), s. 36 ff.

[3] Hj. Falk, Altnordisches Seewesen, s. 49 samt s. 5, 7 och 25.

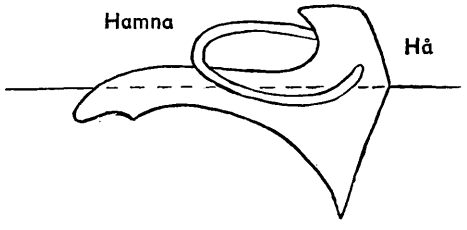
[4] E. Wessén, Eddadikterna om Helge Hundingsbane (Fornvännen 1927), s. 22 not 2.

[5] K. Lehmann, Kauffriede und Friedensschild (1893), s. 55 ff. Jfr nedan s. 76.

[6] UL KgB 12 pr., SdmL KgB 12 pr och HL KgB 9: 1.

garna förekommer sålunda ordet *hamna*, vilket anses betyda det vid varje årfäste och därmed vid varje roddarplats sittande årbandet[1], och vilket användes redan på Nydambåten.[2] Termen förekommer i lagarna emellertid inte längre i sin rent skeppstekniska betydelse utan som benämning på en grupp gårdar, vilka åligga att med vapen och proviant utrusta en s. k. *hasæti* — d. v. s. en man, som sitter vid ett av ledungsskeppets årfästen (*håar*) — eller vilka ha att utgöra en viss ledungsskatt. Fsv. *har* betyder egentligen vinkelböjt föremål, och *hå* användes ännu i hälsingedia lektersom benämning på en naturvuxen vinkelböjd årtull, vid vilken är fästad ett årband (*håband*).[3] I samma betydelse som hamna förekommer i HL ordet *har*, och i Roden ordet *ar* (= åra eller (h)ar). I ÖgL slutligen förekommer i liknande sammanhang allitterationen *ha ok hamna*.[4]

Vid Bottniska vikens kust från norra delen av Uppland till ett stycke upp i Västerbotten samt med utbredning inåt landet i Medelpad och Ångermanland och något i Hälsingland användas ännu i dag *håar* (se fig.).[5]

Hå och hamna. Ur D. O Zetterholm, Hå 'årfäste'.

Detta årfäste är oftast tillverkat av en tallgren med vidsittande stycke stam. Håarna fästes vid bordet med grenen i båtens längdriktning och en del av stamstycket uppstående från båtkanten. Åran vilar i den något spetsiga vinkeln och fasthålles med en vidje- eller repögla.

Subst. *hamna* synes anmärkningsvärt nog inte ha bevarats i någon svensk dialekt, vilket däremot är fallet med det av ordet härledda verbet *hamna*, stryka årorna, backa. Ordet hette i fno, *hamla* och förekommer i

[1] Om grundbetydelsen av ordet hamna se senast E. Hjärne, a. a., s. 29 och 54 och där anf. litt.

[2] G. S. Laird Clowes. Sailing ships, their history & development (1947), s. 41.

[3] För upplysning härom tackar jag Rektor Israel Jonzon, Forssa.

[4] *Hamna:* UL KgB 10: 1, 2 och 6; RB 1: 1; VmL KgB 7: 1 och 2; RB 5; SdmL KgB 10: 2 och 3, RB 2 pr, Add 2.
Ar: UL KgB 11 pr;
Har: HL KgB 7;
Hå och hamna: ÖgL BB 28: 5 och GB 16 pr. — Jfr nedan s. 88.

[5] D. O. Zetterholm, Hå 'årfäste' (1936), s. 37 f.

eddadikten Atlamal: *hǫmlor slitnoðo, háir brotnoðo*, d. v. s. håvidjorna (eller håbanden) och håarna gingo sönder, och liknande i Þiðreks saga af Bern och Grettis saga, samt i figurlig användning i Heilagramannasögur II[1] i följande sammanhang *gátu þeir eigi svá skjótt vikit, þo at þeir hamlað i á annat borð, en allir reru á annat.*[2]

Verbet *hamla* hänsyftar på årbandet, *hamlan*, som höll fast årorna under backandet. I Gulatingslagen 223 förekommer också subst. *hamla* i betydelsen av »baand af snoede vidjekviste el. desl. hvori aarerne under roningen ligge, og hvorved de holdes ind til keipen (aaretollen)».[3] Subst. *hamla* användes också för att beteckna roddarplatsen på skeppet i samma betydelse som *halfrýmí*, exempelvis *sœkia homlu sina eða halfrýmí* (L III 10).

Subst. *hamule, hamele, -an*, f. förekom även i fornengelskan. Danagälden utkrävdes sålunda *æt ælcere hamelan*, liksom den hemma utkrävda skeppsvisten.[4] Subst. *homliband* (*humliband*) i betydelsen av en stropp av rå hud eller ett rep, som fasthåller åran vid årtullen, förekommer ännu i folkspråket på Shetlandsöarna.[5]

Då verbet *hamna* alltjämt fortlever i roslagsdialekten[6], talar detta för att fartyg med hamnor även använts i Roden.

Som ovan nämnts och i kap. III kommer att närmare undersökas, voro svearnas hundaren och dessas skeppslag indelade i hamnor. Därest det ginge att fastställa antalet hamnor i varje ledungsdistrikt, skulle därmed också vara möjligt att bestämma storleken av det ledungsskepp, som vid hamneindelningens genomförande utrustats av resp. ledungsdistrikt.

Inom de tredingsindelade gamla folklanden, senare hundarena Vendel, Trögd och Åkerbo bestod varje treding av 12 hamnor och hela folklandet sålunda av 36 hamnor jämte — i ett fall, Åkerbo — ytterligare en hamna, som sannolikt var identisk med den gamla styrmanshamnan. Erland Hjärne[7] har antagit, att från varje sådan treding utrustats antingen ett skepp med 12 roddare eller av vissa skäl mera sannolikt ett skepp med 24 roddare, varvid var och en av de 12 hamnorna skulle ha utrustat två ledungskarlar.

[1] Zetterholm, a. a., s. 34.

[2] Fornmanna sögur VIII, 386 och Flateyarbók II, 677. — Jfr Hj. Falk, a. a., s. 71 och 73.

[3] Glossariet till Norges gamle love, s. 264.

[4] H. Schnepper, Die Namen der Schiffe und Schiffsteile im Altenglischen (1908), s. 66.

[5] J. Jakobsen, Det nørrøne sprog på Shetland (1897) s. 61. — Dens. Etymologisk ordbog over det nørrøne sprog på Shetland (1921), s. 316.

[6] Verbet *hamle* = backa förekommer ännu i danska språket.

[7] Roden, s. 9 f.

Det är emellertid möjligt att med hjälp av det ifrågavarande hamnetalet rekonstruera en annan skeppstyp. Det är nämligen antagligt, att ett långskepp även utrustats från hela folklandet eller hundaret, vilket alltså skulle ha varit försett med 36 hamnor, och sålunda bemannat med tre tolfter ($3 \times 12 = 36$) roddare. De norska källorna antyda också förekomsten av en sådan skeppstyp. Hertig Skules långskepp Langafrjádagrinn hade sålunda 36 åror.[1] Enligt en gammal proviantregel (L III, 9) skulle ledungsprovianten, den s. k. månadsmaten, utgöras i bestämda mängder för varje *tylft*. Då enligt lagen (GL 301) det minsta ledungsskeppet var den s. k. 13-sessan, d. v. s. 26 åror, är det möjligt, att det minsta skepp, som den ifrågavarande proviantregeln kan ha avsett, har varit ett skepp med 36 hamnor.[2]

Av undersökningen beträffande det uppländska normalhundarets hamnetal kommer att framgå, att detta varit 24, d. v. s. att hela hundaret på ett tidigt stadium utrustat ett skepp med 24 hamnor. Det är möjligt att folklandens och hundarenas skeppslag därjämte var för sig utrustat mindre skepp med samma hamnetal som resp. skeppslag hade.

C. Skeppens byggande och underhåll.

Den s. k. laga ledungen var enligt UL KgB 10: 1 fyra skepp från varje hundare. Varje skeppslag i Roden utrustade ett skepp. Enligt VmL Kg B 7: 1 var hundarets laga ledung i Västmanland två skepp; det västmanländska hundaret bestod också av två olika skeppslag.

Enligt VmL MB 25: 12 fanns rätt att taga pant (*nam*) för byggande av snäcka, vilket visar att underhållet av ledungsskeppen ännu på lagens tid utkrävdes av de olika hundarena. Denna skyldighet åvilade även den kyrkliga jorden. Genom ett brev av år 1288 (D S nr 968) påbjöd sålunda biskop Bengt i Linköping, att kyrkans egendom och personer skulle vara befriade från alla skatter och pålagor till kronan med undantag av plikten att bygga och underhålla broar inom häradet och *hærœzsnekkior*. Enligt två andra brev från år 1296 angående Vreta kloster i Östergötland och Vårfruberga kloster i Södermanland (DS nris 1169 och 1172) skulle dessa kloster vara befriade från ledungsskatt »men från byggandet och underhållet av skepp för vår ledung äro de icke fritagna» (a factura autem et

[1] Fornmanna sögur IX och Flateyjarbók III; se Hj. Falk, Altnordisches Seewesen, s. 97.

[2] Enligt Hjärne, a. a., s. 5, skulle däremot tolften i fornnorsk ledungsrätt äldst betecknat halv besättning å ett skepp med tjugofyra roddare.

reparacione nauium expedicionis nostre nullatenus sint exempte). En sådan frihet blev däremot tillerkänd det världsliga frälset. Konung Albrekt medgav sålunda den 11 juli 1387 Norrbo härad (= hundare) i Västmanland tillstånd utrusta allenast ett i st. f. två skepp, så länge frälsejorden var fri från skyldigheten att utgöra *skipuistakost.*[1]

Därest byggnadsskyldigheten icke rätteligen fullgjordes, utgingo böter, s. k. *snækkiopenningar.* I de Barnekowska räkenskaperna för Nyköpings slottslän från åren 1365—66 förekommer uttrycket *œttægiœl et tinguite* synonymt med uttrycket *snœkio pœninga et sakøre.*[2] Det framgår härav, att snäckopenningar och ättargäld voro identiska och ursprungligen utgjorde en ledungsdistriktet åvilande bot, för det fall att ledungssnäckan icke var utrustad (se vidare kap. VI).

Norsk rätt innehåller i såväl GL som FrL detaljerade bötesbestämmelser för bristande fullgörande av ledungsdistriktets byggnadsskyldighet, vilka inneburo väsentligt högre bötesbelopp. Om ett skepp icke utrustades inom fylket, skulle sålunda i böter erläggas 3 mark för varje s. k. hamla, d. v. s. 120 mark för en 40-roddare. I jämförelse härmed är den svenska ättargälden för varje skepp, nämligen 10 mark silver, anmärkningsvärt låg, även om boten, vilket är sannolikt, ursprungligen erlades i vägt silver. Förklaringen härtill är med all sannolikhet ättargäldens höga ålder.

Enligt de norska lagarna skulle bönderna själva ombesörja skeppens byggande.[3] Enligt landslagen skulle sysselmannen på skeppsreidans vägnar träffa avtal med kommunkassans ledning om medels användande till byggande av ett nytt skepp eller utrustning av det gamla. Det finnes bevarat en avskrift av ett kontrakt från år 1398 mellan allmogen på Voss och den kunglige sysselmannen på Voss magister capellarum, prosten vid Apostelkirken i Bergen, Arnbjørn Sunnulvsson.[4] Denne lovade att skaffa allmogen ett långskepp på 30 alnar med tillhörande skeppsbåt.[5] Betalningen skulle gäldas av bönderna med halvtannat *kyrlagh* av var bonde. Prosten åtog sig de förpliktelser till *skipgerð oc smiðarkaup*, som Landslovens landværnsbolk, kap. 2, pålade bönderna. Vid ungefär samma tid

[1] C. G. Styffe, Bidrag till Skandinaviens historia (1859), I: 199.

[2] A. a. I: 62 ff.

[3] Gulatingslagen, 304—308; Frostatingslagen VII: 1—6, 19, 20. Jfr A. Taranger, Udsigt over den norske rets historie, del 2: 1, s. 297.

[4] Lars Hamel, En skipsbyggningskontrakt fra 1398, No HT 1949, s. 57 ff.

[5] Jfr de tre till Gokstadskeppet hörande båtarna, vilka för några år sedan restaurerats av skeppsingeniören Fr. Johannessen. Den minsta av dessa, med en längd av 6,6 meter, har »høist sannsynlig vært skibsbåten som de har hatt med på sine reiser og tokter». Fr. Johannessen, Båtene fra Gokstadskibet (Viking 1940), s. 129.

köpte allmogen på Eiker ett färdigbyggt skepp.[1] Enligt Gulatingslagen (304) skulle manngärderna vid skeppets hemkomst skaffa nödig arbetshjälp och omhändertaga skeppets utrustning. Skrovet skulle dragas upp, där det legat sedan ålder, seglet skulle bevaras hos folk, som bodde vid sjön och uttogs genom lottning; senare skulle det förvaras i kyrkan.[2]

I Norge fanns också en motsvarighet till ättargälden, nämligen *feskatten* i Viken.[3] Den pålades *then thid langskybeth bleff nidfellth* d. v. s. skatten var en avlösning för skyldigheten att hålla ledungsskeppen i stånd, och åvilade endast skattebönderna.

Enligt dansk rätt ålåg anskaffandet och utrustandet av skepp alla, som hade skyldighet att göra ledung inom det s. k. skipænet[4], d. v. s. skeppslaget. Detsamma gällde skyldigheten att sticka skeppet i sjön och draga upp det på land. I den danska rätten framskymtar dock en yngre ståndpunkt än i de övriga nordiska lagarna.

Jyllandslagen (III: 5) utgår nämligen från, att skeppet och skeppsutrustningen och sköldarna skulle köpas av alla män, som funnos i skipænet. Styrmannen skulle bygga skeppet för så mycket penningar, som skeppsmanskapet enades om. Om han icke blev nöjd därmed, fick manskapet själv bygga skeppet. — Enligt SkL Tillägg 14 brukade skeppen förhyras, vartill från varje hamna utgick en mark.

D. Styrman och besättning

Varje snäcka i ledungsflottan stod under befäl av en styrman[5] (*styriman*). Vid ledungens utlysande skulle konungen namngiva bl. a. styrmannen.[6] Denne svarade, som hans namn angiver, för navigeringen: »Seglar styrman på en annan, gälde han åter skadan och därtill tre mark» (SdmL KgB 11: 2). Enligt rodarätten tillföllo böter för brott ombord till en tredjedel respektive styrmannen och roddarna samt målsäganden. Styrmannen, som vid bötesfördelningen sålunda intog »skeppslagsdomarens» plats, var även ordförande i skeppsdomstolen ombord. S. k. styrmanspenningar skulle utgöras vid Mårtensmässan; deras belopp nämnas dock icke (SdmL

[1] E. Bull, Leding, s. 152.

[2] Jfr Taranger, a. a., s. 298.

[3] A. Steinnes, Gamal skatteskipnad i Noreg, I (1930), s. 49 ff, se nedan s. 151.

[4] S. Bolin, Ledung och frälse (1934), s. 16.

[5] UL KgB 10 pr, 11: 1 och 3, 12 pr, MB 12: 7; VmL KgB 7 pr och 3—4, MB 25: 4; HL KgB 9: 1 och 2; SdmL KgB 10: 1 och 3, 11 pr och 2, 12 pr, Tillägg 9; SkL Tillägg 14.

[6] UL Kg B 10 pr och VmL Kg B 7 pr.

Tillägg 9). Enligt SkL Tillägg 14 skulle styrmannen äga uppbära var femte penning av de tre mark, som varje hamna skulle utgöra som s. k. rätt ledung.

Enligt VmL KgB 7: 3—4 skulle styrmannen i vart och ett av hundarets två skeppslag själv eller genom sitt befullmäktigade ombud gentemot konungens uppbördsman (*tækiomaper*) svara för skeppsvisterna och jämte skeppslagets fjärdingsmän avlägga ed för att styrka åberopat laga förfall.[1]

Enligt UL KgB 10: 2 skulle, då skeppsvisten utgjordes och fördes till konungens visthus, vara närvarande en man för varje hamna och en för varje åtting »och därtill länsmannen för hela hundaret eller hans betrodda ombud». Om uppbördsmannen kärade och sade sig ej hava fått fulla utgärder, skulle motsatsen styrkas med åtta åttingsmän och länsmannen. Den sistnämnde har alltså här intagit styrmannens plats. ERLAND HJÄRNE[2] har därav dragit den slutsatsen, att styrmannen i de uppländska hundarena övergått till länsman. Till stöd för denna teori framhåller Hjärne, att det uppländska hundarets äldre indelning i två skeppslag blivit upphävd i samband med hundarets omdaning till ett enhetligt, möjligen blott kameralt, ledungsdistrikt för fyra skepp, och skeppslagsfjärdingarna därigenom övergått till hundaresåttingar. Att länsmannen vid skatteuppbörden intagit styrmannens plats behöver, enligt Hjärne, kanske icke tolkas så, att en kunglig förtroendeman på ett sent stadium skjutits in framför den folkliga självstyrelsens målsmän på ledungspliktens område. »Snarare skulle man här vilja vedervåga ett sådant antagande om äldre och fastare samband mellan ledungsväsen och annan offentlig konungstjänst — —, att svealagarnas länsman i själva verket varit den styreman, som det bakom tvåskeppsskedet liggande ettskeppshundaret, vars spår bevarats i hundarets egen fjärdingsindelning, en gång ställde till konungens ledungstjänst. I sin militära befälsställning, där han i främsta rummet å hundarets vägnar mottog konungens bud och svarade för deras fullgörande, blev han tillika konungens man. Småningom kom han att även utom ledungsväsendet utföra konungens uppdrag och tillvarataga konungens rätt i hundarets rättskipning och förvaltning. Han blev länsman, då han företrädesvis började uppfattas som bärare av en av konungen anförtrodd myndighet, vars utövning av denne lönades med avkastningen av en gård eller andra kungliga inkomster. Men genom sitt upphov på ledungsväsendets folkliga sida, varifrån han aldrig helt lösgjort sig, framstår svearättens länsman tillika som den av forskningen emellanåt efterlyste hundares-

[1] Jfr SdmL KgB 10: 3.

[2] Rod och runor (1947), s. 44 ff.

hövdingen. I hans ämbete ha självstyrelse och konungstjänst mötts och förenats.»

Denna Hjärnes teori synes emellertid oförenlig med förhållandena i Västmanland och Södermanland. I VmL förekommer nämligen länsmannen vid sidan av de två styrmännen, och liknande är även fallet i SdmL. Denne länsman kan icke haft sitt upphov inom ledungsväsendet, ty i så fall borde han givetvis liksom i Uppland haft sin givna plats vid ledungsskatteuppbörden, vilket icke är förhållandet. Vidare bör framhållas, att varken i Rodens skeppslagsdistrikt eller i Helsinglands skeppslag inträffat den av Hjärne för Uppland antagna utvecklingen, utan styrmannen fortlever även där jämte länsmannen. Mot Hjärnes teori kan även riktas en annan invändning. UL:s länsman skulle ärvt sin uppbördsuppgift från en så avlägsen tid, som då det uppländska hundaret varit ett ettskeppsdistrikt. Detta är dock icke sannolikt redan av den anledningen, att vid denna avlägsna tid någon regelbunden ledungsskatteuppbörd näppeligen kan förutsättas ha ägt rum.

Att länsmannen i Uppland — i motsats till i de två andra landskapen — vid skatteuppbörden kom att intaga styrmannens plats, är sannolikt beroende av praktiska hänsyn. I VmL — och möjligen även i SdmL — motsvarades nämligen hundarets skyldighet att uppsätta två skepp av två territoriella skeppslag med var sin styrman. I Uppland däremot motsvarades hundarets laga ledung av fyra skepp på lagens tid icke av fyra skeppslag utan av ett enda ledungsdistrikt, nämligen hundaret självt. Ledungsskattens utgörande genom fyra skeppsvister motsvarades sålunda icke av en prestation för ledungsskepp eller för skeppslag, utan varje skeppsvist utgjordes av hundarets samtliga hamnor. Det gick därför inte i Uppland att bevara samma system som i VmL och SdmL, nämligen att varje styrman svarade för ledungsuppbörden inom sitt skeppslag. I stället fick den ende länsmannen representera hela hundaret. På ett sent stadium har sålunda i Uppland av praktiska skäl en kunglig förtroendeman skjutits in framför den folkliga självstyrelsens målsmän på skatteledungens område.

Som ett ytterligare stöd för den här framlagda teorien kan åberopas Hjärnes egen tolkning[1] av J L:s stadgande (III: 3) beträffande styrman, som ej var s. k. *umbuthsman* (ombudsman), vilken avtvingade allmogen i hamnorna mera än sin lagliga rätt till anskaffande av häst och brynja, och som därför skulle böta tre mark till konungen. Men om han tillika var ombudsman, skulle han mista sitt län, d. v. s. sitt ombudsmansämbete.

---

[1] A. a., s. 37 f.

I detta fall har nämligen Hjärne mot de andra danska rättskällornas vittnesbörd om ombudsmannens ursprungliga identitet med konungsbryten ansett stadgandet knappast ge tillräckligt fog att inom JL:s område härleda ombudsmannens syssla ur styrmannens. Lagen skulle nämligen icke visa ombudsmannen i ett sådant organiskt samband med ledungsväsendet, som vore fallet i UL. — Mot de andra svealagarnas samstämmiga vittnesbörd kan emellertid icke heller UL åberopas för antagandet, att länsmannens tjänst skulle härledas ur styrmannens ämbete.[1]

Ännu så sent som den 3 sept. 1366[2] riktade konung Albrekt ett brev beträffande skatteuppbörden till vice lagmannen och »vniuersis et singulis gubernatoribus Nauium Dictis Styrmannum infra Helsingia constitutis».

I Danmark synes styrmansämbetet av ålder ha varit ärftligt. Konungen ägde nämligen disponera endast över s. k. *styrishafnær*, vilka i brist på arvingar hemfallit till honom.[3] Enligt Jyllandslagen (III: 20) ärvde nämligen en son styreshamnan efter sin fader och en fader efter sin son och den ene brodern efter den andre. Dotter, moder och syster voro alltså uteslutna från arvsrätt. Om det icke fanns arvsberättigade arvingar tillföll styreshamnan konungen. Sannolikt rekryterades styrmannen från en storbondesläkt, vilken ägde den gård, som var indelad till styreshamna. Styrmannen var högste militäre befälhavare i *skipænet*, som hade att utrusta ett skepp och ställa manskap till förfogande. Då antalet hafner på ett skepp under 1200-talet var mycket varierande, voro skipænens storlek mycket olika.[4]

Styrmannen skulle (enligt JL III: 4) ha »fulde Vaaben», vartill utom ledungsböndernas vanliga utrustning hörde häst och brynja. Han skulle vidare erhålla armborst och tre tolfter pilar samt en skytt, om han icke kunde skjuta själv. Under de år ledung ej utbjöds uppbar han av varje hamna en kornavgift, s. k. hästlega.

HJÄRNE[5] har påpekat, att en i 1535 års skattebok för Trögd uppträdande benämning *Vdde karllen* för tre enheter vid sidan av hamnorna, kan vara ett slags territoriell motsvarighet till den danska styreshamnan, som där övergått till att beteckna styrmannens ämbete. Detta förklaringsförsök

---

[1] Jfr även Tunbergs kritik i H T 1949, s. 76.

[2] Riksarkivet, B 15 (f. d. J 6, d. v. s. en av Lars Eriksson Sparres kopieböcker), f. 134 v. Styffe daterar brevet till den 12 juni 1366 (Skandinavien under unionstiden, s. 388, not 4).

[3] Jfr senast E. Hjärne, Rod och runor, s. 38 ff och där anf. litt.

[4] S. Bolin, Ledung och frälse, s. 9 f.

[5] Roden, s. 10.

innebure dock icke, att styrmännen i Trögd nödvändigtvis skulle ha utgått just från de så benämnda enheterna, utan endast, att dessa utgjort halva hamnor, motsvarande det överskjutande manskap, som krävdes för besättande av skeppens styreshamnor.

Att dessa tre enheter alla synas befinna sig i Översta tredingen, gör enligt Hjärne knappast förklaringen omöjlig. En utjämning av tredingarnas manskapsprestationer vid ledungsutbud måste nämligen i varje fall förutsättas på grund av de avvikelser från tolvtalet med någon enhet, som hamnetalen förete, vare sig avvikelserna vore ursprungliga eller uppkommit genom senare omreglering eller överföring.

Landskapshandlingarna från Trögd möjliggöra att komma *Vdde karllen* något närmare inpå livet.[1] År 1539 var en av de udda karlarna Biörn Nilsson i Kälsta. Han utgjorde som sådan i skatt 3 spann korn och 1 markpund fläsk. I Kälsta hamn redovisades detta år 11 bönder. Envar av dessa erlade i spannskatt 2 spann korn och i gärdskatt bl. a. 1 höns. Hela hamnan utgjorde i dessa båda skatter resp. 22 spann korn och 12 höns, vilket innebar, att uddekarlen beträffande sistnämnda skatt inräknades i hamnan.[2] År 1540 ingick Biörn Nilsson i Kälsta såsom ägare av 13 öresland såsom en av hamnans 12 bönder och erlade skatt efter samma norm som de. Dessa förvisso knappa uppgifter äro icke förenliga med Hjärnes förklaringsförsök beträffande *Vdde karllen*, att de så benämnda enheterna »utgjort halva hamnor, motsvarande det överskjutande manskap, som krävdes för besättande av skeppens 'styreshamnor'». En motsvarighet förelåg sannolikt i Snevringe och Tjurbo härader i Västmanland, där vid sidan av hamnorna redovisades tre enheter under benämningen *utan hampn*.[3]

En motsvarighet till styrmanshamnan kan däremot ha varit en av de ännu år 1539 kvarvarande 37 hamnorna i det stora Åkerbo hundare i Västmanland. Som nedan i kap. III kommer att visas, var Åkerbo indelat i tre tredingar, av vilka varje treding bestod av ett skeppslag. Två av dessa tredingar omfattade 12 hamnor men den tredje 13 hamnor. Hela hamnetalet utgjorde alltså 36+1, varvid den överskjutande hamnan kan ha varit styrmanshamnan.

Även i norsk rätt användes uttrycket *stýrihamla* — vilket egentligen betydde tågstropp, som låg runt rorkulten — som benämning på styrmannen och hans ställning ombord, exempelvis i uttrycket *ræna hann*

[1] UH 1539: 3 och 1540: 10.

[2] Han kan emellertid icke ha varit den »hamneman», som hade hand om skatteuppbörden, ty detta var år 1539 Erik Persson i Kälsta.

[3] V H 1539: 1 A, s. 109.

stýrihamlu, tränga sig in på styrmannens plats, beröva honom kommandot (GL 299).[1] — Enligt sannolikt unga norska bestämmelser utsåg konungen styrmannen och denne roddarna.[2]

På runstenarna ha några av styrmännens namn bevarats. På en sten från Hämblinge i Valbo socken i Gästrikland återfinnes sålunda följande ristning. »Bruse lät resa stenen efter Egil, sin broder, men han blev död i Tavastland, när Bruse förde landskapets ledung efter sin broder. Han for med Fröger. Gud hjälpe hans själ och Guds moder. Sven och Asmund ristade.»[3] Denna ristning är möjligen ett exempel på att det svenska styrmansämbetet gick i arv liksom i Danmark. På en annan runsten från Varpsund i Övre Grans socken i Håbo hundare i Tiundaland omtalas, om den med Ingvar i österväg döde Gunnlev: »Han kunde väl styra skeppet».[4] På en sten vid Svinnegarns kyrka i Åsunda hundare i Fjädrundaland står inristat: »Tjälve och Holmlög läto resa alla dessa stenar efter Banke, sin son, som hade ensam skepp för sig och österut styrde i Ingvars härskara.»[5]

I UL KgB 10: 2 omtalas särskilda folkliga uppbördsmän för ledungsskatten, nämligen en man för varje hamna och en man för varje åtting[6], vilka icke fingo vara fattigare än att de ägde nio marks egendom. Om detta värde är angivet i penningar, motsvarade det enligt UL:s norm 3 mark silver eller 1 öresland, vilket representerade en hel besuttenhet med rätt för såväl ägaren som hans landbo att hugga och köra i skogen med så många par dragare, som de vilja (JB 14). Sannolikt hade dessa hamno- och åttingsmän också under örlogsledungens tid haft vissa särskilda uppdrag, exempelvis omhändertagandet av skeppsvisten, vilken enligt SdmL KgB 10 pr skulle bäras till skeppen. På grund av denna uppbördsverksamhet krävdes av dem hel besuttenhet.

I danska jordeböcker från 1500- och 1600-talet från Låland och Skåne omtalas en »havnebonde», resp. »havnemand», vilken hade hand om skatteuppbörden, vilken omfattade gamla ledungskatter, bland dem ledingspenningarna. I den livliga diskussionen inom dansk forskning[7]

[1] Glossariet till Norges gamle love, s. 613.

[2] FrL VII: 7 och GL 299.

[3] Bautil nr 1101 (jfr Liljegren nr 1049). Se O. von Friesen, Upplands runstenar (1913), s. 36 f. och anf. litt.

[4] E. Wessén och S. Jansson, Upplands runinskrifter, del 3, nr 654, s. 112 f.

[5] E. Brate, Sveriges runinskrifter (1922), s. 73 f. Jfr och E. Wessén och S. Jansson, a. a., del 1 och 2 (1940—46), nris 258, 348, 349 och 439 samt J. G. Liljegren, Run-Urkunder (1834), nris 101 och 220.

[6] Enligt VmL KgB 7: 4 skulle vid uppbörden i stället deltaga en man för envar av skeppslagets fjärdingar, de s. k. fjärdingsmännen.

[7] Se C. A. Christensen, Et bidrag til fortolkning af ledingssatserne og betegnelsen havnebonde i Jydske lov (1941), s. 288 och där anf. litt.

om »havnebonden» i Jyllandslagen (III: 4) har icke uppmärksammats, att de nämnda uppbördsmännen äro motsvarigheter till den uppländske hamnomannen. En annan motsvarighet föreligger också i dansk rätt, nämligen till kravet på de uppländska hamnomännens minimitillgångar, nämligen 9 mark penningar eller 3 mark silver. De vid den danska ledungsskatteuppbörden tjänstgörande s. k. nævningarna skulle sålunda enligt JL II: 50 vara *thriggi marc mæn*, d. v. s. äga 3 mark silver (enligt P. J. Jørgensens tolkning).[1] Som nedan (kap. VI) kommer att visas, hade även de inom såväl den svenska örlogs- som skatteledungen betydelsefulla vigermännen sin motsvarighet i Danmark.[2]

Jag övergår härefter till den inom nordisk forskning omdiskuterade frågan om skeppsbemanningens storlek.

Erland Hjärne[3] har framhållit, att två man vid varje åra bör ha varit ett minimum för ett så stort och tungt skepp som en 40-roddare. Detta behövdes redan för behovet av avlösning under rodden. Terminologien talar också för att skeppen under vikingatiden hade mera än en man för varje hamna, såsom *einskipat skip*, 'skepp bemannat med endast en man vid varje åra' i motsats till *alskipat*, 'fullständigt bemannat'. I Sverres saga återfinnes ordet *þunnskipat* som en ringaktande benämning på ett skepp med en bemanning av blott en man i varje halvrum, d. v. s. vid varje åra, och därför mindre stridsdugligt.[4]

Det finnes åtminstone en tydlig uppgift i sagorna, som tyder på att man räknat med tre man för varje halvrum eller åra.[5] Erling Skakke hade stängt Håkan Herdebrei inne i Elven, så att han inte kunde komma ut. Det blev tal om hur man skulle angripa Håkan, varvid Erling sade: »Om vi skall gå emot dem och ro mot strömmen, när det är tre man i varje halvrum (*þar er III. menn eru í hálfrýmí*), då må en ro och en skydda honom och vad betyder det annat än att det bara blir en tredjedel av hären att kämpa med?»

Flera uppgifter i de danska lagarna och ett lagrum i SdmL tala dock

---

[1] Dansk retshistorie, s. 208 ff. och där anf. litt.

[2] Ett konsekvent fullföljande av denna jämförelse mellan dansk och svensk ledungsrätt — till vilken jag i en annan undersökning återkommer — är av särskild betydelse för att bedöma värdet av Erik Arups uppfattning om »havnebönderna» som en särskild klass av storbönder, vilka med tiden utskiljdes till väpnare.

[3] Roden, s. 22 ff. — Hjärnes uppfattning att »antagandet om två man från varje hamna blir nödvändigt», så snart tredingen såsom i medeltidens Trögd omfattat två tolfter med normalt sex hamnor i varje, är emellertid icke riktig. Tredingen har nämligen omfattat mera än två tolfter, och hela hundaret kan ha varit ledungsdistrikt. Se nedan kap. IV och V.

[4] Jfr H. Øberg, Leidangsordningen i lys av sagaene (No. H. T. 1948), s. 563 ff.

[5] Snorres saga om Håkan Herdebrei, Kap. 6, Se H. Øberg, a. a.

om endast en man från varje hamna. Enligt SkL, Tillägg 14, skulle sålunda med styrmannen fara en bofast man från var hamna. JL III: 1 synes förutsätta detsamma. Enligt SdmL, Tillägg 2, uppräknas hamnans vapen, vilka endast äro avsedda för en man. Bestämmelsen i SdmL KgB 10 pr, att »den skall fara, som är äldst till färd», tyder också närmast på att endast en man skulle fara från varje hamna. ERLAND HJÄRNE[1] har sannolikt riktigt antagit, att regeln om endast en man från varje hamna sammanhängt med en hamneindelning avpassad efter ett litet skepp, som icke krävde större bemanning. Dess fasthållande efter införande av en högre fartygsklass såsom 40-roddaren måste enligt Hjärne fattas som en eftergift åt bondemenigheternas oförmåga eller ovillighet att fylla ett nautiskt och militärt betingat krav.

I två lagrum omtalas skeppsbemanningen med orden *styrman, stamboar ok assæta alla.* I UL MB 12: 7 lämnas följande ålderdomliga och målande skildring: »Nu blir en man sjuk ute på ett skepp; de skola bida på medvind och vårda mannen. Nu tager sjukdomen till hos mannen; ännu skola de bida på medvind och vårda honom. En säger honom vara död och en annan levande; ännu skola de bida på vind och vårda mannen, ända till dess alla säga honom vara död och ingen levande. De före honom sedan till en obebodd ö. De lägga honom där mellan sten och torv; bort segla de sedan. Dit komma andra, löpa upp i den obebodda ön, roa sig där och bida efter gynnsam vind; de höra, att det bullrar i jorden, och se till vad det är, få mål av mannen, och han vet att nämna stambo och skeppshövding och roddare alla; de skola då föra honom till land. Han skall kräva böter för sig själv; han skall gäldas med 140 mark.» — SdmL MB 30 tillägger efter en liknande dramatisk skildring: »Detta kallas *torwo giœld*. Den har varit omtalad men aldrig gäldad.»

Enligt VmL MB 25: 4 skulle vid förlikning beträffande det som bröts utanför Stockholm, »om han gör upp det och förliker sig med skeppshövdingen och stamboarna och alla roddkarlar, då skall förlikningen ock vara okvald, då han kommer hem.»

Det framgår av båda de ifrågavarande lagrummen, att jämte styrmannen och roddarna fanns ombord även en tredje kategori, nämligen stamboarna, d. v. s. krigare, som hade sin plats i skeppets förstam.

För att deltaga i vakthållningen till lands godkände de svenska landskapslagarna endast bonde och bofast man men icke kvinna eller lösker-karl.[2] Samma krav måste också förutsättas ha upprätthållits på snäckornas manskap. Detta framgår också indirekt av ett flertal lagrum.

[1] Roden, s. 23.

[2] UL KgB 12: 1; SdmL KgB 12: 2; HL KgB 9 pr.

Enligt HL RB 14: 2 skulle varje *wigher man*, som var aderton år gammal, hava fem folkvapen.[1] Enligt KgB 7 pr skulle envar, som var 20 år gammal och ägde minst tolv hälsingska öre eller uppburit arv, erlägga full ledungsskatt. För skattskyldighet krävdes alltså viss minimiförmögenhet men däremot icke längre vapenförhet, vilket givetvis fordrats för fullgörandet av ledungstjänsten. — Det gamla sambandet mellan skattskyldighet och vapenförhet är däremot fortfarande bibehållet i ett ålderdomligt stadgande. I UL MB 11: 2 omtalas nämligen »en så ung och en annan så gammal, att han ej är i stånd att bära fulla folkvapen och är fritagen från utskylder och utgärder». I lagens bestämmelser om ledungsskatten är däremot liksom i HL kravet på vapenförhet borttaget. Enligt KgB 10: 1 kallades den myndig man, som var 20 år gammal, och skulle stå i alla utskylder, till dess konungen gjorde honom fri.[2] Kravet på vapenförhet framskymtar i bestämmelsen i KgB 10: 1 beträffande skyldigheten att erlägga de s. k. skeppsvisterna, vilken åvilade hamnorna och inom dem vigermännen och marklanden (*slikt aff marklan iorpær sum aff wighum manni*). Beträffande vigermännen se nedan kap. VI, C.

Det framgår indirekt av ett lagrum i SdmL, att för ledungsskyldighet fordrades delaktighet i byns jord. Enligt RB 2: 1 drabbades nämligen endast den i hamnan, som hade »del i byns jord», av böter, om han satt hemma och icke vidarebefordrade budkavle. — Vidare bör uppmärksammas UL KgB 10: 2, enligt vilket lagrum alla de, som äro bönder, »skulle utgöra skeppsvist, och den som icke orkade detta, vara legodräng».

Det finnes slutligen ett lagrum, SdmL KgB 10 pr, enligt vilket den personliga ledungsplikten uttryckligen knytes till jordinnehavet. Vid utbud om ledung skulle den fara, som var äldst till färd. Vid tvist skulle den fara, som hamnomännen vittnade vara skyldig därtill. Om någon sådde mindre än en attung, skulle flera jordar läggas tillsammans, till dess det blev en attung (= åttondels by). Sedan skulle den av dem fara, som lotten först föll på. Lagen nämner inte uttryckligt, huru stor kvotdel av en attung, som fordrades för personlig ledungsplikt. Sannolikt fordrades samma storlek som i Östergötland, nämligen en sjättedels attung i byggd by, ty detta var den minsta jordegendom, som räknades till hå och hamna, d. v. s. ålåg full ledungsskyldighet (GB 3 och JB 3: 2). Enligt BB 1: 1 var skiftesvitsordet i by knutet till en sjättedels attung,

[1] I DL RB 7: 2 förekommer uttrycket *wighra manna skin* som namn på en ledungsskatt. I 1413 års skattebok återfinnes uttrycket *Wigermän så skiftes Soknemänen.*

[2] Den i detta fall höga myndighetsåldern i UL och HL, 20 år, är antagligen införd efter påverkan från norsk rätt, där landslagen upptog den norska bjärköarättens regel om 20 år som »fuldmyndighedsalder». Jfr ock nedan s. 71.

vilket alltså var minimum för besuttenhet i byn. Dess värde motsvarade tre marks värde i hump eller utjord, vilket — enligt ÖgL:s norm 2 : 1 mellan vägt och präglat silver[1] — motsvarade just 12 öre silver eller HL:s ovannämnda minimiförmögenhet för skyldighet att erlägga ledungsskatt. Denna märkliga överensstämmelse gör det än mera sannolikt, att liksom i götarätten även i äldre svearätt för personlig ledungsskyldighet jämte vapenförhet krävts besuttenhet av viss minimistorlek och att endast ägare till sådan jord ingick i hamneindelningen.[2]

Ovanstående sammanställning ger alltså vid handen, att skyldigheten att deltaga i ledungstågen i såväl svea- som götarätten var knuten till två förutsättningar, nämligen dels vapenförhet och dels besuttenhet. Den fornsvenska ledungskrigaren var med andra ord den vapenföre bonden.

Med tiden synes emellertid ledungsplikten ha utökats. I VmL MB 25: 9 talas nämligen om en *fostre*, d. v. s. en hemma uppfostrad träl, som ägde både bo och bohag och fullgjorde både *reþ oc roþ* (utrustning och rodd). Detta är en konsekvens av att ledungsbördan vilade på jorden. Så snart det tilläts en fostre att besitta fast egendom inom en hamna (jfr ÖgL:s »inom hå och hamna»), ålåg det honom samma ledungsskyldighet som de andra hamnebönderna.

Vid de för svearna mera sällsynta tillfällen, då en fiende nalkades landet, kunde nog jämte den frie mannen också trälen utkallas. Detta förutsättes i de norska lagarnas uttryck *þa scal fara bæðe þegn oc þræll*, d. v. s. både fri man och träl.[3]

En jämförelse med dansk rätt styrker slutsatsen, att full ledungsskyldighet ursprungligen endast ålåg den bofaste. För varje s. k. *hafn* skulle möta en *astasman*, en bofast man. Enligt SkL, Tillägg 14, fick nämligen den bofaste mannen vid förfall inte sända någon annan i sitt ställe än sin egen son. »Sänder han någon annan, då må styrmannen saklöst skära av honom öronen och sända honom hem.» Enligt JL III: 1 gick den personliga ledungsplikten i tur mellan gårdarna. Enligt JL III: 2 skulle utsänd legodräng hudstrykas och träl överlämnas till konungen eller frigivas. Enligt Eriks SjL 3: 18 förverkades trälen, om denne sändes ut på hamnan, men fick medföras som matsven. »Dock få de (= trälarna) på ett laga skepp, som är fyrtio hamnor, ej vara flera än fyra, två i det främre och två

[1] T. Wennström, Brott och böter (1940), s. 239.

[2] Enligt Jyllandslagen var gränsen något högre, nämligen jord till ett värde av 2 mark silver (= 16 öre).

[3] Gulatingsloven 312. Se H. Øberg, Leidangsordningen i lys av sagaene s. 548 ff.

i det bakre ösrummet. Och de skola laga skeppsmännens mat och hämta vatten och ösa hela tiden». — Ingen skulle sålunda tvingas till krigstjänst, så länge det i hamnan fanns någon, som icke varit ute, sedan han sist for. Om besittaren på grund av ålder eller ungdom inte själv kunde möta upp, eller om gården tillhörde en kvinna eller en andlig, måste utsändas en ställföreträdare, vilket också eljes fick ske. Denne skulle vara en annan medlem i hamnan.

Uppmärksammas bör också JL II: 24, vari säges, att den är *oreght man*, som icke själv har hus och jord och icke »udreder» ledung och landvärn.

E. Beväpningen

Om ledungsmannens beväpning finnas direkta upplysningar i ett lagrum, nämligen SdmL Tillägg 2:

»Detta skall vara hamnans vapen (*hamnu uapn*): sköld och svärd, spjut och järnhatt. Var hamna skall hava harnesk eller pansar (*muzo eller panzara eller ok plato*). Var hamna skall ock hava handbåge och tre tolfter pilar.»

Hamnu vapn voro sannolikt identiska med *folkvapn*, stridsvapen, den vapenföre frie mannens vapen. Det framgår nämligen av SdmL GB 6, att folkvapnens antal i Södermanland uppgick till fyra, vilka vapen bonden vid hustruns död hade rätt att få sig tillskiftade jämte häst, sadel och kyrkkläder.[1] I motsats till folkvapen nämnes i SdmL MB 26 mordvapen: täljkniv, matkniv och pil från båge. Härav synes följa, att handbågen och pilarna, varmed hamnan utrustade ledungsmannen, i Södermanland icke räknades till dennes folkvapen i egentlig mening[2], vilket väl är förklaringen till att de i det ovannämnda lagrummet nämnas för sig. Till de egentliga folkvapnen räknades i Södermanland icke heller de för örlogsledungen typiska vapnen *muza* eller pansar och *plata*. Med *muza* menades en s. k. ringbrynjehuva, vilken allmänt förekommer i Korsbetningsgravarna på Gotland från år 1361.[3] Med *plata* förstods den överdragsrustning,

[1] Vid ett arvskifte i Kinnevalds härad i Värend 1623 behöll bonden sin säng, häst, sadel och vapen, såsom ock en skiveduk, som han i Danmarksfejden fick i fribyte (G. O. Hyltén-Cavallius, Wärend och wirdarne 2 (1868), s. 239).

[2] Jfr DL MB 19: »Sticker någon en man med kniv eller mordvapen — — — För pilskott gälle detsamma som för knivstyng.» I motsats till i Södermanland och Dalarna räknades i Hälsingland pil och båge till folkvapnen, jfr nedan.

[3] B. Thordeman, Medeltidens folkvapen (Svenska vapenhistoriska sällskapets årsskrift 1940—41), s. 59 ff.

som i en mängd olika former förekommer i de nämnda gravfynden, och tidigast omtalas på 1280-talet. På grund härav kan det ovannämnda lagrummet om hamnans vapen icke avse beväpningen före denna tid och beskriver sannolikt vapenutrustningen först från början av 1300-talet.

I ÖgL finnas flera upplysningar om folkvapnen. Enligt GB 15 ägde bondens arvingar som fördel av oskift bo jämte skurna kläder uttaga tre folkvapen. Därmed avsågos sannolikt de folkvapen, som omtalas i VB 6: 1, enligt vilket lagrum vid gäldandet av bot vid dråp eller fulla sår den skyldige icke utan målsägarens tillstånd fick hava med sig flera folkvapen än tre, nämligen sköld, svärd och kittelhatt.[1] Här räknades alltså i motsats till i Södermanland icke spjutet till de vanligaste folkvapnen.[2]

Med dessa SdmL:s bestämmelser om ledungskrigarens beväpning överensstämmer nära HL RB 14: 2, enligt vilket lagrum varje stridsför man (*wigher man*), som var aderton år gammal, skulle hava fem folkvapen, nämligen svärd eller yxa, järnhatt, sköld, *bryniu æller musu* och båge med tre tolfter pilar.

Möjligen har denna uppräkning tidigare återgivits i följande ålderdomliga versform[3]:

Swærþ æller öxæ
iærnhat ok skiold
bryniu æller musu
ok bughu mæþ arfwum.

Dessa vapen voro med säkerhet de hälsingska ledungsvapnen. Enligt HL ÄB 14: 2 skulle även frilloson »få folkvapen efter sin fader, huggvapen och skyddsvapen, och tre tolfter pilar, sträng och båge». Enligt ÄB 15 ärvdes i Hälsingland eljest vapnen efter de ålderdomliga arvsregler, som gällde för stridsarv, *vigharf*, och vilka sannolikt överensstämde med de regler, enligt vilka blodshämnden skulle utövas.[4]

Det framgår av ovanstående lagrum, att ledungskrigaren var utrustad

---

[1] Kittelhatten var till sitt yttre äggformig med den smalare änden utdragen i en spets samt nertill försedd med en huva av pansarväv, som skylde halsen och nedhängde över axlarna men lämnade själva ansiktet obetäckt. Jfr F. Spak, Några historiska upplysningar angående de blanka vapnen samt skyddsvapnen (1890).

[2] Detta stämmer med Söderköpingslagens bestämmelser: »Ens mans vakn muzo ok plato ok kiätilodh svärd och skiold» (G. E. Klemming a. a., s. 278). — Enligt ÖgL BB 14 skulle en fullgod gärdesgård bära en man med alla folkvapnen.

[3] E. H. Lind, Om rim och verslemningar (1881), s. 66.

[4] Mästermännen vid Stora Kopparberget fingo enligt 1347 års privilegiebrev bära svärd, sköld, järnhatt och vapenhandske (S. Tunberg, Stora Kopparbergets historia, 1922, s. 58).

icke endast med de vanliga folkvapnen utan med full folkvapenutrustning. Detta följer också indirekt av UL MB 11: 2, vilket lagrum talar om en så ung och en så gammal man, som ej var i stånd att bära fulla folkvapen (*full folkwapn*) och var fritagen från utskylder och utgärder (*skorin aff skyldum ok utgiærþum*). Av detta lagrum, som i föreliggande form avser den vapenföre mannens skattskyldighet, kan dragas den slutsatsen, att under örlogsledungens tid den personliga ledungsskyldigheten förutsatte, att ledungskrigaren skulle bära full folkvapenutrustning. Därmed stämmer också, att enligt UL ÄB 10 pr ägde bonden ur oskift bo uttaga, jämte sina kyrkkläder och den bästa hästen, »vapen, med vilka han kan väl fara till strid» (*wapn þe han ma wæl til wighis mæþ farœ*).

Vikingatidens vapenfynd överensstämma väl med landskapslagarnas uppgifter om folkvapnen. Av fyra Valsgärdegravar från vikingatid, som undersökts, innehålla sålunda tre var sitt svärd; i den fjärde graven (från 900-talet) låg i svärdets ställe en bred vapenyxa (jfr HL RB 14: »svärd eller yxa»). Sköldar med praktfull bemålning äro vanliga i fornfynden, likaså hjälmar, kända bl. a. genom varjagfynd i Ryssland. Bågar och goda pilar — samlade i runda koger — äro allmänt förekommande.

Vikingatidens vapen kännetecknas, enligt SUNE LINDQVIST[1], av sin sträva enkelhet; »de äro mindre gjorda för att pråla med, utan mestadels för att verkligen föras i strid, där de snart skulle förbrukas». En jämförelse med vendeltiden ger vid handen, att man praktiskt taget nyttjat samma vapenslag som då.

De norska lagarna innehålla utförliga bestämmelser om beväpningen.[2] Enligt Frostatingslagen (VII: 13 och 15) skulle varje ogift man (*drengmaðr*, ogift man utan eget hushåll) äga folkvapen, nämligen sköld — vilken kunde vara av trä med tre järnband tvärsöver — spjut och svärd eller yxa. Till varje roddarbänk skulle de två roddarna (*sessar*) anskaffa en båge, medan det ålåg bönderna att skaffa två tolfter pilar.

Enligt Gulatingslagen (309) skulle alla fria och myndiga män möta upp på ett vapenting, utrustade med bredyxa eller svärd, samt spjut och sköld, vilken i sämsta fall fick vara försedd med tre järnbeslag tvärs över. Det ålåg bönderna att till varje roddarbänk skaffa båge och två tolfter pilar.

De norska lagarna överensstämma sålunda med de ovannämnda be-

[1] Svenskt forntidsliv, s. 165 ff och 188 ff.

[2] NGL 1, s. 101, 201 f. Jfr E. Bull, Leding, s. 20 och 29. — I Magnus Lagabötes landslag, Den nyere Lands-Lov, Landværnsbolk 11, NGL 2, s. 42, är kravet på vapenutrustning beroende på förmögenheten. Jfr A. Taranger, Udsigt over den norske rets historie 2: 1 s. 303.

stämmelserna i SdmL därutinnan, att roddarna jämte sina egna folkvapen erhöllo en del av vapenutrustningen av de rustningsskyldiga bondelagen.

Den danska rätten innehöll liknande bestämmelser som svensk och norsk rätt. Enligt Jyllandslagen (III: 4)[1] skulle styrmannen ha fulla mansvapen och därtill ett armborst och tre tolfter pilar och en man, som kunde skjuta därmed, om han inte själv kunde det. Varje hamnobonde, som var på skeppet, skulle hava sköld och tre folkvapen: svärd och kittelhatt och spjut. Kostnaden för sköldarnas anskaffande skulle bäras av alla skepparna. Enligt JL III: 3 skulle hamnomännen till styrmannen erlägga brynjolega och hästlega, varför styrmannen själv skulle skaffa sig brynja och häst. Anskaffandet av skjutvapnen var däremot styrmannens ensak (III: 4). — Den skånska ledungsrätten nämner endast sköld och spjut samt brynjopenningar till styrmannen (SkL Tillägg 14).

F. Skeppsprovianten

Beträffande ledungsprovianten innehålla SkL och de norska lagarna de utförligaste bestämmelserna, vilka hänföra sig till örlogsledungen. Enligt SkL, Tillägg 14, skulle styrmannen draga försorg om ledungen i sexton veckor och »hamnomännen giva styrmannen sexton skäppor siktat mjöl och därtill lika mycket kost, som mjölet väger, både av smör och fläsk och nötkött. Och då vilja somliga därav kasta bort benen». Därtill kom en örtug malt och en örtug havre, sannolikt till ölet och styrmannens häst. Mjölet uppgick alltså till en skäppa för varje vecka. Den skånska skäppan är noggrant beskriven av lagens kommentator, ärkebiskopen Andreas Suneson, och kan med ledning härav bestämmas till 9,27 liter[2], vilket efter en vikt av 0,68 kg för 1 liter kornmjöl[3] svarar mot 6,3 kg, d. v. s. 0,9 kg per dygn.

Därest liksom i Svealand fläsket utgick i dubbel vikt mot smöret, upp-

[1] DGL 2, s. 361 f.

[2] S. Aakjær, Maal, vægt og taxter i Danmark, Nordisk kultur XXX (1936), s. 208 f. — Holmbäck och Wessén antaga (Skånelagen s. 171, not 1), att den skäppa, som avses i SkL, Tillägg 14, varit en s. k. Själlandsskäppa, motsvarande drygt 23 l., vilket antagande emellertid är oriktigt. — S. Bolin (Ledung och frälse, s. 14, not 1) jämställer spann och skeppa och kommer därför till felaktiga resultat vid beräkningen av den uppländska ledungsprovianten och ledungstågets längd.

[3] Medelvikten av sexradigt korn är 680 gram per liter. Kornmjölet torde i äldre tider ha vägt lika mycket, beroende på att den s. k. nedtorkningen icke var så effektiv och mjölkvikten därför ungefär densamma som vikten på omalen säd (upplysning från Statens växtskyddsanstalt, Stockholm).

gick den skånska ledungskrigarens proviant per dag till följande storlek i vikt och kalorier[1]:

	Per dag vikt	×	*kalorier*		
Mjöl (korn-)	0,9 kg.	×	3700 kal.	=	3330 kal.
Smör (mejeri)	0,3 »	×	7390 »	=	2217 »
Fläsk (färskt m. ben) ..	0,6 »	×	5060 »	=	3036 »
				S:ma	8583 kal.

Under 16 veckor: 961,296 kal.

Enligt norsk rätt (Gulatingslagen 300) skulle bönderna till varje *hamla*, det vill säga till varje roddares ledungsproviant lämna två s. k. månadsmatar — proviant i två månader[2] — i både smör och mjöl.[3] En månadsmat smör var en laup smör på 3 bismarpund om 24 mark. Enligt den nämnda lagen angavs ledungsfärden till två månader. Till varje man uppgick alltså smörprovianten till 2 laupar à 3 bismarpund. (= 144 markpund = 6 lispund, d. v. s. samma kvantitet som i UL:s andra skeppsvist). För samma tid uppgick mjölprovianten för varje roddare till 2/3 skeppund. Räknat i kilogram uppgick ledungskarlens hela proviant till omkring 80 kg mjöl och 30 kg smör. Ledungskarlens proviant per dag uppgick alltså i kalorier till

Mjöl	1,33 kg.	×	3700	=	4921 kal.
Smör	0,5 »	×	7390	=	3695 »
				S:ma	8616 kal.

Den norska månadsmatens sammansättning av endast mjöl och smör innebar givetvis icke, att ledungskrigarna endast skulle leva av mjöl och smör, »ligesom barselkjærringer af smørgrød», utan representerade endast ett värde och därför också en ungefärligt lika stor kalorimängd.[4]

Vid en jämförelse mellan kalorivärdena per dag för den skånske och norske ledungskrigaren framkommer det intressanta resultatet, att dessa

[1] Jfr art. Födoämnen i Nordisk Familjebok, uppl. 3; f. ö. uppgifter från Statens institut för folkhälsan.

[2] Enligt Frostatingslagen beräknades provianten m. h. t. tågets längd. Om någon proviant återstod, skulle vid hemkomsten bönderna få den åter; om färden däremot räckte längre än beräknat, skulle bönderna svara för bristen — i båda fallen förutsattes dock 5 dygns skillnad (Fr L VII: 21). — Enligt Gutasagan, kap. 6, skulle också gutarna medtaga åtta veckors skeppsvist.

[3] S. Hasund, Bønder og stat under naturalsystemet (1924), s. 28 ff. — A. Steinnes, Gamal skatteskipnad i Noreg, I, s. 72 ff.

[4] E. Hertzberg, Ledingsmandskabets størrelse i Norges middelalder (No H T 5: 2, 1914), s. 272 f.

äro ungefär lika höga. Resultatet stämmer också väl med att näringsbehovet vid tungt arbete (stenhuggare, vedsågare) uppgår till omkring 6000 kalorier. För rodd under många timmar i sträck åtgår en större kalorimängd: »sjön suger».

Enligt SdmL, Tillägg 2, som handlar om örlogsledungen, skulle från varje hamna utgöras tjugofyra pund, två tredjedelar fläsk och en tredjedel smör. Enligt KgB 10 pr skulle *matu* bäras till skeppen. Av nyssnämnda proviant hade konungen rätt att taga så mycket som honom täcktes. Det är anmärkningsvärt, att denna skeppsproviant, eller skeppsvist som den allmänt kallades, icke till någon del bestod av spannmål utan endast av fettvaror. Dessas sammansättning av två delar fläsk och en del smör är karaktäristisk även för de i Uppland och Västmanland ännu på 1500-talet förekommande naturaskatter, vilka utvecklat sig ur ledungsprovianten.[1]

Kalorivärdena för den södermanländska ledungsprovianten framgå av följande uträkning:

(1 pund = 6,87 kg)

Smör	8 p	×	6,87 kg.	×	7390 kal.	= 406,154 kal.
Fläsk.....	16 »	×	6,87 »	×	5060 »	= 556,195 »
						S:ma 962,349 kal.

Kalorihalten för hela ledungsfärden motsvarar alltså nära den skånska ledungsfärdens. Därest den sörmländske ledungskrigaren per dygn erhöll samma kalorimängd som den skånske och norske, vilket är antagligt, bör alltså även den normala ledungsfärden i Södermanland ha uppgått till 16 veckor.

I UL och VmL återfinnas inga bestämmelser om skeppsproviantens storlek vid örlogsledung. Enligt dessa lagar skulle konungen bestämma, huru länge ett ledungståg skulle pågå, varpå naturligtvis skeppsproviantens storlek berodde. I dessa lagar omtalas endast storleken av två in natura utgående skatter, de s. k. skeppsvisterna, vilka som namnet angiver, ursprungligen torde haft samband med örlogsledungens proviant. Enligt UL KgB 10: 1 skulle varje hamna som första skeppsvist utgöra 8 pund och 8 spann — i Tiundaland och Attundaland efter Uppsalaspannen, i Fjädrundaland efter Enköpingsspannen — samt som andra skeppsvist 6 pund och 6 spann. Enligt VmL KgB 7: 1 skulle i första skeppsvisten likaledes utgöras 8 pund och 8 spann och i den andra skeppsvisten 5 pund och 5 spann.

[1] Se nedan, kap VI.

Som nedan visas s. 155 ff. framgår av jämförelse med norsk rätt, att den andra skeppsvisten motsvarade den s. k. utfärdsledungen, d. v. s. skeppsprovianten vid verklig ledungsfärd.

Den andra uppländska skeppsvistens kalorivärden framgår av följande uträkning:

Korn	6 sp.	×	60 lit.[1]	×	0,68	× 3700 kal.	= 905,760 kal.
Smör	2 p	×	6,87 kg	×		× 7390 »	= 101,538 »
Fläsk	4 »	×	6,87 »	×		× 5060 »	= 139,048 »
						S:ma	1,146,346 kal.

Motsvarande siffra för den andra västmanländska skeppsvisten är 955 290 kalorier.

Det framgår således av dessa siffror, att kalorisumman för den andra skeppsvisten i Uppland något överstiger och i Västmanland stämmer med kalorivärdet för örlogsprovianten i Södermanland. Den uppländska skeppsvistens högre kalorivärden kunna emellertid bero på, att grundvärdena, exempelvis för Uppsala- och Enköpingsspannen, icke äro exakt kända.

Skeppsvisten till en ledungskrigare utgjordes, som redan nämnts, till hans roddarplats vid hamnan på ledungsskeppet av en grupp bondgårdar, vilka på grund härav kallades en *hamna*. Skeppsvisten vilade alltså på jorden. När den personliga ledungsplikten vilade på jorden, proportionellt mot byns kvotdelar (jfr ovan s. 39), måste redan under örlogsledungens tid skeppsvisten ha utgjorts inom hamnorna med kvotdelar av byn som delningsgrund. När den med tiden utgjordes, oavsett om verklig örlogsledung utlystes eller ej, kom den att övergå till en ständig skatt, en på jorden vilande grundskatt[2], vilken utgjordes med antalet örtug-, öres- och markland som norm.

G. Konungen och ledungens utlysande

Traditionskällornas uppgifter om sveakonungens ledande ställning inom det fornsvenska ledungsväsendet bestyrkas av landskapslagarnas uppgifter.

Upplandslagens konungabalk, flock 10 pr, återger följande ålderdomligt utformade lagbud angående utlysande av den fornsvenska ledungen:

[1] Upplandsspannen har antagits motsvara en genomsnittlig volym av 60 liter. Jfr S. O. Jansson, Mått, mål och vikt i Sverige till 1500-talets mitt (Nordisk kultur, XXX, 1936), s. 29.

[2] Se härom, kap. VII, nedan.

Nv biuþær kunungær liþ ok leþung utt.	Nu bjuder konungen ut led och ledung,
biuþær utt roþ ok reþ.	han bjuder ut rodd och redskap;
þa skal næmpnæ hampn ok stampn.	då skall man namnge hamn och stam[1]
ok styriman. ok hascætæ allæ.	och skeppshövding och alla roddare.
ok han skal biuþæs a kyndilþingum.	Och ledungen skall påbjudas på kyndelsmässoting
ok stæþiæs a liþstæmpnum.	och inställa sig på ledungsstämmor.
vm allr kununx utt giærþir.	I fråga om alla utgärder till konungen
skal buþ fiughurtan natum fyrr komæ	skall påbud komma fjorton dagar förr
æn þæt ut giörs.	än de skola utgöras.
þæt ær laghæ leþungær	§ 1. Detta är laga ledung:
fiughur skip aff hundæri. hwariu.	fyra skepp från varje hundare.
will kunungær siælwær utrikis faræ.	Vill konungen själv fara utrikes
ællr hærr sin ut sendæ.	eller sända sin här ut,
raþi siælwær huru længi han will uti wæræ.	då råde han själv för hur länge han vill vara ute.
ok æpti þy wærþær han leþung ut biuþæ.	Och han skall bjuda ut ledung för så lång tid han själv
han will siælfwær uti wæræ. — — —	vill vara ute. — — —

Den äldsta delen av flocken synes sålunda förutsätta, att konungen ofta styrde ut på ledung. I flockens senare del uppgives ledungsskattens storlek för det fall, att »konungen stannar hemma och vill ej själv fara ut, ej heller sända sin här utomlands».

Enligt SdmL, Tillägg 2, skulle konungens ledung kungöras i Strängnäs första söndagen i fastan. Den skulle utbjudas sålunda, att snäckor och skutor skulle vara redo vid pingsttiden med det som till dem hörde. — I SdmL KgB 11 pr förutsättes, att konungen själv deltog i ledungståget eller hans rätta ombud. Som här nedan kommer att visas, förutsätta även vissa bestämmelser i ÖgL, att konungen personligen deltog i ledungsfärderna.

Gutasagan lämnar också några uppgifter om konungens förhållande till ledungen. Enligt kap. 6 hade gutarna, sedan de mottagit full kristendom, även åtagit sig att följa sveakonungen i härfärd med sju snäckor mot hedniska länder men ej mot kristna. Konungen skulle påbjuda gutarna ledung efter vintern och giva dem en månads frist före ledungsstämman, vilken skulle vara före midsommar, men inte senare. I så fall var det lagligen påbjudet men inte annars. Då hade gutarna rätt att fara i ledung med sina snäckor eller erlägga ledungslama. Om de, sedan budkavle samlat dem till ting, blevo eniga om, att ledungen skulle gå ut, skulle de sedan en halv månad rusta sig till färden, och sedan sju dygn före ledungsstäm-

[1] Annan tolkning av R. Pipping, Strödda anteckningar till de fornsvenska lagarna (1931), s. 35 ff.

man vara färdiga och vänta på vind. Om det inte kom god vind i den veckan, då skulle de ännu bida sju dygn efter ledungsstämman. Men om god vind ej kom under tiden, då kunde de saklöst fara hem, ty de kunde ej roende fara över havet utan seglande. Detta laga förfall kunde styrkas av tolv nämndemäns ed inför konungens sändemän på tinget näst efter Sankt Petersmässan.

En motsvarighet till den halva månaden för utrustningen var sannolikt 14-dagarsfristen i UL KgB 10 (VmL KgB 7 och SdmL KgB 10 pr), vilken tidigare gällt krigsledungen och senare skatteledungen. Motsvarande utveckling ägde rum på Gotland. Skatten ledungslama enligt Magnus Ladulås' brev 1285 uppbars nämligen omkring Johannes döparens dag, d. v. s. då ledungsstämman senast skulle äga rum.[1]

Enligt SkL, Tillägg 14, skulle, då fiendehär låg vid landet, konungens fogde eller en annan av hans högre ombudsmän, låta bära till landstinget skovel och spade och påbjuda utgärdsledung. Denna ceremoni har ansetts innebära ett tecken på att faran nu var så överhängande, att arbetet skulle upphöra och arbetsredskapen deponeras i tingets vård för krigets skull.[2]

Svealagarnas uppgift, att ledungen skulle påbjudas *a kyndilþingum*, resp. första söndagen i fastan, erbjuder stort intresse. Kyndelsmässan (fsv. *kyndil(s)*, — *kvindilmæssa*, ombildning av lat. *missa candelarum*, det vill säga ljusmässa) firades som bekant inom den katolska kyrkan den 2 februari till åminnelse av jungfru Marias kyrkogång, varvid kyrkljusen för året invigdes, och menigheten föregången av prästerna gick med ljus i händerna genom kyrkan och omkring kyrkogården. Beträffande kyndelsmässotinget lämnas värdefulla upplysningar i följande välbekanta ställe i Snorre Sturlassons konungasagor (Olav den Heliges historia): »I Svithiod var det gammal landssed, så länge hedendomen rådde där, att en huvudblot skulle äga rum i Uppsala i goe månad. Man skulle då offra för fred och för seger åt sin konung, och dit skulle folket komma från hela Svearvälde. Där skulle också alla svears ting hållas. Där var då också marknad och köpstämma, som varade en vecka. Sedan kristendomen hade kommit till Svithiod, bibehöllos likväl lagting och marknad där. Men nu, efter det att kristendomen fullständigt har segrat i Svithiod och konungarna ha upphört att ha sitt säte i Uppsala, har marknaden blivit flyttad och hålles nu vid kyndelsmässan. Den har hållit sig alltsedan, men varar nu icke mer än tre dagar. I Uppsala är svearnas ting, och dit kommer folket från hela landet.»[3]

[1] Jfr T. Wennström, Lagspråk och lagtexter (1946), s. 138 och 141 f.

[2] Se E. Arup, Danmarks Historie, del 1, (1925), s. 188 — Annan tolkning, Holmbäck och Wessén, Skånelagen, s. 172, not 97.

[3] Snorre Sturlassons konungasagor, översatta av Emil Olson, del 2 (1922), s. 123 f.

Snorres uppgifter om den till kyndelsmässan flyttade marknaden äro sannolikt riktiga.[1] UL RB 14 bestämmer nämligen, att »distingsfriden går in på distingsdagen och står mellan de två marknadsdagarna». Dessa två marknadsdagar voro lördagen före och måndagen efter kyndelsmässodagen. Sistnämnda dag var ehuru söndag ursprungligen också marknadsdag, vilket under 1200-talet som följd av kyrklig påtryckning emellertid ändrades. Sådant hände på olika håll; sålunda befallde ett påvebrev av den 21 november 1225 biskopen av Västerås att förlägga den marknad, som dittills hållits på söndagen, i stället till lördagen.[2] Marknaden vid kyndelsmässan hade alltså före lagens tillkomst (1296) omfattat tre dagar, vilket helt stämmer med Snorres uppgift om förhållandena på 1220-talet.

Konungens utbjudande av ledungen, vilket på UL:s tid beträffande den uppländska lagsagan skedde vid kyndelsmässotiden, bör alltså under hednisk tid ha skett i samband med svearnas huvudblot vid Gamla Uppsala.[3] Detta stämmer också med Snorres uppgift, att man därvid offrat för seger åt konungen. Ett annat av Snorres mest kända ställen kan också åberopas härför, nämligen uppgiften om Torgny lagmans tal till Olov Skötkonung på Allshärjartinget i Uppsala.[4] Torgny uppmanade då konungen att återvinna de riken i Österlanden, som dennes fränder och förfäder ägt, vartill bönderna ville vara behjälpliga. Talet innebar alltså en uppmaning till konungen att bjuda ut »led och ledung» på den lagfästade tidpunkten, nämligen vid det stora Uppsala-blotet. Detta skedde vid fullmånen i månaden goe. — Enligt Snorre firades under hednisk tid i Norden tre allmänna offerfester, av vilka en skulle anställas vid sommarhalvårets början (vårdagjämningen), med offer för seger (*sigrblot*).[5] Det är möjligt, att även detta blot ägde rum i samband med ledungstågets förberedande.

Enligt en uppgift i 1413 års skattebok skulle smör och fläsk utgöras om

---

[1] G. Bolin, Snorre Sturlasson och Distingen i Uppsala, (Rig 1945), s. 100 ff. Jfr dock Nat. Beckman, Distingen och månkalendern, Rig 1946, s. 16 ff.

[2] G. Bolin, a. a., s. 104.

[3] Något avvikande uppfattning hos N. Beckman, Isländsk och medeltida skandinavisk tideräkning, Nordisk kultur, del 21 (1934), s. 46 f. Ang. litt. om distingen se N. Staf, Marknad och möte (1935), s. 363, not 7.

[4] Beträffande Torgny Lagmans tal se Otto von Friesen, Fredsförhandlingarna mellan Olov Skötkonung och Olav Haraldsson (HT 1942, s. 246 ff.) och A. Schück, Torgny Lagmans strafftal på Uppsalatinget (Svensk tidskrift 1949, h. 9).

[5] Heimskringla (ed. F. Jónsson), I, s. 20 (jfr II, s. 219—223, 242). Jfr E. Wessén, Studier till Sveriges hedna mytologi och fornhistoria (1924), s. 190 f. — Enligt Adam av Bremen inföll den största offerfesten i Uppsala omkring vårdagjämningstid (*circa æquinoctium vernale*).

Valborgsmässan, vilket sannolikt återgår på den tidpunkt, då ledungsprovianten lämnades på skeppen.[1]

Liksom i Uppland utbjöds också södermännens ledung på folklandets landsting, den s. k. samtingen (fsv. *samthing*), vilket ägde rum i Strängnäs första söndagen i fastan, den s. k. *samtinga sunnodagh*. »Marknadsfriden i Strängnäs går in på fredag kväll efter askonsdag och står till kvällen på första söndagen i fasta.» (SdmL RB 11 pr).

Den i UL i samband med ledungens utlysande förekommande termen *lipstæmpna* torde enligt E. HJÄRNE[2] äldst ha varit det särskilda konungsföljets sammankomst och alltså en fornsvensk motsvarighet till det norska *húsping*, ehuru dess uppgift vidgats till att omfatta även ledungshärens samling. På motsvarande sätt kunde den norske konungen under härfärd blåsa till »husting» med både hirdmän och ledungsbönder. I norsk rätt förekommer därjämte uttrycket *stefnuleiðangr*, vilket var ett av konungen utlyst förhandlingsmöte. Enligt can. 3 av de bestämmelser kardinalen Nikolaus Brekspear fick igenom under sitt besök i Norge år 1152, kunde konungen icke påbjuda de andliga att deltaga i ledung, utom när målet för ledungen var ett *colloquium, quod dicitur stepnoleidinge*.[3]

Den i Södermannalagen angivna tidpunkten för avfärden, nämligen pingsttiden, tillämpades ännu omkring år 1300, vilket bl. a. framgår av Erikskrönikans ovannämnda skildring av marsken Tyrgils Knutssons tåg till Nevamynningen detta år[4]:

Om pingisdagha ther epter wara
tha wille marskalk törgils fara
aff konungsins vegna hafde han räth
then vänaste skiphär man hafuer seet.

Enligt de ovannämnda landskapslagarna ägde konungen sålunda själv bestämma, om han ville sända ut ledungsflottan. I VmL KgB 7: 5 finnes en bestämmelse utan motsvarighet på annat håll, nämligen att bönderna ej skulle föra spannmål eller skeppsvist utom landet (landskapet). Enligt gottlänningarnas ovannämnda överenskommelse och Magnus Ladulås' traktat med dem år 1285 skulle de icke vara skyldiga deltaga i anfallskrig — *in expeditionem vlterius ire* — så vida ej kungen fann det nödvändigt att föra krig mot hedningar — *producere exercitum ad paganos* — i vilket fall de voro skyldiga att deltaga med sju skepp.[5]

[1] J. Bureus, Sumlen, s. 174.

[2] Rod och runor, s. 111.

[3] L. Holm-Olsen, Stefnuleiðangr (No HT 34: 5, 1947), s. 401.

[4] Erikskrönikan, utg. av Rolf Pipping, s. 83, vers 1458—67.

[5] Sveriges traktater med främmande makter, I, s. 290.

Först i tilläggen till SdmL (1: 1 och 1: 3) finnes den uttryckliga bestämmelsen, att folket visserligen var skyldigt att vid landamärena värja landet »men ej längre bort med härfärd, utan att han har fått deras samtycke därtill». Därför stadgades, att »konungen ej skall bjuda eller nödga några inländska män att fara över landamärena i härfärd, utan att han har fått deras samtycke». Sannolikt är det den genom Alsnö stadga införda nya krigsorganisationen, byggd på frälsets rusttjänst, som i frälsemännens intresse har framkallat begränsningen av konungens rätt att föra krig.[1]

Enligt skånska ledungsrätten (SkL Tillägg 14) var folket endast skyldigt att gå ut i ledung vart fjärde år »utom i det fall att fiendehär ligger vid landet», vilken bestämmelse emellertid måste vara en frukt av utvecklingen under 1200-talet.[2] Under äldre tid har någon sådan begränsning inte funnits, och flera källor uppge, hur ledung år efter år utbjöds.

Även enligt den övriga danska rätten var konungen ledungshärens ledare. Konungen kunde själv utlysa ledungen, och denna hans befallning måste åtlydas. Om kriget var ett anfallskrig, som icke beslutats på de olika landstingen, kunde hären enligt Saxo motsätta sig att deltaga. Under 1200-talet var det icke längre landstingens utan stormännens samtycke, som var nödvändigt.[3]

I Norge tillkom rätten att utlysa ledung förutom konungen även jarl och hertig; själva utbudet kungjordes på tingen. Av i de norska sagorna omtalade 54 ledungsutbud ha samtliga utlysts av konungen.[4] Budet spreds medelst en järnpil längs »tjodveiene» och en träpil längs bygdevägarna.[5]

H. Jarlen

I Gutasagan och några landskapslagar återfinnas ålderdomliga bestämmelser om jarlen, vilka sannolikt sätta honom i samband med ledungsorganisationen. Enligt Gutasagan (kap. 2) hade gutarna, antagligen i början på 1000-talet, ingått en överenskommelse med svearnas konung, enligt vilken de årligen skulle i skatt gälda 60 mark silver, varav 40 till konungen

[1] Holmbäck och Wessén, Södermannalagen, s. 248, not 15 och F. Lagerroth, Den svenska landslagens författning i historisk och komparativ belysning (1947), s. 28 f.

[2] E. Arup, Leding och ledingsskat i det 13. aarhundrede. (DHT, R 8: 5), s. 233. S. Bolin, Ledung och frälse, s. 15.

[3] P. J. Jørgensen, Dansk retshistorie, s. 256.

[4] Harry S. Øberg Leidangsordningen i lys av sagaene (No H T 34: 7, 1948), s. 546 och 550.

[5] A. Taranger, Udsigt over den norske rets historie, 2: 1, s. 305 ff.

och 20 till jarlen. Som i kap. VI nedan säges, är det sannolikt, att denna skatt utgick med 10 mark silver för varje sjätting, som utrustade ett ledungsskepp. Såväl konungen som jarlen skulle sända sändebud till gutarnas ting, för att där uppbära skatten.

Den jarlen tillkommande tredjedelen har sin motsvarighet på andra håll i fornnordisk rätt. Enligt Snorre Sturlassons Heimskringla[1] skulle den jarl, som Harald Hårfager insatte i varje norskt fylke för att där bl. a. svara för rättsordningen samt uppbära saköre, skatt och landskyld, erhålla en tredjedel av den uppburna skatten och landskylden. — Omkring år 900 hade också jarlen av Orkneyöarna att till den norske konungen erlägga två tredjedelar av den på öarna uppburna skatten och landskylden och fick behålla den återstående tredjedelen.[2] Det är möjligt, att en liknande ställning som jarlen över skattlandet Orkneyöarna haft, intagits av en svensk jarl över svearnas skattland Gotland. — I England erhöll likaledes mot slutet av konung Knut den stores regering earlen en tredjedel av saköresintäkten från domstolarna i resp. shire.[3] I Frankerriket fick greven också behålla en tredjedel av de fiskaliska intäkterna från grevskapet.[4] Denna lika fiskaliska ställning för såväl greven och earlen som den norska och svenska jarlen röjer en likhet även i andra avseenden, vilken förklaras av deras nära historiska samhörighet.[5] Det frankiska rikets effektiva statsförvaltning blev snart förebildlig för andra länder och folk, särskilt beträffande grevskapet med dess greve. Det motsvarades i det anglosaxiska England möjligen redan under 700-talet av shire med dess ledare, ealdormannen och shiregreven, såsom kungliga förtroendeämbetsmän. *Shire* betyder »syssla», »tjänst» och hänsyftar sålunda på det kungliga uppdraget såsom organisationens grundval, ehuru denna säkerligen i sin tur vilade på tidigare grupperingar. Genom Harald Hårfager infördes i Norge jarlen såsom motsvarighet till den franske greven och den anglosaxiske earlen. Den norska sysslan motsvarade likaså det anglosaxiska shiret. Sannolikt har denna nya syssloorganisation därifrån överförts till Jylland, varvid de av forskningen efterlysta cheferna för de danska sysslorna likaledes kunna ha varit jarlar.[6]

[1] Snorre Sturlassons konungasagor, översatta av Emil Olson del 1 (1919), s. 98.

[2] Alfred W. Johnston Oðal law in Orkney and Shetland (Old-lore miscellany of Orkney, Shetland, Caithness and Sutherland, vol. VIII, 1928), s. 48.

[3] F. M. Stenton, Anglo-Saxon England, (1943), s. 539.

[4] H. Brunner, Deutsche Rechtsgeschichte, 2, s. 168 och E. Mayer, Mittelalterliche Verfassungsgeschichte 2, (1899), s. 362.

[5] För det följande se S. Tunberg, Några förvaltningshistoriska spörsmål ur Nordens äldsta historia (HT 1947), s. 340 ff.

[6] S. Tunberg, a. a., s. 345 f.

I Norge blev det från Olov den heliges tid vanligt, att det samtidigt endast skulle finnas en jarl i Norge. Det norska jarlämbetet kvarlevde blott längst uppe i norr i Hålogaland med den s. k. Ladejarlen. Även i Danmark inskränktes jarlämbetet till ett enda, företrätt av jarlen över Sønderjylland.

Det framgår av en bestämmelse i ÖgL, att skatt även i Östergötland erlagts till jarlen. BB 28 pr reglerar tvist mellan härad eller byar om deras råmärken och lyder i översättning:

»Nu tvista två härad med varandra, det ena skattar både till konung och jarl, och det andra skattar endast till konung. Tvista de om sin odaljord och ej om laghävdad jord[1], då skall vardera taga efter som det skattar. Nu går det till delning mellan dem; då tager det, som ligger närmare havet, två tredjedelar, ty det skattar mera, och det andra en tredjedel, ty det skattar mindre.»

Enligt E. HJÄRNE[2] skulle förhållandet 2 : 1 i detta stadgande »icke gälla skattens fördelning mellan konung och jarl utan olika härads rätt vid tvist rörande viss jord, sannolikt med avseende å dess deltagande i häradenas skatteprestation». Stadgandet skulle sålunda icke i och för sig medgiva någon slutsats om delningsproportionen.

Denna Hjärnes uppfattning är näppeligen riktig. Dels säger ju stadgandet uttryckligen, att delningen skulle ske »efter som det skattar». Dels bestämmer BB 28: 5, att vid delning av skog mellan by och avgärda by skulle den senare »hava så mycket av skogen, som svarar mot dess skatt». I analogi härmed tala starka skäl för, att BB 28:pr också angiver delningsproportionen mellan konungen och jarlen. Denna har i så fall inte varit densamma som på Gotland, utan kusthäradets i Östergötland skatt till både konung och jarl har varit dubbelt så stor som inlandshäradets skatt till endast konungen. Detta måste innebära, att skatten till jarlen här var lika hög som till konungen.

Hjärne anser det emellertid av ett annat skäl troligt, att skatten från Östergötlands kustbygd verkligen varit delad mellan konung och jarl i samma förhållande som skatten från Gotland. Detta antagande bygges på hypotesen, att konung Birger Magnusson, som 1316 hävdade rätten att av de sex häradena östan Aspveden liksom av ålder erhålla 6 och icke blott 4 »skattpeningar», därvid hävdat konungens rätt till jämväl den del av skatten, som tidigare utgått till jarlen och hans efterföljare hertigen.

[1] Med laghävdad jord förstods (enligt BB 28: 4) jord med besittning enligt en slags urminnes hävd, vilken kunde styrkas genom bevisning om att minst tre gärdesgårdar ruttnat ner.

[2] Roden, s. 82.

Gentemot de ovannämnda lagrummens bestämmelser synes dock denna hypotes icke kunna åberopas för det ovannämnda antagandet, att skatten från kusthäradena varit delad mellan konung och jarl i samma förhållande som på Gotland.

E. HJÄRNE har vidare framhållit[1], att denna jarlens skatterätt på östgötakusten på sin höjd kan åberopas som ett osäkert, indirekt stöd för antagandet om en jarlens centrala ställning inom ledungsväsendet och knappast rör Östergötlands egen ledung. — Det föreliggande källmaterialet synes emellertid möjliggöra en något mindre försiktigt formulerad slutsats. Starka skäl tala sålunda för, att ifrågavarande i ÖgL avsedda skatter, eller i allt fall kusttrakternas särskilda skatter, voro ledungsskatter och sålunda tillhörde de äldsta svenska skatterna. Skatten ledungslama liksom sannolikt också skeppsvistskatter i fläsk och smör utgjordes nämligen i Östergötland ännu inpå 1500-talet. I landskapshandlingarna återfinnes i en undervisning följande intressanta uppgift:[2]

»Ledingzlamandzpenninghr skulle uti fordum tidh wara etth beuiss huru mycken jordh huar skatthabonnde hade — — —.» Mot bakgrunden av denna undervisning är det sannolikt, att skiftesreglerna i ÖgL BB 28 avse att åvägabringa överensstämmelse mellan jordinnehavet och den på jorden vilande ledungsskatten. Då denna skatt i kustbygden erlades till jarlen synes härav följa, att denne haft en central ställning inom Östergötlands egen ledung. — Därest skatten till konungen också var en ledungsskatt, kan hypotetiskt antagas, att kusthäradena utrustat två skepp till kung och jarl men inlandshäradena endast ett skepp till kungen.

Beträffande jarlen finnas vidare två viktiga bestämmelser i ÖgL. Enligt DrB 14 utgick sålunda en särskild hedersbot (*þokkabot*) för dråp av vissa herremäns brytar. För dråp av en konungens bryte i Uppsala bo utgick sålunda 40 mark (före Birger jarls tid 12 mark), för jarls bryte i Rodens bo (*iarls bryti i ropzs bo*)[3] 9 mark, för biskops bryte i stavs och stols bo likaledes 9 mark, för lagmans bryte 6 mark samt slutligen för en bondes bryte 3 mark. (Jfr vidare kap. II C.)

Lagen fastställer vidare böterna för dråp av de nämnda herremännens fria män. I detta sammanhang lämnas den intressanta uppgiften, att sådan bot tidigare utgick endast, om dråpet inträffade »inom skeppsbord eller på skeppsbro eller under härnad». Under konung Eriks (läspe och halte) dagar hade sedan givits till lag, att hedersbot skulle utgå varhelst

[1] Rod och runor, s. 26.

[2] ÖgH 1543: 2.

[3] Beträffande detta uttryck se senast E. Hjärne, Rod och runor, s. 25 ff och Roden, s. 81 ff samt där anf. litt.

dråpet än skedde. Av det ovannämnda uttrycket *iarls bryti i ropzs bo* kan med säkerhet dragas den slutsatsen, att jarlen på grund av sin ställning inom ledungsväsendet förfogat över viss jord i Östergötland men däremot icke, att det inom detta landskap funnits ett område med namnet Roden.[2] Uttrycket *ropzs bo* är sålunda analogt med de i samma flock nämnda uttrycken *Upsala bo* samt *stafs bo ok stols*, d. v. s. jordegendom tillhörig Uppsala öd, resp. biskopsstolen. Alla de tre nämnda uttrycken angiva sammanhanget med en viss institution, i detta fall jarlämbetet.[1]

Som Ståhle[3] påpekat, finnas i Uppland vid farvattnen öster om Stockholm vid inloppen från Saltsjön till Mälarbygderna och Uppsala med namnet *Bo* följande bebyggelser: *Bo* i Österåkers socken, Åkers skeppslag, vid inre delen av en nu uppgrundad vik, 8 km. från Husby och Tuna, intill den gamla farleden Trälhavet—Uppsala. *Bo* på Lidingön vid inre delen av den förträffliga hamn, som Kyrkviken utgjorde. *Bo* gård i Värmdö skeppslag, på det forna Hargsö, som till år 1282 tillhörde kronan (DS 1, s. 618) vid inloppet till det strategiskt viktiga Harstäket, nu Baggensstäket. Efter allt att döma har envar av dessa gårdar varit upplåten för en *iarls bryti i ropsz bo*.

Sannolikt har jarlen haft sådana *bo*-gårdar också i Södermanland. En sådan synes ha varit den nu försvunna gården *Bo* om 4 1/2 öresland i Överhörna socken, vilken tidigare torde ha hört till Åle, vars fiske donerades till Vårfruberga kloster av »Dux Siwardus.[4]

Det synes vidare framgå av ett stadgande i UL RB 13, att jarlen i det uppländska Roden kan ha haft en likartad ställning som i Östergötlands kustbygd. Vid synetvister mellan skeppslagen ägde man nämligen rätt att från sex skeppslags syn sig *undir konung ællr hærtughæ dom fœræ*. Då hertigen under 1200-talet blev jarlens efterträdare[5] kan härav följa, att jarlen i nämnda jordatvister i kustbygden vid sidan av konungen utövat den högsta judiciella myndigheten. Enligt sin rubrik handlar flocken om *Hurusum skil lanz lagh. ok ropæ ræt*, varav även framgår bestämmelsens sammanhang med ledungsrätten och jarlens ställning inom densamma.

Den närmare motiveringen till jarlens nämnda ställning i UL kan möj-

---

[1] Jfr S. Tunberg, Uppland och Roslagen (1944), s. 283 f, vilkens uppfattning jag i princip delar. Annan mening, E. Hjärne, Roden, s. 93.

[2] E. Hjärne, Rod och runor, s. 30 och Roden, s. 81.

[3] Studier över de svenska ortnamnen på -inge, s. 177 f.

[4] C. I. Ståhle, Om vår äldsta jordebok (Vårfruberga klosters godsförteckning), Namn och Bygd 1948, s. 91.

[5] Jfr ÖgL DrB 14: 1 och 7 samt VB 12: 2.

ligen vara, att liksom enligt ÖgL BB 28 pr vid jordatvister mellan två härad vartdera häradet skulle »taga efter som det skattar», skulle i Roden varje skeppslag likaledes taga efter sin skatt. Åtminstone storleken av två av Rodens skatter, nämligen smörskatten och tinglaman, var beroende av mantalet män (KgB 11) och därför också av skeppslagens omfattning. Därest skatten i Roden åtminstone delvis har tillfallit jarlen, kan detta ha motiverat hans ställning som högsta instans i nämnda mål vid sidan av konungen.[1]

Jarlen omtalas därjämte i svealagarnas, sannolikt tidigare från den gamla rodarätten hämtade stadgande, enligt vilket »alla skola rymma hamn för konungen och likaså för biskop och jarl och för sin förman, som konungen har satt i sitt ställe».[2] Då i ett annat lagrum talas om att konungen är ute med ledungen eller hans rätta ombud, behöver den sistnämnde sålunda icke alltid vara jarlen.[3]

Trots källornas knapphändiga uppgifter känna vi till namnet icke mindre än sju jarlar, vilka varit knutna till ledungen. Den bekante uppländske stormannen Jarlabanke, omnämnd på några runstenar, tillhörde av namnet att döma sannolikt en jarlsläkt. På flera svenska runstenar förekommer namnet Håkan jarl, varmed i något fall kan ha avsetts den varjagiske hövdingen *Jakun* (= Håkan), vilken enligt ryska annaler år 1024 på Jaroslavs kallelse kom »över havet» och sedan återvände samma väg.[4] De ryska annalerna omtala också en »svenskarnas furste», vilken år 1142 anförde en flotta mot ryssarna. En jarl Johan kallas på sin gravsten i Linköping »clipeus sveorum et paccatorum terror». Enligt Erikskrönikan har Jon jarl i nio års tid stritt mot ryssar och ingermanländare. Jarlen Guttorm under början av Knut Erikssons regering har av påven ansetts tillsammans med ärkebiskopen i Uppsala och biskoparna ansvara för det kristna väldet i Finland. Vidare stupade Karl den döve på erövringståg i Estland 1220, och Birger jarl underkuvade Tavastland. Ulf jarl, Karl den döves son, var slutligen upplandsböndernas förtroendeman och ledare för de uppsvenska folkungarna.[5]

Olika källor veta alltså berätta om svenska jarlars uppträdande i österled på 1100- och 1200-talen. Grundad anledning synes därför före-

[1] E. Hjärne (Roden s. 88 ff) drager av UL RB 13 och två diplom hypotetiskt slutsatsen, att en viss del av Roden, den s. k. Norra Roden, eller större delen därav, varit överlämnad till jarlen såsom hans förläning.

[2] UL KgB 11: 4 och SdmL KgB 11 pr.

[3] SdmL KgB 11 pr.

[4] E. Hjärne, Rod och runor, s. 106 f.

[5] E. Lönnroth, Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige (1940), s. 52 f. och där anf. litt. Se även E. Hjärne, Rod och runor, s. 26 samt Roden s. 87 f.

ligga att karaktärisera den svenske riksjarlen som den, vilken under konungen utövade den högsta ledningen av den svenska krigsmakten till sjöss.[1]

I. Ledungsflottans storlek

För att bestämma den svenska ledungsflottans storlek är det erforderligt att beräkna antalet ledungsdistrikt och antalet skepp per distrikt samt slutligen bemanningen på varje skepp.

I Upplands folkland var hundaret ledungsdistrikt och i Roden skeppslaget. Antalet hundaren var i Tiundaland 10, i Attundaland 8 och i Fjädrundaland 4, vartill kommer det forna folklandet Trögd, senare inlemmat i Fjädrundaland, och Gästrikland med en antagen ledungsskyldighet motsvarande ett hundares. I Roden kan antalet skeppslag beräknas ha uppgått till omkring 18.

I Västmanland uppgick antalet hundaren till 8 och i Södermanland till 12. — Beträffande hundarenas örlogsledung hänvisas till nedanstående utredning.

Envar av Närkes tre tredingar torde i detta sammanhang kunna jämställas med ett hundare. Dalarna har däremot icke medräknats.

Antalet skeppslag har beräknats i Hälsingland till 18, i Medelpad till 6 och i Ångermanland till 12 eller sålunda i hela Stor-Hälsingland till 36.

Härtill komma Ålands tre tredingar, vilka likaledes torde kunna jämställas med hundaren.

Beträffande Gotlands ledungsskyldighet uttalar Gutasagan (kap. 6) direkt, att densamma uppgick till 7 snäckor.

Återstår så Östergötland och de vid kusten liggande »smålanden». Av de östgötska häradena ha de 6 »östanstångs» antagits utrusta vartdera två snäckor (se H ovan) och de övriga 12 vartdera ett skepp. Härtill komma de vid kusten liggande smålanden (häradena), ingående i det s. k. Kalmarne föghati, nämligen Möre med Södra och Norra Möre häraden, Handbörd (Ambyrdh) med Stranda, Asboland, Sevede och Tjust.[2] Till de ledungspliktiga smålanden böra också räknas Kind och Ydre (vilka under unionstiden tillsammans med Tjust bildade det s. k. Stäkeholms län). Smålanden kunna antagas haft samma ledungsskyldighet som Östergötlands kusthäraden; Tjust däremot minst det dubbla.[3] Vidare ingick med säkerhet också Öland bland de ledungspliktiga områdena med förslagsvis tre skepp.

[1] S. Tunberg, Rod och Roslag i det gamla Sveariket (1947), s. 30.

[2] Styffe, Skandinavien under unionstiden (1911), s. 193.

[3] Enligt dombrevet den 24 mars 1385 (avtryckt hos Ståhle, De medeltida ledungsskatterna i Svealandskapen (HT 1941), s. 224, not 1).

Vad härefter angår de uppländska hundarenas ledungsskyldighet lämnas härutinnan vissa uppgifter i UL KgB 10. Omedelbart efter uppgiften om konungens utbjudande av ledungen och före bestämmelsen, att konungen avgör ledungstågets längd, finnes påbudet »Detta är laga ledung: fyra skepp från varje hundare». På grund av placeringen måste härmed avses örlogs- och icke skatteledungen. Det har emellertid inom forskningen antagits, att örlogsledungen tidigare omfattat endast tre skepp. I ledungsskatt skulle nämligen varje hundare utgöra bl. a. två skeppsvister i penningar med 40 mark för varje skepp. Skeppsvisterna utgå »lika mycket av ett markland jord som av en stridbar man i fråga om tre skepp; det fjärde skall utgöras efter mantal av bönder och bondsöner, legodrängar och löskekarlar». På grund härav har ifrågasatts, att det fjärde skeppet möjligen kommit till senare.[1] Liknande slutsats har även E. HJÄRNE[2] dragit av den omständigheten, att varje hundare hade att utgöra i ättargäld 30 mark, under det att varje skeppslag i Roden endast hade att utgöra 10 mark. Slutsatsen är emellertid icke tvingande. Man bör nämligen ihågkomma, att bestämmelsen återfinnes i den år 1296 kodifierade Upplandslagen. Då Trögd med visshet innehöll tre tredingar, av vilka envar motsvarade ett skeppslag, är det möjligt att vid lagens kodifiering slutsiffran från det tyngst beskattade hundaret blev normerande, och hundarets ättargäldskatt därför fixerades till 30 mark. Kanske kan som stöd härför åberopas, att i de uppländska landskapshandlingarna ättargäld endast förekommer i Trögd och det övriga Fjädrundaland (jämte Ryds skpl.) samt att ättargälden endast i dessa hundaren ännu på 1530-talet utgick med det i UL lagstadgade beloppet 30 mark. Det uppländska normalhundarets konstruktion ger i stället vid handen, att det tidigare liksom det västmanländska varit indelat i två skeppslag, vilka utrustat var sitt skepp, vilken rustningsskyldighet sedermera fördubblades.[3]

Vad sedan beträffar bemanningen på varje skepp bör först erinras om, att det kända Gokstadskeppet från 800-talet var försett med 32 åror. I kap. III nedan kommer att visas att i de gamla folklanden, sedermera hundarena, Vendel, Trögd och Åkerbo redan vid hamneindelningens genomförande utrustats skepp med 36 åror. Enligt ovan voro de s. k. laga skeppen i Danmark och Norge 40-sessor för att sedan i vissa norska fylken ersättas av skepp med 50 åror. Ehuru inga källor direkt uppgiva

[1] Holmbäck och Wessén, Upplandslagen, s. 59, not 38.

[2] Vederlag och sjöväsen (Namn och bygd 1929) s. 102, n 4. — C. I. Ståhle, De medeltida ledungsskatterna i Svealandskapen, s. 228.

[3] Jfr G. Hafström, Sockenindelningens ursprung (Historiska studier, tillägnade Nils Ahnlund, 23.8.1949), s. 62, och nedan s. 132 ff.

den svenska ledungssnäckans storlek, kan denna icke antagas ha varit mindre än det laga skeppet i de övriga nordiska rikena, och måste därför antagas minst ha varit en 40-roddare, vilken storlek förutsatts i nedanstående sammanställning.

Den fornsvenska ledungsflottan kan med ledning av ovanstående uppgifter hypotetiskt antagas ha från de olika folklanden o. s. v. bestått av snäckor till följande antal:

Uppland	
Tiundaland	40
Attundaland	32
Fjärdrundaland	16
Trögd	4
Gästrikland med dess rod	4
Roden	18
S:ma	114
Västmanland	16
Södermanland	24
Närke	12
Hälsingland	18
Medelpad	6
Ångermanland	12
Åland	12
Gotland	7
Östergötland västanstång	12
» östanstång	12
Smålanden	20
Öland	3
Städerna och konungens skepp	*12
S:ma	280

Den samlade flottan skulle alltså enligt denna förvisso mycket approximativa beräkning uppgå till 280 snäckor. Tyvärr saknas alla uppgifter om dessas storlek och bemanning. Därest som medeltal beräknas 100 man per snäcka (jfr de norska uppgifterna nedan) skulle hela bemanningen alltså ha uppgått till 28 000 man. Detta förefaller möjligen vid första påseendet vara en anmärkningsvärt hög siffra men av en jämförelse med de exakta norska uppgifterna framgår, att den med sannolikhet inte är för hög.

Det erbjuder synnerligt intresse att jämföra de ovannämnda siffrorna med de norska källornas direkta uppgifter om den norska ledungsflottans storlek. Gulatingslagen 315 — antagligen från andra hälften av 1100-talet — uppräknar, huru många och huru stora skepp det skulle vara från vart

och ett av rikets kustfylken, varvid storleken beräknades efter »sesser» (tofter, *rum*)[1]:

	20-sessor	25-sessor	30-sessor	Bemanning[2]
Viken och Trøndelagen	193			17 370
Hålogaland			1	260
Gulatingslagen		116		18 560
Stadsflottan		8		720
S:ma		318 skepp		36 910 man

Enligt en bevarad anteckning från tiden 1350—1400, vilkens original av Hjärne förlägges till tiden före en av konung Sverre genomdriven ledungsreform, utgjorde Norges ledungsflotta 336 skepp, d. v. s. med 100 mans besättning en bemanning på 33 600 man.[3] Enligt Magnus Lagabötes testamente av år 1277 uppgick skeppens eller skeppsreidernas antal endast till 279,[4] d. v. s. till ungefärligen samma storlek som svearnas ovan antagna.

Den svenska ledungsflottan skulle alltså i jämförelse med den norska ha varit omkring 40 skepp fåtaligare än denna enligt Gulatingslagen men ungefär lika stor som denna enligt Magnus Lagabötes testamente. Då invånarantalet i de svenska i och för ledungen organiserade bygderna torde ha varit större än i de norska kustfylkena, och då ledungsbördan icke bör förutsättas ha varit lättare i Sverige än i Norge, är det möjligt, att den svenska ledungsflottan varit större än de ovannämnda siffrorna giva vid handen. Det bör emellertid beaktas, att den i verkligheten utkallade ledungsflottan endast kan antagas ha utgjort en del av den ovannämnda teoretiska storleken.

Erik Lönnroth[5] har beräknat de ledungspliktiga böndernas antal i Mälarlandskapen och framlagt ett siffermaterial, som är helt oförenligt med ovanstående resultat. Hans undersökning skall därför något närmare granskas.

Lönnroth utgår ifrån, att hundaret i Uppland och Västmanland innehållit 16 hamnor med vardera 8 man vid tiden för den militära ledungens övergång till skatt, medan i Södermanland hundaret innehållit 16 hamnor med vardera 4 man. Rodens skeppslag ha lämnats ur räkningen.

[1] Se A. Taranger, Udsigt over den norske retshistorie, 2: 1 s. 294 ff samt E. Hertzberg, Ledingsmandskapets størrelse i Norges middelalder s. 249 ff.

[2] Enligt följande beräkning 20-sessan — 90 man, 25-sessan — 160 man, 30-sessan — 260 man.

[3] Jfr N. E. Tuxen, De nordiske Langskibe (Aarbøger for nord. Oldkynd., 1886), s. 49 ff. N G. L IV, s. 658, not 1. Jfr E. Hjärne, Roden s. 15 och där anf. litt.

[4] D N IV no. 3.

[5] Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige, s. 12 ff.

Några hundaren, nämligen Trögd i Uppland, Åkerbo i Västmanland samt Västerek och Oppunda i Södermanland, ha räknats som dubbla hundaren. Resultatet är att vid mitten av 1200-talet Upplands folkland skulle haft 3 072[1], Västmanland 896 och Södermanland 960 ledungspliktiga bönder eller sålunda tillhopa 4 928 bönder. Med termen »ledungspliktig bonde» menar Lönnroth nämligen allenast detsamma som bonde i hamnan.[2] Hans resultat förutsätter alltså, att antalet bönder i varje normalhundare endast skulle ha varit 128. Enligt de ovanstående beräkningarna skulle från dessa landskap (utom Roden) ha krävts en bemanning på icke mindre än 13 500 man. Lönnroths felaktiga resultat är föranlett av att båda de använda premisserna, hamnetal och bondetal, äro oriktiga. Som nedan i kap. III kommer att uppvisas, är det nämligen varken riktigt att antalet hamnor i de uppländska hundarena uppgått till 16 eller att antalet bönder (= »ledungsbönder») i hamnan voro 8. Det må här endast erinras om, att antalet ledungspliktiga bönder i de olika hamnorna varit mycket växlande. Som uppvisats under D) ovan, var nämligen inom hamnan varje bonde, d. v. s. envar som innehade $^1/_2$—1 öresland jord, ledungspliktig. Det ligger i sakens natur, att det i vissa hamnor fanns ett litet antal bönder på grund av stor besuttenhet, under det att i andra hamnor antalet små jordbrukare kunde vara det mångdubbla.

Traditionskällornas uppgifter om den svenska ledungsflottan äro tyvärr mycket sparsamma. Enligt en rysk krönika skulle år 1142 en svensk ledungsflotta på 60 snäckor med konungen själv och en biskop ombord ha uppbringat en eskader på tre handelsfartyg på väg till Novgorod. Enligt samma källa inträngde år 1164 en svensk flotta på 55 fartyg uppför Neva i Ladoga, gick uppför Valkoff och angrep Ladoga. Staden brändes, men invånarna försvarade sig i borgen, tills hjälp anlände från Novgorod. Svearna förlorade 43 av sina 55 snäckor.[3]

Det svenska ledungsväsendet förlorade redan under 1200-talet mycket av sin forna betydelse. Nya fartygstyper, mera lämpade för sjökrig, fram-

---

[1] I Tabellerna å sid. 13 och 269 redovisas blott 2688 ledungsbönder, vilket förklaras av att där utlämnas tre hundaren, nämligen Bro, Sollentuna och Vallentuna.

[2] A. a., s. 93 ff.

[3] Enligt den i Finlands medeltidsurkunder, I, s. 12, tryckta översättningen av 1:sta Novgorodska krönikan skulle svearna dragit sig undan till »staden Voronaj» (nu Voronaka). Enligt översättningarna av såväl denna krönika som 1:sta Sofijska krönikan i Polnoe Sobranie Russkich Letopisej (= Fullständig samling av ryska annaler, utg. av Archäografiska Kommissionen, Bd. III (1841), s. 13, resp. Bd. V (1851), s. 162, skulle emellertid svearna dragit dig tillbaka och besegrats på »Voronaj älv». Även M. Akiander (Utdrag ur ryska annaler, Suomi, Tidskrift i fosterländska ämnen årg. 8, 1848, s. 33—34) har i båda fallen översatt: »Voronaj (numera Salma) elf».

trädde. Örlogsledungen började avlösas av skatteledungen, och det av det världsliga frälset uppsatta rytteriet trädde i ledungsflottans ställe. Under 1300- och 1400-talen spelade örlogsledungen därför en allt mindre roll, och dess avtynande existens kan gång efter annan utläsas ur källorna. Som den finlandssvenske historikern SVANTE DAHLSTRÖM[1] nyligen påpekat, framgår det av konung Magnus Erikssons brev till Nord-Norge den 8 juli 1347, att hans anfallskrig mot Ryssland 1348 delvis byggde på ledungsuppbåd.[2] De av konung Albrekt av Mecklenburg år 1387 medgivna friheterna från att bygga och underhålla ledungssnäckorna tyda på ledungsväsendets fortsatta förfall. — Ännu genom ett brev den 2 mars 1393 utbjöd drottning Margareta i Norge s. k. full allmänning, d. v. s. helt ledungsuppbåd.[3]

J. Skatteledungen[4]

Vid tiden för landskapslagarnas uppteckning i slutet av 1200-talet utlöpte som nämnts örlogsledungen alltmera sällan. Detta framgår av Gutasagans uppgift (kap. 6) om skyldigheten att följa sveakonungen i härfärd »mot hedniska länder, men ej mot kristna». Genom den på Alsnö möte år 1279 upprättade rytteriorganisationen hade en ny grund lagts för rikets krigsmakt, och snart skulle den gamla ledungsorganisationen bli alltmera föråldrad. Den hade emellertid därmed inte spelat ut sin roll utan skulle i stället av statsmakterna användas för andra ändamål, varigenom örlogsledungen övergick till skatteledung.

Denna utveckling har sannolikt inletts redan av Birger jarl några år efter hans ledungståg till Finland i början av 1240-talet. Enligt Sigtunaannalerna skulle nämligen de uppländska bönderna efter slaget vid Sparrsätra år 1247 ha förlorat sin frihet och pålagts spannmål, skeppsvist och andra bördor.[4] Örlogsledungens övergång till skatteledung är fullbordad mot århundradets slut, varför landskapslagarna huvudsakligen lämna uppgifter om ledungsskatterna (kap. VI nedan). Av några flockar kan man emellertid se på vilka vägar ledungen övergick till årlig skatt.

---

[1] Ledungsanstalter i Åbo län år 1450 (1944), s. 13 f.

[2] Ang. brevets datering se P. A. Munch, Det norske folks Historie, 2: 1 (1862) s. 476 och not.

[3] A. a., s. 16 ff.

[4] Jfr nedan kap. VI.

[5] S. R. S. III: 1, s. 4: »M C C X L V I I obiit Suno Folkonis et eodem anno communitas rusticorum Vplandie Sparsætrum amisit victoriam libertatis sue et inposite sunt eis spannale et skypviste et honera plura.»

Enligt UL KgB 11 skulle i Roden utgivas en mark för varje *ar* i s. k. *ledungslame* »om de sitta hemma. Fara de över havet med sin ledung, då vare de fria från ledungslame». Motsvarande bestämmelse återfinnes i HL KgB 7: »Går ledungen över havet eller utanför Aspasund, då äro de icke skyldiga att utgöra ledungslama.» Den ifrågavarande skatten var ursprungligen en bot, som utgick vid underlåtelse att fullgöra den personliga ledungsskyldigheten, med följd att ledungen »lamslogs». Slutleden av fsv. *leþungslami* är ett *lami*, m., 'förlamande', till verbet *lämia*, 'göra lam, overksam, förhindra'. Verbet förekommer i Gulatingslagen, 314. Om ett ledungsskepp utan att lysa sin färd kom in i häradet, kunde bönderna hugga bort ett fem alnar långt bord av kölens bägge ändar och taga seglen *oc lemia sva for þeirra*. Det ovannämnda brevet 24 mars 1385 om ledungslaman från Tjust härad visar ledungslamans samband med örlogsledungens snäckor. 98 år tidigare eller år 1287 var det som konung Magnus »gamble», d. v. s. Ladulås, »op lot ok vpgaf hæradheno» två snäckor »thog ominzskadhom oc oforsumadhom allom ledhunxlama — — — badhe a the vpgifna skipa væghna swa ok the andra som the æn uppehalda» —. Ledungslaman utgick i alla svealandskapen samt därjämte inom hela Östergötlands lagsaga och på Gotland. Denna bot kom sedermera att utgöra den ersättning, som bönderna hade att utgöra till konungen de år, han underlät att utlysa ledung. — En annan gammal ledungsbot var den s. k. *ättargälden*, eller som den också kallades *snäckopenningar* eller *vitepenningar* (se nedan s. 150), vilken bot ursprungligen utgick av det skeppslag, som icke rätteligen fullgjorde sin skyldighet att hålla ledungssnäckan i stånd, och sedermera övergick till en årlig skatt.

Enligt UL RB 14 pr skulle, då konungen bjudit ut ledung, alla hava frid, som bodde i det hundare eller skeppslag, varifrån ledungen gått ut både uti mat och män. I de andra skeppslagen och hundarena, »varifrån ledungen har gått ut uti mat men ej uti män» fingo hållas ting och lagsökas efter landets lag liksom mellan fridstiderna.[1] Det framgår härav, att konungen kunde utkräva endast respektive distrikts skyldighet att utgöra skeppsprovianten (skeppsvisten), vilket, om förfarandet upprepades några år i följd, kom denna naturaprestation att övergå till en årlig skatt. I de norska sagorna, bland dem Sverresagan (kap. 39), omtalas, att i ledung vid flera tillfällen utbjöds »både folk och kost». Det framgår av detta uttryck, att i Norge redan under slutet av 1100-talet kunde utlysas endast skatteledung.[2] — Enligt SdmL Tillägg 2, hade konungen rätt att av den föreskrivna skeppsprovianten »taga så mycket som honom täckes»,

[1] Jfr VmL RB 24: 1 och SdmL RB 11: 1.

[2] Øberg, a. a., s. 560 f.

på vilken väg likaledes skeppsvisten kunde övergå till naturaskatt till konungens visthus i stället för till skeppen.

I UL KgB 10: 1 stadgas också uttryckligen (jfr VmL KgB 7: 1), att »stannar konungen hemma och vill ej själv fara ut, ej heller sända sin här utomlands» ägde han ändå av varje hundare uppbära fyra s. k. skeppsvister, vilka utgjordes dels i natura (korn, fläsk och smör) och dels i penningar. Ledungsskyldigheten hade därmed definitivt övergått till skattskyldighet och den gamla skeppsprovianten till en på jorden vilande grundskatt.

Det historiska sambandet mellan krigsorganisation och grundskatter skulle sent helt upphöra. Som villkor för att acceptera den allmänna värnpliktens idé uppställde som bekant lantmannapartiet under 1800-talet kravet på att grundskatterna skulle helt avskrivas, vilket också skedde. Samtidigt som den nya värnplikten sålunda genomfördes, avskaffades de sista resterna av vikingatidens på jorden vilande krigsbördor.

I Danmark synes det hava varit i början av 1200-talet, som konungen lyckades genomdriva den regeln, att när ledung inte utlöpte, i stället skulle erläggas ett visst belopp i penningar (*expeditio, denarii expeditionales*).[1]

[1] P. J. Jørgensen, Dansk retshistorie, s. 257.

II

Härfärd och kustförsvar

A. Ledungslederna och konungshamnarna

ALLA de centrala svealandskapens lagar hava speciella farledsbestämmelser.[1] Sålunda bestämmer HL BB 14: 1.

»Ligger allmannaled (*almanna leeþ*) till och från havet, ligge då treding obyggd å djupet.»

Liknande bestämmelser finnas i VmL BB 23: 3, som handlar om skyldigheten att bygga och underhålla broar, och därvid bl. a. bestämmer:

»Fyra äro de broar i vårt land, av vilka var och en är gill med 40 mark. En är Oppoga bro, den andra Herrevads bro, den tredje bron vid Västerås, den fjärde bron över Sagån. — — — I dessa åar äger tredingen löpa lös i vattnet.»

De ifrågavarande vattendragen voro Arbogaån, Kolbäcksån, Svartån och Sagån, vilka samtliga löpte mellan olika hundaren och utgjorde gräns mellan dem. Sålunda utgjorde Arbogaån gräns mellan Närke och Åkerbo hundare, Kolbäcksån gräns mellan Snävringe och Tuhundra, Svartån gräns mellan Tuhundra och Seunda—Gorunda samt Sagån slutligen gräns mellan Västmanland och Fjädrundaland. — Vid såväl Uppbåga bro över Arbogaån som Östensbro över Sagån gick eriksgatan fram.

Även i UL BB 23: 5 omtalas fyra allmänna broar — sannolikt byggda över vatten i vilka enligt äldre rätt tredingen varit allmän farled — nämligen Stockholms bro, Öresunds bro, Östens bro och Tilesunds bro, vilka broar skulle byggas av flera hundaren. De ifrågavarande vattendragen voro Norrström; Örsundaån mellan Hagunda och Lagunda hundaren, d. v. s. mellan Tiundaland och Fjädrundaland; Sagån mellan Uppland och Väst-

[1] Jfr J. Sandström, Några konturer kring kungsådreinstitutets historia före 1734 (1944), s. 29 ff., varifrån de två förstnämnda lagbudens översättningar citerats.

manland; samt slutligen Garnsvikens förträngning öster om Sigtuna, nära gårdarna N. och S. Til, mellan Ärlinghundra och Håbo hundaren, d. v. s. mellan Attundaland och Tiundaland. Samtliga dessa farleder, utom möjligen Norrström, utgjorde alltså folklandsgränser.

I UL BB 22: 3 omtalas också till vissa alnetal bestämda farleder och båtleder:

»Ligger ett sund mellan byar, hundaren eller folkland, en allmannaled (*aldræ mannæ leþ*), det skall vara tio alnar brett; en båtled (*batæ leþ*), som ej är allmannaled, skall vara fem alnar.»

Liknande stadganden finnas i VmL och SdmL, varvid den förra bestämmer allmannaleden till tolv och båtleden till sex alnar.[1] Tolvtalssystemet tyder på, att denna bestämmelse är den ursprungliga.[2] Dessa bestämmelser infördes också senare i landslagarna. I SdmL BB 20: 5 förekommer även uttrycket *roþa rum þiri wægfarandum mannum*, varav behovet prövades av en tolvmannasyn.

Farledsinstitutet möter i de landskap — de centrala Svealandskapen och Hälsingland — i vilka ledungsorganisationen var bäst utbildad och genomförd.[3] För ledungsskeppens fria färd från samlingsplatserna i resp. hundaren till kustens skeppslag och hamnor och vidare förbi vård och vaka ut till havs, var öppen farled en nödvändig förutsättning. Det är därför antagligt, ja sannolikt, att man i ledungsorganisationen har att söka upprinnelsen till svealagarnas farledsbestämmelser. Detta skulle innebära, att samtliga de vattendrag, i vilka funnits s. k. allmannaled eller kungsådra med minst tolv alnars bredd, ursprungligen äro ledungsleder.

Sådana leder äro först och främst de ovannämnda i lagarna direkt omtalade farlederna. Härtill komma de åar, med en bredd av minst 12 alnar, i vilka enligt fällda domar fastslagits förekomsten av s. k. kungsådra eller farled. Ytterligare uppländska ledungsleder voro sålunda Dalälven, som utgjorde gräns mellan Uppland och Gästrikland, Fyrisåarna och farleden Uppsala—Biskopstuna med två grenar åt öster, en till Norrtäljeviken och en till Furusundsviken, samt Olandsån mellan Tiundaland och Roden.[4] Vid kusten i Roslagen kallas farlederna ännu i dag för *faret;* exempelvis är Norra faret namn på farleden norrut från Vaxholm förbi Furusund samt Faret namn på ett sund i Djurö och Värmdö socknar. Namnet *faret* har även använts på åtminstone en av de stora farlederna i det inre av

[1] BB 22: 3 och 20: 5.

[2] Jfr s. 240.

[3] J. Sandström, a. a., s. 32 ff.

[4] Om kungsådrorna, se K. G. Westman, Aktsamling till kungsådreinstitutets historia (1920).

Uppland. Det besläktade fsv. *för* ingår i flera ortnamn vid Fyrisån samt dess fortsatta lopp söderut till Mälaren och sydost över Östuna och Gottröra till Saltsjön.[1] De ifrågavarande namnen äro *Övre Föret* och *Nedre Föret*, två sjöliknande utvidgningar i Fyrisån norr och söder om Ultuna, samt *Forkarby* i Bälinge socken. Vidare *Førisæng*, den stora slätten från Bälinge förbi Gamla Uppsala ner mot Mälaren, och slutligen *Föret* i Gottröra socken. Det framgår av dessa ortnamn, att de nu ifrågavarande vattenlederna i dagligt tal helt enkelt kallats *föret*, d. v. s. faret eller farleden.

I Hälsingland voro gamla kungsådror och ledungsleder de stora älvarna Ljusnan samt Njurunda-, Indals- och Ångermanälvarna. I Gästrikland märkes Gavleån, i vilken bönderna enligt en lagmansdom 1442[2] »skuhlu hafwa weijled 12 Allnar mitt i Åhne öppet stående». Bredden 12 alnar styrker det ovannämnda antagandet, att detta äldst gällde även i upplandsk rätt.

Enligt UL KgB 10 pr (VmL KgB 7 pr) skulle konungen vid ledungens utlysande namnge resp. ledungshamnar. Var dessa varit belägna har ännu inte gjorts föremål för någon specialundersökning. Sannolikt har en ledungshamn varit *Konungshamn*, den vik, där leden genom nuvarande Baggensstäket och Skurusundet möter stora segelleden in till Stockholm. Konungshamn låg alltså i skärningspunkten mellan två viktiga farleder. Där låg också den i den nedannämnda farledsbeskrivningen från 1200-talet omtalade holmen *litlæ swethiuth*. Enligt Bjärköarätten (13: 2) skulle ett brott, som icke blivit förlikt, förrän ett skepp kom till Konungshamn, straffas efter stadens rätt.[3] Enligt VmL MB 25: 4 måste beträffande brott under ledungståget utanför Stockholm förlikning ske före hemkomsten, eljes bötas efter landets lag. E. HJÄRNE[4] anför detta lagrum som vittnesbörd, att Stockholm varit den gamla orten för ledungens samling och upplösning. Uppgifter härom återfinnas i isländsk dikt och saga.

Vid Fyrisåns utlopp vid Flottsund låg sannolikt också en ledungshamn, varom *Kungshamns* gård ännu påminner. — Ett annat *Kungshamn* ligger på västra kusten av Yxlan söder om Furusund invid norra farleden. Konungshamnarna erinra om UL KgB 11: 4 och SdmL KgB 11: 3, enligt vilka lagrum alla skulle »rymma hamn för konungen och likaså för biskop och jarl och för sin förman, som konungen har satt i sitt ställe».

På Åland finnas två platser med namnet Kungshamn (Konungshamn),

[1] I. Modéer, Föret vid Uppsala (Namn och bygd, 1944), s. 165 ff.

[2] K. G. Westman, a. a., s. 77.

[3] Jfr G. Linde, Baggensstäket (Samfundet Sankt Eriks årsbok 1947) s. 62.

[4] Roden s. 88. — Se numera E. Hjärne, Sveriges holme och bjärköarätten (1949).

nämligen i Kumlinge och i Föglö.[1] Läget av *Kungshamn* i Kumlinge är ypperligt för en flotta, som skall operera på Skiftet. Hamnen ligger nämligen innanför Ingersholm, från vars bötesberg man har en härlig utsikt över Skiftet och Lappfjärden mellan Kumlinge och Brändö. — *Konungshamn* i Föglö var belägen i östra delen av Flisö, intill det danska 1200-talsitinerariets skeppsled genom Föglö. Enligt Acta Visitatoria[2] fanns en s. k. offerstock vid Konungshamn, belägen mellan offerstockarna i Glipen, en ö vid Spetalsund i Degerby, och Flisö Grönhamn. Även denna plats synes vald ur strategiska synpunkter. Här sammanlöpte nämligen flera farleder dels åt sydost till Kökar, dels åt öster till Sottunga och dels åt nordost till Vårdö och Kumlinge. Mellan dessa båda konungshamnar gick i forna tider en skeppsled genom skärgården[3] — med all sannolikhet en gammal ledungsled.

Två av de västmanländska hundarenas ledungshamnar voro antagligen *Skiphusa*, nu Skepphusa, invid Husabyn i Hara (Kungsåra) i Seunda hundare, samt *Vikhus* utanför Västerås.

Slutligen böra sägas några ord om vikingarnas härläger. Som bekant har nyligen vid Trelleborg nära Slagelse på Själland påträffats ett sådant läger för en truppstyrka av vikingar, anlagt omkring år 1000, med den mest fulländade geometriska precision, försett med hus, gator och försvarsvallar.[4] Det består av en cirkelrund jordvall, inom vilken skära varandra två rätvinkligt korsande axlar, som utgjorde anläggningens huvudgator, och som utmynnade i portar i vallen, uppdelad i fyra sektioner. I var och en av dessa ha legat fyra hus, inbördes placerade i en kvadrat med gavlarna tangerande varandra och med en fyrkantig gård mellan sig. I varje hus fanns plats för omkring 75 personer. Anläggningens grundmått var 124 fot, varur alla övriga mått kunde härledas. De fyra huskanterna i borgens inre bestodo av kvadrater med 124 fots sida. De fyra huskvadraterna infogades i en större kvadrat med ett avstånd 24 × 24 fot från varandra, varigenom den stora kvadraten erhöll en sidolängd av 296 fot o. s. v.

[1] Enligt uppgifter av landskapsarkeologen på Åland, fil. mag. Matts Dreijer, Mariehamn.

[2] Kaarlo Österbladh, Boethius Murenius Acta Visitatoria 1637—1666, (1908), s. 489 (år 1661): »11. Hamnstockar. Olof i Flijsöö och G. Anders Pärson i Calsöö lofwa uprätta then sö(n)derslaghna offerstocken vidh Konungshampnen och hwad theruppå kostass, beståss.»

[3] Se kartan över den åländska skärgården i Skärgårdsboken, utg. av Nordenskjöldsamfundet 1948.

[4] P. Nörlund, Trelleborg (1940) Rec. av B. Thordeman »Vikingars härläger», Svenska Dagbladet 13.1. 1949 och av S. Ambrosiani, Rig 1949.

Sannolikt var anläggningen vid Trelleborg ett befästat militärläger, där danska elittrupper, som tränades för invasion i England, under Sven Tveskäggs tid fingo sin utbildning. En annan liknande anläggning, ehuru av ännu större dimensioner, har nyligen upptäckts på Jylland vid Limfjorden, just där vikingaflottorna brukade samlas för tågen till England eller Frankerriket. Någon motsvarighet härtill är emellertid inte känd från det gamla sveariket.

B. Böte-systemet

Ledungsorganisationen omfattade inte bara den främst för utrikes härfärd organiserade ledungsflottan utan även det längs kusterna utbyggda vaktsystemet, *warphald*. Detta bestod av tre olika bevakningslinjer, nämligen byvakten, strandvakten eller invakten och bötesvakten eller bergvakten.[1] »Bönder och bofasta män skola utses till vakt; ej må kvinna sättas i vakt, och ej löskerman». Strandvakt skulle hållas, tills solen gick upp. Sedan skulle den följande vaktmannen tillsägas med två mäns vittne, »och sedan gånge vakt som budkavle», d. v. s. efter samma regler som budkavlen skulle vidarebefordras genom skeppslaget. Enligt norsk rätt (Gulatingslagen 310 och 312) skulle härbudet föras vidare inåt land medelst en järnpil.[2]

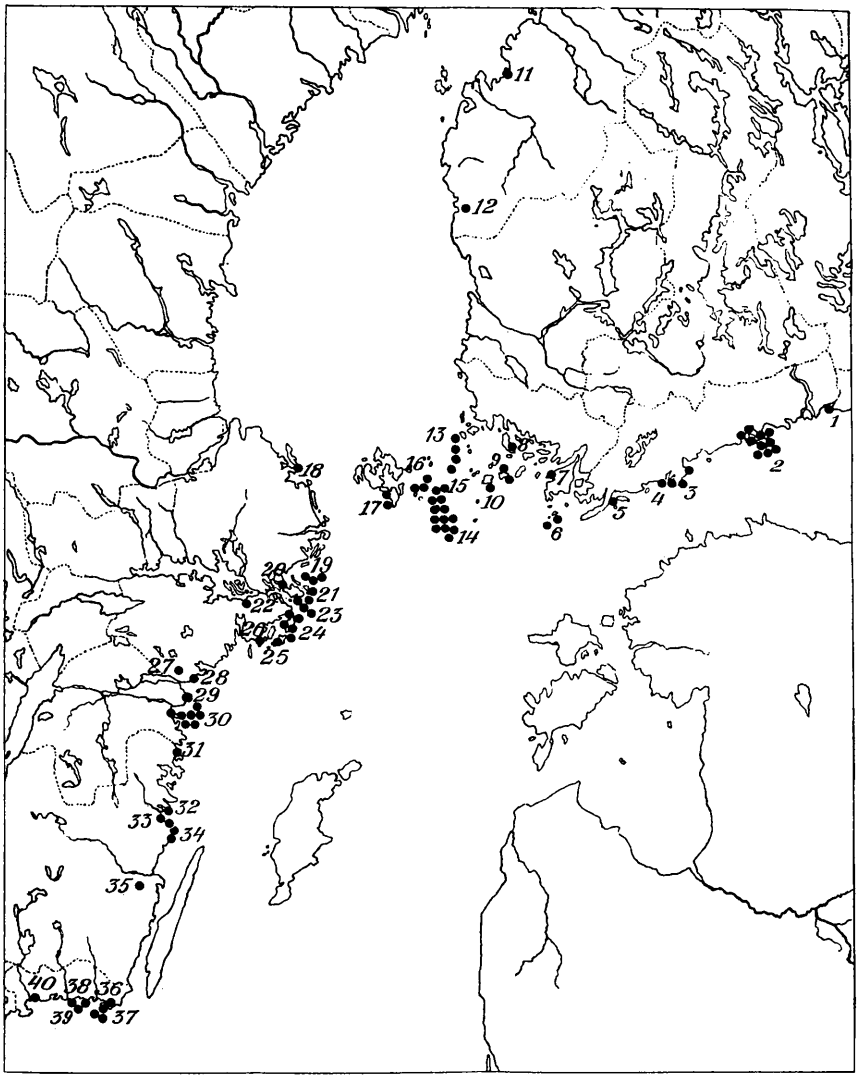
För uteblivelse från eller försummelse vid byvakten bötades 3 öre, byamännens ensak. Vid strandvakten voro böterna 3 mark, att treskiftas mellan konungen, skeppslaget och den som fann honom försumlig i vakten. Vid bötesvakten voro böterna 6 mark, konungens ensak. Det framgår härav, att byvakten ålåg byamännen, för strandvakten ansvarade skeppslaget och bötesvakten räknades som konungens eller hela rikets vaktkedja.

För vaktmannen gällde följande laga förfall: »Ligger någon sjuk eller sårad, har död frände i sitt hus eller är kallad av konungen eller är elden högre än den bör vara, eller följer han spår efter sin boskap.» Dessa förfall skulle styrkas med två mäns vittnesmål.

Om en skadegörare kom fram genom vaktsystemet, måste vaktmannen för att fria sig från ansvar styrka med två mäns vittnesmål, att han ropat tre s. k. härrop. Eljes fick han böta 40 mark för härjning och brand. För ställföreträdares brott ansvarades som för eget »utom i det fall att den andre

[1] UL KgB 12; HL KgB 9; SdmL KgB 12.

[2] Beträffande budkavlens kringsändande se Olaus Magnus' Historia om de nordiska folken, Del 2, (1912), s. 33.

Karta över finländska och rikssvenska ortnamn på böte. Ur Ivar Modéer, Namn- och ordgeografiska studier, till vars namnmaterial siffrorna hänvisa.

är bofast». Enligt Gutalagen, kap. 54, som handlar om vakt (*af warpi*), skulle envar hålla vakt, som var 20 år gammal. Han skulle hålla sig med vapen och svara för alla utskylder och gälda vaktpenningar i påskveckan.

Minnen av det fornsvenska försvarets yttersta utposter utgöra ännu i

dag de många ortnamnen på *böte* ute i havsbandet.[1] Vårdkasetermen fsv *böte* avser framforslad hög ved, timmer o. s. v.[2] Bötesbergen sträcka sig från Veckelaks i öster inne i Finska viken vid gränsen mot Karelen [*Böötzöö*] och Oravais [*Bötesberget*] i norr längs den svenska kusten ända till *Orbödtzbärg* (1666) vid Karlshamn, varifrån betydande delar av den östskånska kusten kunde siktas. Veckelaks ligger nära den svenska språkgränsen i öster och Oravais endast något fåtal mil från kontaktpunkten mellan svenskt och finskt språk i mellersta Österbotten. Bötesnamnen sträcka sig alltså ända till den svenska bosättningens och kulturens ytterområden. Bötesinstitutionens införande i Blekinge är ett minne från svearnas herravälde där under 800—900 talen. Med all sannolikhet är bötesystemet i svearnas kärnbygder väsentligt mycket äldre.[3]

Ett av de många åländska bötenamnen är det på ett 9 1/2 m högt näs invid Lemböte liggande *Bötö*, d. v. s. Böte ö, som med hänsyn till landhöjningen bör ha varit ö så tidigt som på 500-talet. Redan vid denna tid visa gravfynden, att det fanns en bofast befolkning i Lemland. Det är sålunda möjligt, att konungens *warphald*, d. v. s. vakthållning, redan under folkvandringstiden utsträckts till Åland, dit enligt arkeologiskt material en inflyttning då skedde av svensk bondebefolkning från Mälardalen. Vårdkasarna från Lemböte syntes i regel till det i Roden belägna Arholma.

Den äldsta bötesvakten var alltså i öster inskränkt till fasta Åland. I slutet av vikingatiden eller i början av den kristna tiden införlivades Föglö, Sottunga och Kökar i det svenska bosättnings- och riksområdet. Vardhalden flyttades nu från fasta Åland österut utmed Östervägen. I Kökar erinrar namnet Vaktanböte — sannolikt ursprungligen **Warphaldsböte* — om denna forntida vakthållning. På Kökar minna inte mindre än 8 bötenamn och 2 vårdnamn om en stark vaktpostering. Särskilt starkt framträder sålunda bötesvaktlinjen utefter Skiftet. Omedelbart öster om Kökar i Korpo skärgård låg vid Östervägen, den urgamla ledungsleden, *Aspœsund*, som omnämnes redan i det danska 1200-talsitinerariet. Det är sannolikt denna plats, som avses i Hälsingelagen KgB 7, enligt vilken ledungslama inte skulle utgöras, om »ledungen går över havet eller utanför Aspasund». Vid denna plats gick under vikingatiden svear-

[1] Jfr I. Modéer, Namn- och ordgeografiska studier (UUÅ 1937). Dens. Böte (Namn och bygd 1939) samt Till böte-namnens historia (Namn och bygd 1941). Östergötlands vårdkasar i senare tid äro beskrivna av Th. Lindell, När vårdkaseldar brunno, (Meddelanden från Östergötlands fornminnes- och museiförening, 1931—32).

[2] I. Modéer, Till böte-namnens historia, s. 149.

[3] För det följande se M. Dreijer, Fornborgar och bötesberg på Åland (Skärgårdsboken 1948), s. 521 ff.

nas böteskedja; Aspasund låg sålunda alldeles intill vård och vaka, vid vilken orts passerande rodarätten skulle tillämpas ombord i stället för landets rätt.

Genom bötesbergens vårdkasar kunde ett härbud hastigt spridas längs ett rikes kuster. Det omtalas sålunda i Håkon den Godes saga, att det tog 7 nätter för vårdkasarna (*vitavǫrðr*) att sprida härbudet längs Norges 150 mil långa kust; enligt norsk rätt skulle vårdkasen tändas, så snart man varseblev en fientlig flotta om minst 5 skepp.[1] Hastigheten var alltså minst 20 mil per natt. Detta betyder, att man t. ex. från bötesbergen på Kökars Karlin på en natt kunde alarmera Uppland och Mälardalen.[2] Vårdkaslinjen sträckte sig nämligen också inåt landet. Det berättas sålunda, att den vårdkaskedja, som från Stockholm på en timme bragte bud till Birka, passerade följande orter, nämligen Brunkeberg, Kungshatt, Wårdbyberg och Blockhussund.

Landskapslagarna innehålla inga närmare uppgifter angående skyldigheten att underhålla bötarna eller där hålla vakt. Enligt Magnus Lagabötes landslag ålåg vaktskyldigheten »den fjärding av häradsmännen, som bo närmast». Sannolikt ha motsvarande bestämmelser gällt i de svenska folklanden. Ett exempel härpå är ortnamnet *Kalunx Fierdungh* (1539), den fjärding som hörde till *kall*, som i daladialekten betydde vårdkase.[3] I Älvdalen hade byarna att i tur och ordning svara för vårdkasen.

Ehuru några uppgifter härom icke bevarats i lagarna, framgår det av ortnamnen, att vårdkasesystemet varit spritt över hela det inre landet med koncentration till gränsbygderna. Vårdkasenamn på *kall* och *vett* (*vatt, våt, vittur*) ingå liksom bötarna möjligen som led i riksförsvaret, under det att namnen på *vål* (*-våla*) möjligen företräda lokalförsvaret.[4]

Såväl Gulatings- och Frostatingslagarna som Landslagen innehålla bestämmelser om *vitavǫrðr*. I den senare (III: 4) kommer vårdkasarnas samband med indelningen i skeppredor till klart uttryck: *Nu skal vmboðs maðr konungs stefna skipreiðu þing uorð at bioða.*

Den danska motsvarigheten till böte är *bavn, bagn,* < fda. *baken.*[5]

---

[1] I. Gulowsen, De gamle varder. No HT, R 4: 5 (1909), s. 507. — Ang. det norska vårdkasesystemet i senare tid, se B. Lorentzen, Vardavakt og strandværn langs Norges sydvestkyst i det 17 de årh. No HT R 5: 8 (1930), s. 277 ff. Jfr Abs. Taranger, Udsigt over den norske rets historie, 2: 1, s. 305.

[2] M. Dreijer, a. a., s. 521 ff.

[3] P. Envall, Dalarnas vårdkaseberg (Dalarnas hembygdsbok 1946), s. 64 f.

[4] P. Envall, a. a., s. 72.

[5] Modéer, a. a., s. 85.

C. Rodarätten

Under ledungståget gällde i flera avseenden särskilda rättsregler. I UL och SdmL äro dessa samlade i särskilda flockar i konungabalkarna under namnet *roþær rætter*.[1] Därmed avsågs företrädesvis den särskilda rätt som tillämpades, sedan skeppet löpt ut i ledung och kommit utom vård och vaka, ehuru ett förhöjt bötesystem tillämpades redan då skölden fästats på framstammen. Uttrycket *vtan warþ oc wacu* innebar, att skeppet kommit utanför de yttersta skären med deras vårdkasar och vaktposter.

Till rodarätten böra också räknas de i svealagarnas konungabalkar förekommande flockarna om vakthållning (*warþhald*), såväl på skeppet som i land.[2]

För rodarättens höga ålder talar dess namn, som återgår till den tid, då ledungsskeppen roddes, d. v. s. åtminstone före vikingatidens början omkring år 800.[3] Vid denna tid använde ledungsskeppen nämligen med säkerhet segel, vilka i Norden började nyttjas antagligen först under 500-talet.[4]

Möjligen har rodarätten före UL:s tillkomst även omfattat de i Upplands kusttrakter, Roden, gällande särskilda rättsreglerna.[5] I lagens stadfästelsebrev påbjöd nämligen konung Birger kraftigt, att alla i gemen och envar för sig, som bodde i norra Roden, skulle följa samma lag utan invändningar. Måhända hade rodsbyggarna velat bibehålla sin gamla rätt, vilken även kan ha åsyftats med stadfästelsebrevets ord om *laghum sum ströningium haffþus .j. flerum flokkum*. I den nya för hela Uppland gemensamma lagen innehåller RB 13, med överskriften *Huru sum skil lanz lagh. ok roþœ rœt*, särskilda rättsregler beträffande vad mot synerätts prövning.

[1] UL KgB 11, jfr lagens förord; SdmL KgB 11; VmL:s förord. Angående ordets förekomst se Holmbäck och Wessén, Upplandslagen, s. 60, not 51. Ledungsrättsliga bestämmelser återfinnas i svealagarna därjämte i följande lagrum, nämligen UL KgB 10 och 12 samt MB 11: 3, SdmL KgB 10 och 12, Add 2 och MB 26: 10; VmL KgB 7, MB 10: 1 och 25: 4; HL KgB 7—9. — Termen rodarätt förekommer visserligen inte i ÖgL, men denna lag innehåller flera överensstämmande rättsregler, nämligen EB 33: 1 och 34 samt DrB 14: 6.

[2] Härför tala avslutningsorden i UL:s konungabalk, att den lyktas med *roþæ rœt*, vilket även måste syfta på balkens sista flock 12 om vakthållning. Motsvarande bestämmelser i SdmL KgB 12 och HL KgB 9.

[3] I. Lindquist, Kungadömet i hednatidens Sverige, s. 227, har dragit samma slutsats beträffande namnet Roden.

[4] Annan uppfattning hos Humbla, Förhistoriskt klinkbygge (1937), s. 72 ff, vilken J.-E. Forssander emellertid visat vara ogrundad (Irland-Oseberg, 1943, s. 238, not 2).

[5] G. Bolin (Stockholms uppkomst [1933], s. 319 ff), antager, att rodarätten tidigare varit rådande i Mälaren, och att staden Stockholms tillkomst medfört en genomgripande förändring av de rättsliga förhållandena.

Det synes härav framgå, att rodarätten även omfattat Rodens från folklandens lagar skiljaktiga rätt.[1] Efter UL:s tillkomst återstodo av rodarätten endast några få spridda flockar och lagbud.

Rodarätten innehöll vissa för densamma typiska rättsregler. Om det med två mäns vittnesbörd styrktes, att någon kastade en annan överbord med vilja, skulle han böta 3 mark för det bord, som vette mot land, och 6 mark för det bord, som vette till havs. Vid våda utgick ingen bot. Därest skeppshövdingen påseglade en annan, skulle han gälda åter skadan och 3 mark. Om någon tog hamnplats för en annan, skulle han böta 3 mark. Gjorde han denne större skada, gälde han den fullt åter. — For ett skepp hem förr än åt alla givits orlov, hade det därigenom förverkat sin färd och måste lämna ut skeppsvisten och därtill 40 mark. (SdmL KgB 12: 1.)

Vidare innehöll rodarätten utförliga bestämmelser om vakthållning såväl på ledungsskeppet som i land (UL och SdmL, KgB 11 och 12). För försumlighet under vakt på skeppets brygga bötades 6 öre. Om någon skada skedde å skeppet inifrån land eller utifrån sjön, eller om något blev stulet från skeppet, höjdes boten till 3 mark, och vaktmannen skulle gälda skadan åter, om ej den, som skadan gjorde, blev tagen till fånga. Vid frånvaro från vakten var boten 6 öre (SdmL KgB 12 pr), resp. 3 mark, samt gäldande av skadan (UL KgB 12 pr). — Bestämmelserna om vakthållning i HL KgB 9 påminna om dem i UL och SdmL. Försumlig vakt vid bryggan bötade sålunda 6 botörar, och vid skada 3 botmark liksom vid frånvaro.

Därjämte finnas i HL KgB 8 bestämmelser om utrodd. Om någon fick härbud till utrodd eller till landvärn och tredskades utan laga förfall, skulle han böta 3 botmark, hälften till konungen och hälften till skeppslaget. Om fienden härjade och brände, och landet fick skada, höjdes boten till 40 mark.

För rodarätten under ledungsfärd var karakteristiskt den dubbla straffskärpningen och det till hälften nedsatta processuella kravet. För uppsåtligt tillfogande av fullsår och för dråp skulle sålunda enligt SdmL KgB 11 pr erläggas dubbelt högre böter än om gärningen begåtts hemma. Enligt UL KgB 11: 1 skulle under ledungsfärd stöld eller rån eller varje annat brott mot landets lag vara »dubbelt så dyrt i bot som det som göres hemma och hälften lägre i eder och vittnesmål». Böterna skulle treskiftas i lika lotter mellan styrmannen, målsäganden och skeppets alla roddare.

[1] Härför kan också åberopas, att bestämmelserna om Rodens utskylder återfinnas i KgB 11 med överskrift *Vm roþæ ræt.* Ang. lydelsen i olika handskrifter se Holmbäck och Wessén, Upplandslagen, s. 60, not 51. — Jfr E. Hjärne, Roden, s. 54 och 71 f.

Styrmannen uppbar alltså konungens andel, liksom besättningen inträdde i hundarets rätt till de böter, som sålunda utdömts av skeppsdomstolen ombord. Förlikning under ledungsfärden skulle styrkas av styrmannen och sex roddare, d. v. s. blott hälften av de eljes erforderliga tolv männen; skedde förlikningen först efter hemkomsten tillämpades landets lag.[1]

Sedan konungen bjudit ut ledung, skulle alla hava frid, som bodde i det hundare eller skeppslag, varifrån ledungen gått ut både uti mat och män (UL RB 14: 1 och SdmL RB 11: 1).[2] Det säges också uttryckligen, att sedan konungen bjudit ut ledung, skulle alla hava frid, som fara i ledung (VmL RB 24: 1). Under fridstid utgingo viljaverksböterna i såramål med det dubbla (UL MB 24). De dubbla böterna sammanhänga sålunda med den allmänna fridsrätten (ex. enligt UL RB 14).

Rodarättens regler om den dubbla boten vid dråp tillämpades redan innan skeppet kommit utanför vård och vaka. Detta framgår av den ovan återgivna ålderdomliga allittererade flocken UL MB 11: 3, enligt vilken dubbel bot utgick vid dråp inom skeppsbord eller på skeppsbro, när konungen bjudit ut ledung, skeppet låg i läge, lyftingen var tältad och skölden hissad på stammen.

Dubbel bot utgick i detta fall möjligen på grund av att frid rådde, så snart konungen bjudit ut ledung. I varje fall var skölden symbol för en å ledungsskeppet rådande konungsfrid.[3]

Enligt UL KgB 11: 1 utgick vid dråp eller fullsår jämte den dubbla boten en bot till konungen på 40 mark för brott mot hans fred. Enligt SdmL KgB 11 pr[4] utgick i detta fall »medan konungen är ute eller hans rätta ombud» likaledes böter på 40 mark till konungen för bruten fred. Det framgår härav, att denna bot utgick vid kränkning av den genom

---

[1] Jfr VmL MB 25: 4, enligt vilket lagrum förlikning ombord kunde ske beträffande brott utanför Stockholm.

[2] HL MB 14 nämner uttryckligen *snäckiufridh*.

[3] Handlingar, o. s. v., s. 69 f. — Som Falk (Altnordische Waffenkunde (1914), s. 132) påpekat, föreskrives också i den norska Bjärköarätten (173), att skeppsbesättningen skulle hava röd sköld uppe så länge man låg vid land (NGL 1, s. 235). Jfr E. Wessén, Eddadikterna om Helge Hundingsbane (Fornvännen 1927), s. 22 not 2. Se ovan s. 26.

[4] Orden i *fullum roþaræt* i SdmL KgB 11 pr beträffande det skepp, som kommit utom vård och vaka, ha möjligen tillkommit på grund av att enligt MB 26: 10 den dubbla boten förekom redan innan skeppet löpt ut till havs. E. Hjärne har karaktäriserat det nämnda uttrycket som »den juridiska beteckningen för det i högsta konungsfrid och självständig jurisdiktion manifesterade sjörättsliga tillståndet å det utom kustens bevakningslinje hunna ledungsskeppet» (Roden s. 72).

konungens närvaro rådande friden, den s. k. konungsfriden.[1] Den med rodarätten sammanhängande konungsfriden måste som nedan visas haft hög ålder; Lehmanns[2] åsikt om fullständig frånvaro av konungsfrid i den äldsta svenska rätten är följaktligen icke riktig.

Även i ÖgL återfinnas liknande regler. Enligt EB 33: 1 var en man, som blev »dräpt på skepp inom bord och *bitar*», gill till 80 mark. Enligt EB 34 var den, som blev dräpt utom vård och vaka, gill till 120 mark och, om han sänktes i sjön, gill till 160 mark. Dessa lagrum överensstämma nära med de ovannämnda från rodarätten.[3] Deras sammanhang med denna framgår emellertid inte direkt av deras lydelse, vilket beror på örlogsledungens avtagande betydelse. Rodarätten, som delvis överlevde örlogsledungen, kvarlevde emellertid i landets lag. Framför allt ägde detta rum i ÖgL, som saknar konungabalk och särskild flock för rodarätten.

I detta sammanhang böra uppmärksammas de viktiga och inom forskningen omdiskuterade bestämmelserna om en till konungen och särskilt angivna stormän vid dråp eller sårande av någon av deras »man» utgående hedersbot, *þokkabot*, d. v. s. bot för tillfogad skymf.[4] De grundläggande lagrummen, vilka även innehålla historiska upplysningar av stort värde, äro ÖgL DrB 14: 6—9, så lydande:

Nu uarþær dræpin kunungx man	§ 6. Nu varder dräpt en konungens man;
han ær sua gildær sum	han är så högt gill som
för uar skilt firi frælsan man:	förut är sagt om fri man,
ok iui at kunungx þukka.	och därutöver konungens hedersbot.
þæt uaro först tolf markær.	Det var först tolv marker,
ok siþan gaf sua birghir iarl i lagh	men sedan gav Birger jarl till lag,
at þæt skulu uara fiuratighi markær:	att det skall vara fyrtio marker.
þa uar þæt sua först. at uarþ han dræpin	Så var det först, att vart han dräpt
firi borþe ælla bryggiu sporþe.	inom skeppsbord eller på skeppsbro
ælla innan hæræþe	eller under härnad,
þa skulde þukka taka. ok egh ælla:	då skulle man taga hedersbot men ej annars.

[1] En 40-marksbot vid fullsår och dråp för kränkning av friden vid konungens vistelse i landskapet utgick enligt VmL MB 24: 4 samt ÖgL DrB 15 pr och VB 11 pr, 21: 1, jfr Holmbäck och Wessén, Västmannalagen, s. 98 not 117 och där anf. litt.

[2] Der Königsfriede der Nordgermanen (1886), s. 32 ff.

[3] Det första lagrummet överensstämmer med UL MB 11: 3 och VmL MB 10: 1, det senares förra del med UL och SdmL KgB 11. Den senare delen återgår sannolikt på ett eljes okänt stadgande från rodarätten.

[4] Jfr senast S. Tunberg, De äldsta världsliga privilegierna i Sverige (HT 1907); Handlingar o. s. v., s. 73 f och 152 f. R. Hemmer, Studier rörande straffutmätningen i medeltida svensk rätt, s. 65 f. och 234 ff; T. Wennström, Brott och böter, s. 309 ff.

þa gafs þæt sua i kunung eriks daghum	Sedan vart så givet till lag i konung Eriks dagar,
at œ huar han uar drœpin:	att var helst han vart dräpt
þa skal taka þukka firin	skulle de taga hedersbot för honom,
þe sum han aghu taka.	som ha rätt att få den.
Nu uarþœr hœrtugha man drœpin.	§ 7. Nu varder dräpt en hertigens man;
þa œr han sua gildœr	han är så högt gill
sum för uar skilt firi frœlsan man.	som förut är sagt om fri man,
ok hans þukke œr niu markœr	och hedersbot för honom är nio marker;
þöm skal hœrtughi haua.	dem skall hertigen hava.
Nu uarþœr drœpin biskups man	§ 8. Nu varder dräpt en biskopens man;
han œr sua gildœr sum för uar skilt.	han är så högt gill som förut är sagt;
ok biskups þukke œru niu markœr.	och biskopens hedersbot är nio marker.
Nu uarþœr drœpin þœs hœrra man	§ 9. Nu varder dräpt en sådan herres man,
sum hauœr stallara	som har stallare
ok stekara ok fiuratighi sessa	och stekare och fyrtio roddare
a sialfs sins kost.	på sin egen bekostnad;
þa œr han sua gildœr sum för uar skilt.	han är så högt gill, som förut är sagt,
ok hans þukke œr siax markœr	och hedersbot för honom är sex marker;
þöm a taka þœn sum han þianaþe.	dem skall den taga, som han tjänade.[1]

Med dessa lagrum bör jämföras ÖgL VB 12, enligt vilken flock även vid fullsår jämte sårböterna utgick en lika hög þokkabot till herren som enligt DrB 14.

Termen *fiuratighi sessa* utgör enligt Schlyter[2] och Tunberg[3] (ÖgL BB 43) ett på lagens tid vanligt ledungsskepp, den s. k. 40-roddaren. Uttrycket *hœrra man sum hauœr stallara*[4] *ok stekara ok fiuratighi sessa a sialfs sins kost* avser dem, vilka på egen bekostnad deltaga i ledungen med ett sådant skepp, och vilka alltså fullgöra samma krigstjänstprestation, som eljest tillkom ett helt skeppslag. Den þokkabot, som enligt de återgivna lag-

[1] I flockens förra hälft omtalas böter för dråp å brytar beträffande vilka böters natur uttalas olika uppfattning; jfr Tunberg a. a., s. 160 f och E. Hjärne i Handlingar o. s. v., s. 73 f.

[2] Glossarium, s. 626.

[3] A. a., s. 159.

[4] Stallare var en hög värdighetsbärare inom den norska hirdens högsta klass, stallaren deltog exempelvis på konung Håkon Håkonssons eget skepp under ledungståget till Skottland 1263. (Hirdskraa, 21, 22 och 24, NGL 2, s. 410 ff.) — Se E. Hjärne, Vederlag och sjöväsen, s. 99 f. och där anf. litt.

rummen tillkom dessa personer, vore ett privilegium, grundat på den kvalificerade ledungstjänst, som av dem uppbars.

Besläktade rättsregler återfinnas även i svearätten. Enligt HL MB 7: 1 utgingo vid dråp följande þokkaböter till den dräptes herre, nämligen för konungens man 12 mark, biskopens man 6 mark och riddares svenner 3 mark. Konungens hedersbot utgick alltså med samma belopp som i Östergötland före Birger jarls tid. Av ordalagen framgår emellertid icke sambandet med rodarätten.

SdmL:s bestämmelser om hedersbot påminna i ett annat avseende om ÖgL:s. Enligt MB 35 utgick sådan bot liksom i HL endast vid dråp till den dräptes herre med 40 mark för konungens man, 12 mark för jarlens eller biskopens man och 6 mark för dråp av en sven till en herre, som var i konungens råd eller hade både stekare och stallare. Sistnämnda formulering ansluter sig nära till ÖgL:s, ehuru flockens samband med ledungsväsendet icke framgår av ordalagen. Vid hundramarkersbot utgick icke någon hedersbot.

Enligt UL MB 20 utgick likaledes hedersbot — dock ej vid hundramarkersbot — vid dråp till den dräptes herre med 40 mark för konungens man, 12 mark för jarlens eller biskopens man och 6 mark för en rådsherres eller annan riddares tjänare. Här möta alltså representanter för det nya rusttjänstståndet i stället för de i ÖgL förekommande stormännen med deras närmare anknytning till ledungsväsendet.[1]

Enligt VmL MB 17 utgick hedersbot på 40 mark till konungen, om hans man dräptes. Lagen tillägger, att ingen annan herre ägde kräva sådan bot än konungen ensam.

Särskild betydelse för den föreliggande frågan har givetvis den historiska upplysningen i ÖgL DrB 14: 6, att hedersbot före konung Eriks dagar (före 1222) endast utgick vid dråp *firi borþe ælla bryggiu sporþe ælla innan hæræþe*. Den förstnämnda bestämningen finnes, som Tunberg framhållit, ordagrant i de ovannämnda lagrummen UL MB 11: 3 och VmL MB 10: 1 med deras enligt ovan från rodarätten hämtade dubbla dråpsbot. Därav följer att upplysningen i ÖgL DrB 14: 6 sannolikt även åsyftat vad som i de sistnämnda svealagarna direkt utsäges, nämligen att skölden var rest å stammen såsom tecken på att skeppsfrid rådde. Detta säges visserligen inte uttryckligen i ÖgL DrB 14: 6, men det omtalas inte heller i den yngre svearätten (jfr SdmL MB 26: 10.)

Erland Hjärne[2] har ifrågasatt riktigheten av det ovannämnda av Tunberg hävdade sambandet mellan þokkabot och ledungstjänst på främst

[1] Jfr Tunberg a. a., s. 163.

[2] Roden, s. 18 ff. Jfr Handlingar o. s. v., s. 152 f.

följande skäl. Den vanliga meningen, att fsv. *sæssi* skulle kunna ha den allmänna betydelsen 'roddare' saknar stöd i källorna. Det gängse uttrycket var i stället fsv. *hasæti*. I det östgötska uttrycket *fiuratighi sæssar* föreligger i stället enligt Hjärne den hos fsv. *sæssi* välkända betydelsen 'bänkkamrat (vid hirdens samkväm)'. De i ÖgL nämnda bötesprivilegierna gälla sålunda icke stormän, som utrustade egna ledungsskepp, utan stormän, som höllo hird eller huskarlsfölje av viss, som normal ansedd storlek. Sannolikt voro sådana stormän tillika konungens *lænder mæn*, varpå möjligen kan tyda läsarten i en handskrift *Ländzmans*, ev. identisk med *lænder maþer*. Det huskarlsfölje, som den norska hirdlagstiftningen medger en *lendr maðr* att hålla, uppgår just till fyrtio man. Kravet på *stallara ok stekara* skulle också gälla underhåll av fullständig hird.

Härtill må emellertid framhållas, att av den nämnda historiska upplysningen i ÖgL framgår ett samband mellan þokkaboten och ledungstjänsten. Den norska hirdrättens medgivande beträffande ett följe på fyrtio man till en *lendr maðr* återgår med all sannolikhet på dennes håsätar på en *tvítugsessa*. Även om ÖgL:s *sæssi* direkt avsett hirdmän, talar lagrummets historia för att dessa äro 1200-talets efterföljare till en tidigare lika stor skeppsbesättning.

Denna uppfattning förutsätter däremot icke att *þokkaboten* haft sitt ursprung i ledungsrättsliga förhållanden. Det förhåller sig i stället så, att såväl den för ledungsrätten karaktäristiska dubbla boten som þokkaboten har ett mycket ålderdomligt samband med konungens person och konungsfriden. Redan i den fornengelska rätten från 600-talet förekomma sålunda båda dessa system. Enligt konung Æthelberts lagar (601—04) utgingo vid brott mot till konungen inbjudna personer dels dubbla böter, dels en särskild bot till konungen.[1] Dubbel bot utgick likaledes till konungen, om något orätt skedde vid det tillfälle, då konungen som gäst besökte någons hus.[2] Enligt Hlothæres och Eadrics lagar (685—6) utgick vid kränkning under gästabud efter gammal rätt (*an eald riht*) till konungen en särskild bot på 12 shilling. Sambandet med såväl den fornsvenska hedersboten som den nedannämnda fornryska är här uppenbart, liksom även tolvtalets förekomst är betecknande.

Anledningen till att de från konungsrätten hämtade bestämmelserna om det dubbla bötessystemet och *þokkaboten* vunno insteg i ledungsrätten framgår tydligt av den med rodarätten besläktade bjärköarätten. Enligt Stockholms Bjärköarätt, kap. 13, gällde sålunda: »Lika stor frid har en man i sitt skepp, vare sig det är ett större skepp eller ett mindre, som i sitt

[1] Die Gesetze der Angelsachsen, hrsg. von F. Liebermann I, s. 3.

[2] The laws of the earliest english kings, ed. F. L. Attenborough, s. 4 f.

eget hus.»[1] När konungen var personligen närvarande ombord, gällde sålunda samma frid som i konungens hus på land, nämligen konungsfriden[2], men icke bara på kungsskeppet utan inom hela flottan. Det var först relativt sent som för *pokkaboten* inte längre krävdes, att konungen var personligen närvarande på ledungståget.

Ledungsrätten möjliggjorde också ett utvecklande av det þokkabotssystem, som eljes i fornnordisk rätt just utmärktes genom bötesbeloppens sociala gradationer. Det är i överensstämmelse härmed som just ledungens och rodarättens förgrundsmän, nämligen konung, jarl och skeppshövding, äro privilegierade. Till dem ansluter sig i þokkabotssystemet biskopen lika naturligt, som han enligt rodarätten nämnes jämte dem, för vilka alla skulle rymma hamn, nämligen konungen, jarlen och den förman[3], som konungen hade satt i sitt ställe (UL KgB 11: 4 och SdmL KgB 11: 3).

När ledungen löpt ut, upphörde skyldigheten i Roslagens och Hälsinglands skeppslag att erlägga den s. k. ledungslaman. UL KgB 11 pr använder härvid uttrycket »Fara de över havet med sin ledung», under det att i HL KgB 7 säges: »Går ledungen över havet eller utanför Aspasund.» Med detta namn avsågs ju som nämnts ett öster om Åland beläget sund[3] vid den urgamla farleden från Björkö-Arholma genom de åländska och finländska skärgårdarna över Finska viken mot Baltikum eller in genom viken och vidare på det ryska flodsystemet. När vårdkasarna vid Aspasund passerats, hade skeppen kommit utom vård och vaka, och rodarätten trädde i kraft. Rodarätten gällde alltså under färderna genom det nuvarande Ryssland till Svarta havet.

Huvudkällan för den svenska expansionen omkring mitten av 800-talet är den berömda s. k. Nestorskrönikan, som åtminstone delvis härrör från mitten av 1100-talet. Den har uppkallats efter en Kievmunk Nestor, ehuru denne sannolikt icke var författaren. Krönikans första uppgift om de s. k. ruserna, det är rodsmännen, är följande.[4]

»År 6360 (= 852), 15:e indiktionen, när kejsar Michail tillträtt sin regering, var det, som man först började tala om landet Rus. Vi veta detta

---

[1] Samma regel gällde i Visby stadslag I: 10. I Karl XI:s sjölag år 1667, skeppsmannabalken, kap. 27, stadgades följande: »Om Skepps-Frid. Allan den frid och rätt man äger i sinom gårde, den bör man ock hafwa så mycken och godan i sit Skep.»

[2] Jfr E. Hjärnes uttalande att »skölden å ledungsskeppets stam var tecknet för en skeppsfrid, som i grunden icke var något annat än konungens husfrid». (Handlingar o. s. v. s. 70.)

[3] Beträffande »förmannen», se Hjärnes värdefulla tolkning, Roden, s. 87 f.

[4] Nestorskrönikan, övers. av A. Norrback, s. 11 ff.

därför, att det var under denne kejsare, som ruserna kommo till Konstantinopel, såsom det står skrivet i grekernas annaler.»

»År 6367 (= 859). Varjagerna från andra sidan havet utkrävde skatt av čuderna och av slaverna, av merierna och av veserna samt av krivičerna.»

»År 6370 (= 862). Varjagerna blevo fördrivna över havet, och man utbetalade icke någon skatt till dem. Man började styra sig själv, men i landet rådde icke längre lag och rätt. Stam reste sig mot stam, det uppstod strider, och man började föra krig sinsemellan. Då sade de till varandra: 'Låtom oss söka oss en furste, som härskar över oss och skipar lag bland oss.' Och de begåvo sig över havet till varjagerna, till ruserna. Ty dessa varjager kallades ruser, liksom andra kallas svear. En del åter benämnas norrmanner, anglianer, andra goter. Så ha även dessa sitt namn. Čuderna, slaverna, krivičerna och veserna sade till ruserna: 'Vårt land är stort och fruktbart, men där saknas ordning. Kommen och regeren och härsken över oss.' Man utvalde tre bröder med deras följen, och de togo alla ruserna med sig och kommo. Den äldste brodern, Rurik, slog sig ned i Novgorod, den andra, Sineus, i Běloozero, och den tredje, Truvor, i Izborsk. Det är efter dessa varjager, som novgorodernas land blivit rusernas land. Novgoroderna äro nu av varjagisk stam, men förut voro de slaver.»

Det bör uppmärksammas, att Nestorskrönikans uppgifter kunna innebära, att ruserna medfört sin egen rätt till de av slaverna bebodda områdena. Riktigheten av denna teori bestyrkes av andra källor, nämligen de äldsta traktaterna mellan ruserna och grekerna samt de fornryska rättsuppteckningsarna.

Det har av forskningen framhållits, att de svenska namnen överväga i de två äldsta traktaterna för att sedan ersättas av allt flera slaviska namn. Enligt Nestorskrönikan beseglades år 907 med ömsesidig ed ett avtal mellan två grekiska kejsare och Ruriks efterträdare Oleg, »i det kejsarna kysste korset, medan Oleg och hans män fingo begå eden på rusernas vis: de svuro på sina vapen, vid sin gud Perun, vid Volos, boskapsguden, och bekräftade freden».[1] År 912 träffades en närmare överenskommelse, vilken ruserna likaledes beseglade »med dyr ed, svuren på våra vapen». I en ny fredstraktat av år 945 bestämdes, att om en icke döpt rus bröt överenskommelsen, »skall han icke bliva hjälpt av vare sig Gud eller Perun, och han skall icke skyddas av sin sköld. Han skall nedgöras med sitt eget svärd, sina egna pilar eller något annat av sina vapen, och han skall vara träl i hela sitt liv i denna världen samt i den tillkommande». Genom

[1] Nestorskrönikan, s. 21 ff.

denna formulering är sannolikt återgivet själva edsformuläret vid avläggandet av vapeneden, som är av klart nordiskt ursprung.[1] Den nämnde guden Perun (av slavisk stam *per* = åska) är den fornnordiske Tor, vars dyrkan endast kan förklaras genom varjagernas nordiska härkomst.[2]

De äldsta fornryska rättsuppteckningsarna kallas som bekant *Russkaja Pravda*, vilket i svenska översättningen återgivits med Rusernas rätt. Det är alltså redan av namnet sannolikt, att denna rätt ytterst återgått på den av ruserna från Roden medförda rodarätten. En närmare granskning visar också flera överensstämmande drag.[3] Rätten har bevarats till vår tid i flera handskrifter av växlande omfång, av vilka den äldsta s. k. novgorodska handskriften är från år 1282. Innehållet är emellertid väsentligt äldre, vilket framgår av språket, som är s. k. kyrkoslaviska (fornbulgariska).

Den äldsta pravdan, som endast innehåller tjugofem paragrafer, har inga kristna element och antages därför allmänt vara från förkristen tid. Den anses av den senaste ryska forskningen (Karskij) ha kodifierats under Jaroslavs tid, d. v. s. mitten av 1000-talet. Härjämte finnas två andra redaktioner om resp. 25 och 159 §§, vilka visa en växande påverkan av byzantinsk rätt.

Att någon släktskap förefunnits mellan Russkaja Pravda och fornsvensk rätt har tidigare allmänt förnekats av den slaviska forskningen. Den ryske historikern V. Budanov har sålunda inte velat gå längre än att hävda, att likheterna endast bero på den allmänna överensstämmelsen mellan all rätt hos folk, vilka leva på ett mera primitivt stadium. E. F. Karskij[4] har emellertid framhållit, att Russkaja Pravda möjligen i sina grunddrag är en västgermansk rättssamling, som först under tidernas lopp översatts till kyrkoslaviska.

Vid en jämförelse mellan Russkaja Pravda och svensk landskapsrätt är det nödvändigt att skilja mellan de olika åldersskikten inom uppteckningarna av den ryska rätten, och med de äldsta bestämmelserna jämföra de ålderdomligaste inom svensk rätt.

Inom straff- och straffprocessrättens område äro överensstämmelserna mellan rusernas rätt och den fornsvenska rätten påfallande. I Russkaja

---

[1] Jfr senast min uppsats Äldre Västgötalagens »Landamæri», s. 45 och däri anf. litt.

[2] S. Adamek, Die Ideologie des Rechts, (1944), s. 24 f.

[3] För det följande jämför Axel Norrback: Rusernas rätt och de svenska landskapslagarna och min recension i Svensk Juristtidning, 1944, s. 773 ff. Jfr ock min recension av Henrik Munktell, Det svenska rättsarvet, i HT 1945, s. 49 ff och 150 f.

[4] Russkaja Pravda (1930), s. 3 ff.

Pravda möter sålunda ett bötessystem på 3, 12 och 40 grivnor, motsvarande de svenska markböterna till samma storlek. I båda rättssystemen förekommer den oskiftade 3-talsboten som grundbot vid lindrigare kroppsskador och mindre kränkningar.

Särskild uppmärksamhet påkallar boten på 12 grivnor, vilken i den äldsta pravdan användes vid skymfliga och kränkande brott. Följande exempel härpå kunna anföras. »Om någon slår någon med en piska eller en påk, eller knytnäven, eller en skål eller ett (dryckes)horn eller (flata) klingan, så är det 12 grivnor.» (1: 7). — »Om han slår med svärd och icke dragit ut det (ur skidan) eller med (svärds)fästet, är det 12 grivnor för oförrätten», (I: 8 och III: 25). — »Om han hugger av ett finger, vilket som helst, 3 grivnor för smäleken; och för mustascherna 12 grivnor; och för skägget 12 grivnor» (I: 11; jfr III: 91). — Som bevis på att slag ansågs särskilt kränkande även i nordisk rätt kan anföras följande uttalande av den lundensiske ärkebiskopen Andreas Sunesson i hans omkring år 1215 skrivna kommentar till Skånelagen: »Större vanära brukar följa den slagne på grund av slaget än den sårade på grund av såret, och denna kan med rätta räknas som allvarligare än kroppslig skada, och därför kräver förnuftet, att åt den slagne skall lämnas större gottgörelse.»[1]

Som exempel på vanärande tillhyggen uppräknar Andreas Sunesson liknande föremål som i pravdan, nämligen »käpp och stav, spjutskaft, yxhammare, klubba och svärd i skida»!

Med de citerade lagrummen i Russkaja Pravda överensstämmer också ÖgL VB 19: »*Nu slar man annan mæþ hornum ælla hiæltum. stangum ælla stafrum: bristær hup ælla huld*» o. s. v. De ålderdomliga allitterationsparen förekomma även i den fornryska texten. NORRBACK har påvisat, att överensstämmelsen mellan den fornryska och fornsvenska texten är så stor, att vid en översättning av fornryskan till fornsvenska »vi osökt skulle komma till den bestämmelse, som överensstämde med ÖgL:s Vådamålsbalk flock 19.»[2]

Den bot, som i Russkaja Pravda I utgick för dessa kränkande brott, var som nämnt 12 grivnor, d. v. s. lika hög som den till konungen enligt fornsvensk rätt utgående þokkaboten för dråp eller fulla sår mot någon hans man. En lika hög bot på 12 grivnor utgick enligt II: 6 för en furstens byförman (*tiun*, *starost*), liksom för en bonde-starost. Förklaringen till den höga boten vid de förstnämnda kränkningarna är möjligen, att rusernas rätt avsåg att skydda just de nordiska krigarna, varjagerna, för

[1] Holmbäck och Wessén, Skånelagen, s. 75, not 34.

[2] A. Norrback a. a., s. 55.

vilka varje förnärmelse innefattade en kränkning mot deras furste och alltså föranledde, att en hedersbot utdömdes.

I Russkaja Pravda förekommer vidare vid vissa grövre brott en bot på 40 grivnor, vilken antingen utgick till fursten under namn av *vira* eller var privatbot (*golovničestvo*). Båda dessa böter utgingo med det dubbla beloppet, 80 grivnor, för brott mot personer, som tillhörde furstens omedelbara omgivning eller eljes räknades till furstens män (III: 5). 40-marksboten till fursten är ju vanlig i svensk rätt. En viss motsvarighet till den ena dubbelboten utgör de ovannämnda enligt rodarätten till det dubbla eller till 80 mark förhöjda böterna för vissa brott under ledungståget (UL MB 11: 3, VmL MB 10: 1 och SdmL MB 26: 10). Att överensstämmelse är förhanden mellan rodarätten och pravdan kan förklaras av att Russkaja Pravda var rusernas rätt, d. v. s. den av sveakrigarna i österled tillämpade rätten. Även beträffande vissa civilprocessuella stadganden föreligger en märklig överensstämmelse mellan fornrysk och fornsvensk rätt, vilket framgår av följande exempel: »Om någon kräver något hos en annan och denne motsätter sig, har han att gå till undersökning jämte 12 män (gå till tolv mäns avgörande)» (I: 19). I äldre Västgötalagens »Retlosæ»-balk flocken 7 stadgas om krav för skuld. »Säger den andre nej till kravet, säger sig ej hava honom skuld att gälda, då skall han svärja med tolv män, att han ej haver honom skuld att gälda eller gåva att löna.» Det synes av denna jämförelse antagligt, att även denna ryska skuldprocess är av fornsvenskt ursprung. Detta framgår också av andra källor. I den traktat, som omkring år 1199 slöts mellan Novgorod samt tyska och gutniska köpmän, och i vilken den gamla freden bekräftades, förekommer följande bestämmelse: »Om en varjag har att fordra penningar av en ryss eller en ryss av en varjag, och gäldenären bestrider fordran, må han framställa tolv vittnen; dessa avlägga ed och han tage sitt.» Detta är sannolikt den nordiska tolfteden.

En annan överensstämmelse bör likaledes framhållas. I den äldsta pravdan föreskrives en processuell frist på fem dagar (I: 18), vilken motsvaras av den förkristna *femten* i ÖgL. I de senare pravdorna återfinnes inte längre denna bestämmelse. Den fornsvenska femten försvinner likaledes och ersättes av *sjunättingen*, sammanhängande med den kristna veckan.

I detta sammanhang bör erinras om, att de redan under tidig medeltid på Estlands kuster boende svenskarna levde under svensk rätt.[1]

I Russkaja Pravda förekommer på flera ställen fry. *varęg*, vilket ord

[1] Jfr G. Hafström, Estlandssvenskarna (Svensk Tidskrift 1941), s. 512. — Jag återkommer inom kort till frågan om den svenska rätten i Estlands svenskbygder.

utgått från fsv. *væring(er)*. Med detta ord avsågs den nordiske köpmannen eller krigaren. Ordet har äldst haft betydelsen »edsvuren», men om den närmare innebörden härav råder icke någon enighet inom forskningen.[1] Enligt R. EKBLOM skulle väringarna varit 'gillebröder', vilka med ed förbundit sig att ömsesidigt hjälpa och skydda varandra i sina förehavanden. Enligt TUNBERG voro väringarna edsvurna rodsmän i en rodshövdings — rodsfurstes — tjänst. De skulle alltså ha varit 'hirdmän'. Rodsmän och varäger skulle för de främmande slaviska folken blivit föreställningar, som i det närmaste täckte varandra. »För övrigt torde man på denna punkt göra en viss tidsiakttagelse. 'Rus' synes vara den äldre, 'väring' den yngre benämningen. 'Rods'-namnet *rus* gled småningom över, efter vad känt är, till att framför allt avse rodsmännen och deras samhällen i det nya landet. 'Varäger'-namnet stod då kvar såsom särskilt betecknande de nya krigarskaror, som alltjämt strömmade västerifrån till Ryssland och som bevarade sin nordiska anslutning.»[2] Väringarna skulle sedermera som hirdmän i Konstantinopel ha bevarat sitt gamla livskall, ehuru under en annan hövdings banér.

En annan likartad förklaring skall här framläggas. Det har ännu i mannaminne förekommit i det på nordiska rättssedvänjor rika Friesland, att vid sjösättningen av en ny storbåt för havsfisket båtlaget, som skulle använda båten, församlades i ring, avlade ed på årorna enligt en gammal, f. n. obegriplig ramsa, och förbundo sig att i liv och död bispringa varandra. Båtlagets samtliga medlemmar blevo alltså härigenom med ed förbundna, edsvurna.[3] Det är förvisso mycket sannolikt, att de i ledungen deltagande båtlagens medlemmar, vilka foro mot stora faror, före avfärden med ed förbundit sig till varandra, alltså blivit edsvurna eller väringar. Denna förklaring förutsätter alltså icke något hirdförhållande till en rodsfurste utan endast ett brödralag mellan roddarna på varje fartyg. Varäger skulle alltså haft ungefär samma betydelse som germaner[4], nämligen de förbundna, i betydelsen genom »var» (ed) förbundna, d. v. s. edsvurna män.

---

[1] Se S. Tunberg, Uppland och Roslagen, s. 289.

[2] S. Tunberg, Rod och Roslag i det gamla Svearíket, s. 36.

[3] Enligt meddelande av Dr. Phil. Ludwig Lienhard.

[4] B. Collinder, The name Germani, Arkiv för nordisk filologi, 1944, s. 19 ff. Jfr S. Tunberg, Romare och germaner (Historiska studier tillägnade Nils Ahnlund $^{23}/_{8}$ 1949), s. 1 ff

III

Hamnan

PÅ DE äldre fartygstyperna var som ovan nämnts åran fastsatt vid årfästet (har) med ett årband, som i fno. kallades *hamla* eller *hǫmluband* och i fsv. *hamna*[1] (jfr kap. II, s. 27). Såväl i de uppsvenska hundarena, i Östergötlands härader och på Öland, som i Danmark och Norge beräknades ledungsprestationerna efter hamnor (*hafnær*, resp. *hamlor*). Detta namn överflyttades härigenom till det lag gårdar, som hade att fullgöra ledungsprestationen, d. v. s. närmast utrusta en roddare och förse honom med erforderlig proviant.

I Roden och dess skeppslag omtalas anmärkningsvärt nog inte hamnan. »Om de sitta hemma», utgick i stället en bot, den s. k. ledungslaman, *aff hwari ar*. Därmed avsågs antingen varje åra eller — om *ar* står i stället för *har* med den för Roslagen typiska h-förlusten vid uddljud[2] — varje årfäste.

Förklaringen till att benämningen hamna inte användes i de vid kusten liggande uppländska skeppslagen kan hypotetiskt antagas vara, att konstruktionen med årband, *hamnor*, utom på smärre båtar ersatts av de runda århål (*háborur*) i bordläggningen, varmed de norska Oseberg- och Gokstadskeppen voro försedda.[3] Därest denna tekniska förändring genomförts, innan de genom landhöjningen uppkomna kustbygderna organiserats i skeppslag med de faktiskt använda skeppen som förebild, var nämligen termen *hamna* redan då föråldrad.

[1] Hj. Falk, Altnordisches Seewesen, s. 71. Jfr E. Hjärne, Roden, s. 24.

[2] B. Hesselman, Sveamålen (1905), s. 38, vilken antager att *ar* efter h-bortfallet folketymologiskt associerats med *ar*, f. åra.

[3] Hj. Falk, a. a., s. 71.

För antagandet att örlogsledungen i Roden fullgjordes efter *har* talar det förhållandet, att detta var fallet i HL. Enligt KgB 7 skulle nämligen vid försummelse att fullgöra ledungsprestationen tre botmark utgöras *forä ha*, d. v. s. för varje årfäste.[1]

Både har och hamna förekomma i ÖgL och på Öland. Enligt ÖgL GB 16 pr skulle bonden »lämna ut den jord, som han mottog som andra huvuddel, *iamfulla til ha ok hamnu*, som han mottog den». Därmed menas, att vid hustruns död var mannen skyldig att till hennes arvingar utlämna av den hemgift (*omynd*), som hon vid äktenskapets ingående medfört i boet, den andra huvuddelen, som bestod av jord. Jorden skulle återställas in specie eller med annan jord med samma ledungsskyldighet. Härav framgår att storleken av denna skyldighet inverkade på jordens värde.[2]

I BB 28: 5 talas om från annan grundad by (= av gärda by, d. v. s. en på en gammal bys, bolbys, mark genom gärdesgård avgärdad, nyare by), som »*liggær til ha ok hamnu*, och känner sina råmärken; då får den värja sin rätt till det som den har fått och skall ej gå över råmärkena till byn med högar». Den avgärda byn fick sålunda icke nyttja moderbyns mark. Sannolikt är »hå och hamna» ett tvåledat, allitterérande uttryck av samma innebörd som det enkla hamna.[3]

De ålderdomligaste uppgifterna om hamnan i landskapslagarna återfinnas på två ställen i SdmL. Uti dess KgB 10, som handlar om konungens ledung, finnas följande viktiga bestämmelser om den södermanländska hamnans sammansättning och dess uppgift vid krigsledung.

Nv biuþer kununger lyð oc leþung vt: þa scal matu til skips bæræ. þen scal fara þær ælzter ær a færð. Delæ mæn vm ferþenæ. þa fari þen hamnamæn til witnæ.

Saar man i by annæn æn han boor i. oc sar attung fullan. fari swa opta han sum þen man by sar halwan.[4] *Sar han minnæ æn attung. bærin þa saman flere. þær til attunger ær fulder. fari siþan þen peræ fyrstæ bær luter til. vm alla kununx vt gierþir sculu bönder. XIIII. natum fyrræ buð fa*

Nu bjuder konungen ut led och ledung. Då skall man bära maten till skeppen. Den skall fara, som är äldst till färd. Tvista de om färden, då skall den fara, som hamnomännen vittna vara skyldig därtill. Sår någon i en annan by än den där han bor och sår han en hel attung, då skall han fara lika ofta som den som sår en halv by. Sår han mindre än en attung, då skola de lägga flera tillsammans, till dess att det är en attung. Sedan skall den av dem fara, som lotten först faller på. I fråga

[1] Holmbäck och Wessén översätta: »för en åra». Jfr dock kommentaren (Hälsingelagen, s. 291 och 299).

[2] Jfr E. Kock, Om hemföljd (1926), s. 43 f. och 51.

[3] Holmbäck och Wessén, Östgötalagen, s. 121, not 49.

[4] Enligt handskrift A: *by allan* och handskrift B *by halwan*.

æn þe hana göræ sculu. vtan kununx fall warþi at han fyrræ þorwe.

om alla utgärder till konungen skola bönderna få bud fjorton dagar förr än de skola utgöra dem, utom i det fall att sådant händer för konungen, att han tarvar dem förr.

Hwar sum dirwis til forna hamnu rywæ. vtan með styræmanz raþe oc alz skipalags. böte III marker. I. kunungi. andra skiplaghi. þriþiu malseghanda.

§ 1. Den som djärves att riva upp en gammal hamna, utan styresmannens och hela skeppslagets samtycke, böte tre marker, en till konungen, den andra till skeppslaget, den tredje till målsäganden.

I SdmL:s Tillägg punkten 2 lämnas därjämte följande uppgifter angående den södermanländska krigshamnans vapen och naturaprestationer:

Thæssa lund scal konungs leðung ut biuða. at snækkiur ok scutur sculu til reðo uæra um þingizdagha tiðh með them reðom þær til höre. Thætta sculu hamnu uapn uæra Skiolder ok suærð. spyut ok iarnhatter. Huar hamna scal haua muzo eller panzara eller ok plato. huar hamna scal ok hanbugha ok threa typlte sköte haua. Af huarre hamnu. scal fiughur pund ok tiughu. tuælotina flesk ok thriðiungen smör. aghi siðan konunger uald aftaca sua mykit hanum thækkiz. Thætta scal lyusas huarn huitta sunnudagh i strengencæs.

Sålunda skall konungens ledung utbjudas, att snäckor och skutor skola vara redo vid pingsttiden med det som till dem hör. Detta skall vara hamnans vapen: sköld och svärd, spjut och järnhatt. Var hamna skall hava harnesk eller pansar. Var hamna skall ock hava handbåge och tre tolfter pilar. Från varje hamna skall utgöras tjugofyra pund, två tredjedelar fläsk och en tredjedel smör. Sedan har konungen rätt att därav taga så mycket som honom täckes. Detta skall kungöras första söndagen i fastan varje år i Strängnäs.

Med sistnämnda bestämmelser böra jämföras dels JB 13: 1, enligt vilket lagrum sådan urfjäll i by, som utgjorde *mat gierð* (= skeppsvist), kunde anses som färdernearv, dels RB 11: 1, som talar om det hundare eller skeppslag, varifrån ledungen utgick både med män och mat (*baþe mæþ mannum oc matgiærþ*).

Det framgår av de återgivna lagrummen, att den grundläggande ledungsenheten i Södermanland var hamnan, varav utgick dels en man försedd med föreskrivna vapen, dels den för ledungståget erforderliga provianten. Inte bara ledungsproviantens utgörande utan även den personliga ledungsskyldigheten vilade på lagens tid på jorden. Hamnan bestod av ett antal gårdar, vilka utgjorde provianten, och mellan vilkas innehavare den personliga ledungsskyldigheten fördelades enligt lagens bestämmelser.

SdmL innehåller ytterligare följande uppgift om hamnan. Jämlikt RB 2 pr skulle en budkavle med tingsbud sändas till varje fjärding i hun-

daret. Inom fjärdingen svarade hamnorna för budkavlen. Det framgår härav, att hamnan också utgjorde ett led i utövningen av hundarets förvaltnings- och rättsvård.[1] Även i Uppland och Västmanland sändes budkavle med tingsbud från hamna till hamna. (RB 1: 1 och 5.)

Liksom enligt SdmL varje hamna sålunda utrustade en man till ledungsskeppet med vapen och proviant, finnas liknande bestämmelser i Skånelagen, Tillägg 14, som handlar om ledungsrätt: »Och från var hamna skall med styrmannen fara en bofast man (*en astasman*).» Denne skulle av sin hamna (*hafnæ*) erhålla proviantering med mjöl, smör, fläsk och nötkött. Även Jyllandslagen (III: 2) förutsätter, att en bonde skulle utskickas från varje hamna. Enligt den fornnorska rätten skulle likaså en man utskickas från varje mangärd eller lid (se nedan).

Av svealagarna är det endast Sdm L, som innehåller några bestämmelser om hamnans uppgifter under örlogsledung. De andra lagarna (UL och VmL) innehålla endast bestämmelser beträffande hamnans skyldigheter som skattedistrikt att i ledungsskatt utgöra ett visst antal skeppsvister (se kap. VI nedan). Med hänsyn till att enligt den övriga nordiska rätten endast en man skulle utsändas från varje hamna synes ex analogia kunna antagas, att detta också varit fallet i den äldsta svearätten. Då emellertid som ovan framhållits det måste antagas, att skeppen på långskeppens tid, bemannats med en dubbel uppsättning roddare, vartill sannolikt kommer särskilda krigare (jfr uttrycket stamboar), torde väl framgå, att under vikingatiden det ålåg varje hamna att utsända mera än en man. Då den ursprungliga skyldigheten synes ha varit inskränkt till att utrusta allenast en man, tyder detta på att hamneindelningen måste vara äldre än långskeppen av Gokstadstyp, d. v. s. äldre än 800-talet.

Landskapslagarna innehålla icke några andra uppgifter om hamnans sammansättning än den ovannämnda i SdmL KgB 10, enligt vilken i hamnan ingingo även mindre delar av en by än attungar, d. v. s. åttondelar av byn. Uppgifter om någon hamnans vanliga eller största storlek saknas sålunda, liksom upplysningar om antalet hamnor i ledungsdistriktet. För att söka klarlägga dessa frågor kommer först här nedan att sammanställas alla de uppgifter angående hamnor, som möta i senare källor. Med ledning av dessa uppgifter kan i vissa fall fastställas såväl hamnornas storlek som antal. Källorna lämna också i flera fall viss ledning för att fastställa hamnebyarnas ålder, varigenom det sannolikt är möjligt lämna ett bidrag

[1] Varje hamna i Södermanland skulle erlägga en spann säd till hospitalet enligt ett den 26 okt. 1325 fattat beslut, vilket skulle inskrivas i södermännens lagbok; bestämmelsen finnes emellertid icke upptagen i någon bevarad handskrift av lagen. Se Holmbäck och Wessén, Södermannalagen, Inledningen, s. XV f.

till den viktiga frågan om tillkomstiden för det i landskapslagarna ännu kvarlevande ledungssystemet.

Här nedan skall först redogöras för hamnorna i tre ursprungliga folkland, nämligen dels Vendel (med Tegelsmora), Tierp och Våla, dels Trögd och dels Åkerbo. Därefter lämnas en sammanställning av hamneuppgifterna från de övriga västmanländska hundarena samt från Södermanland, Närke och Gästrikland. Slutligen komma de erhållna resultaten att jämföras med tidigare i forskningen uttalade åsikter i berörda frågor.

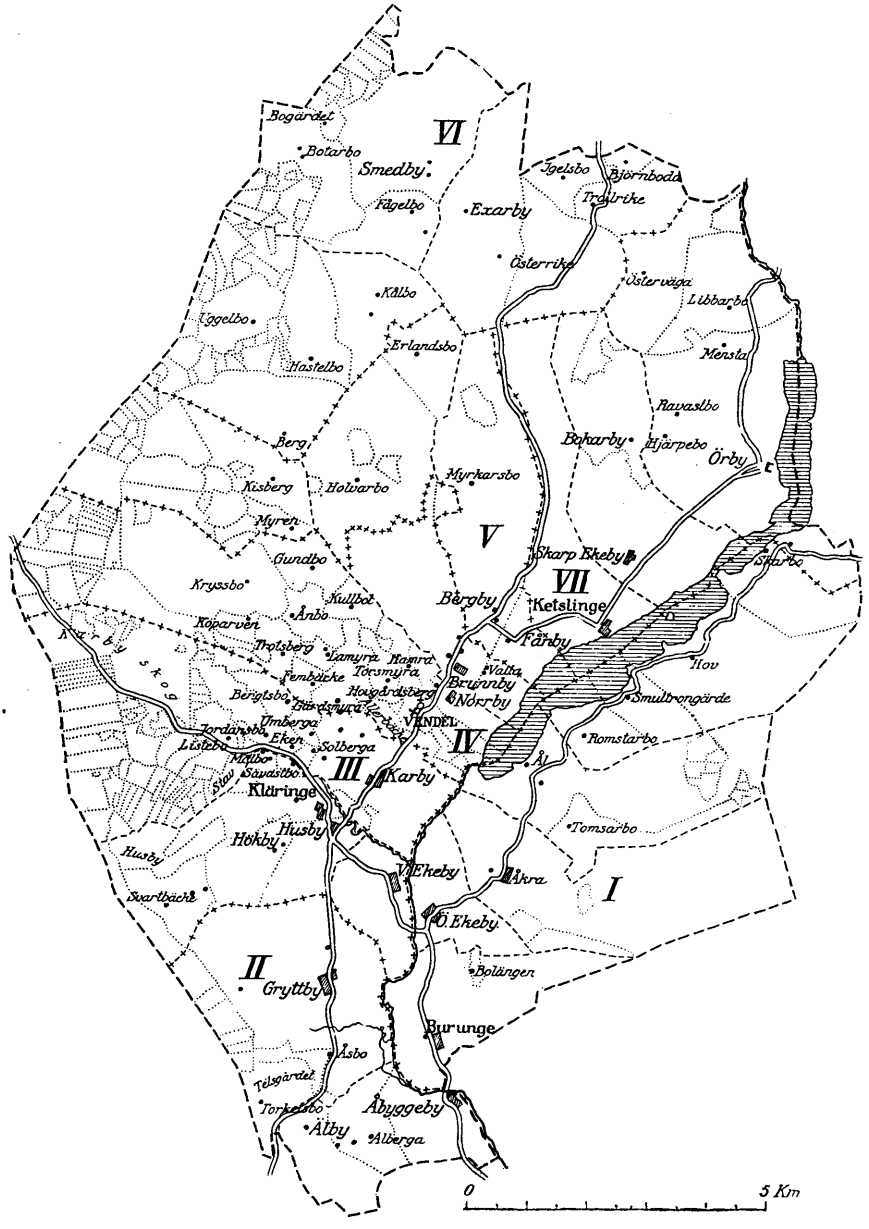
A. *Vendel (med Tegelsmora)*

I det ursprungliga Vendels hundare — eller med en måhända riktigare terminologi Vendels folkland — har ERLAND HJÄRNE[1] antagit en tredingsindelning tydligt skönjbar. Detta »Stor-Vendel» omfattade de först i början av 1300-talet som särskilda hundaren uppträdande bygderna Vendel, Tierp och Våla samt enligt Hjärne också Västlands skeppslag. Den förstnämnda av dessa bygder är identisk med den nuvarande Vendels socken kring den långsträckta Vendelsjön och Vendelsån, Fyrisåns biflod. Detta Vendels hundare var under medeltiden indelat i hamnor, vilka kunna spåras ännu under Gustav Vasas tid. Till samma tingslag som Vendels hundare räknades också grannsocknen Tegelsmora, vilken likaledes inpå 1500-talet var indelad i hamnor.

I en markegäldsförteckning från år 1312 finnes en uppgift på sju *hamnor* i Vendels socken.[2] Dessas namn voro Åkerbo, Gryttbo, Karbo, Tonbo, Bergabo, Spittaby och Kättslinge. Sannolikt har en åttonde hamna bl. a. omfattat den senare frälsegården Örby(hus), som redan under 1300-talet var frälse. De byar, efter vilka hamnorna hade sitt namn, ha legat vid landsvägen, som löper runt Vendelssjön, och hamnorna ha utstrålat radiellt från sjön. Under 1500-talet motsvaras hamnorna i princip av s. k. *åttingar*, av vilka fem ha samma namn som hamnorna. Inom samtliga dessa hamnor finnas en mångfald fasta fornlämningar. Främst kommer härvid Tonbo hamna, som omfattat den gamla huvudgården Tuna, med dess bekanta s. k. Vendelgravar från tiden 575—1050 e. Kr. samt omkring 120 andra fasta fornlämningar. Dessa äro utmärkta av ett utomordentligt rikt gravgods och av sitt typiska båtgravskick, vilket med säkerhet har samband med ledungen. I den vanligen mot nordost vettande aktern av

[1] Roden, s. 2; väsentligen enligt diplomen S D nris 1946 (år 1314) och 2032 (år 1315).

[2] S. D. nr 1876. Se Manne Eriksson, Byar och hamnor i förna tiders Vendel (Upplands Fornminnesförenings tidskrift XLVI; bil. 1, 1938).

Hamnor och äldre byar i Vendel. + — + — Gräns för Hamna. — — — — Gräns för äldre byar. ····· Gräns för yngre byar och gårdar, ägolotter etc. I Åkerbo hamna. II Gryttbo hamna. III Karbo hamna. IV Tonbo Hamna. V Bergabo hamna. VI Spittaby (Smedby) hamna. VII Kättslinge hamna. Ur Manne Eriksson, Byar och hamnor i forna tiders Vendel.

den klinkbyggda, omkring 9 m långa snipan, ligger den döde med fötterna riktade mot fören. Han är i full rustning, i minst fyra av gravarna iklädd hjälm, och omkring honom finnes en rik uppsättning av vapen, flera av dem i två exemplar.[1] Då efter allt att döma i dessa gravar jordats Vendels ledungshövdingar, tala starka skäl för att bygdens hamneorganisation åtminstone är jämngammal med de äldsta gravarna eller återgår till 5—600-talet. Till samma tid återgår Husby med Ottarshögen från 500-talet. Vid de andra hamnebyarna finnas också en mängd ättehögar, nämligen vid Grytby omkring 60, vid Karby omkring 90, vid Bergby omkring 140 samt vid Kättslinge omkring 55. Det framgår härav, att samtliga dessa hamnebyar redan under sen folkvandringstid och vendeltid varit huvudbyar inom sina respektive områden.

Det framgår även av hamnebyarnas vanliga ändelser på *-inge* och *-by* (hamnorna på *-bo* motsvaras av byar på *-by*), att de med säkerhet återgå till vendel- och vikingatid. Till ännu äldre tid eller till senare delen av romersk järnålder eller äldre folkvandringstid återgå sannolikt namnen Tuna och Kättslinge.[2]

Beträffande antalet bönder i resp. hamnor innehåller 1312 års längd följande säkra uppgifter, nämligen i Åkerbo hamna 13 markbönder, 1 sexöresbonde och 1 halvmarkbonde, i Gryttbo hamna 5 markbönder, i Karbo hamna 8 markbönder, i Tonbo hamna 18 markbönder och i Bergabo hamna 7 markbönder och 1 sexöresbonde. Något likformigt bondetal föreligger alltså icke vid denna tid. Envar av de på 1540-talet förekommande s. k. åttingarna, av vilka de flesta motsvarade gamla hamnor, uppvisade icke heller inbördes samma marklandtal (6 $^1/_2$—13 markland).

I den intill Vendels socken liggande *Tegelsmora* socken funnos ännu på 1540-talet 4 hamnor.[3] Deras bonde- och marklandtal framgår av följande sammanställning[4]:

Hamna	Bondetal	Marklandtal utjämnat
Skarla	14	7
Kiorkio (Kirke)	13	6 $^1/_2$
Norden skogz (Nortunaskogh)	14	6 »
Söder hampn	13	7

[1] G. Ekholm, Forntid och fornforskning (1935), s. 269 f.

[2] Jfr C. I. Ståhle, Studier över de svenska ortnamnen på -inge (1946), s. 569 och 572 ff.

[3] UH 1540: 6. — Liksom i Vendel kallades hamnorna i Tegelsmora även för åttingar: »*Ther udi äre 4 ottungar. Först Skarla hampn, Kirke hampn, Nordanskoghz hampn, Söder hampn.*»

[4] UH 1546: 14.

I envar av dessa hamnor var alltså vid denna tid såväl bondetalet som marklandtalet nästan lika stort. I Tegelsmora socken finnas ett flertal gravfält från järnåldern och vikingatiden.

Tegelsmora och Vendel med tillhopa 12 hamnor utgjorde som nämnts ett gemensamt tingslag.[1] I »Stor-Vendel», som antagits hava varit ett i tredingarna Vendel, Våla och Tierp uppdelat folkland, har alltså antalet hamnor i Vendels treding uppgått till 12 — ett på den fornsvenska duodecimalräkningen återgående antal, vilket synes vara ett för de gamla folklandstredingarna karaktäristiskt hamnetal.

B. *Våla*

Våla hundare, som sträckte sig från gränspunkten mellan Upplands och Västmanlands lagsagor vid Dalälven mot öster till sjön Tämnaren, var likaledes indelat i hamnor. 1543 års jordebok uppräknar i Våla härad 9 hamnor, dels 5 i Öster-Våla socken nämligen Åbygge, Bodkara, Fogelsta, Gräsbo och Biurwal, dels 1 i Hara socken nämligen Harbo, dels slutligen 2 i Nora socken nämligen Åbygge och Norbygge.[2] Den nionde hamnan, som omfattade bl. a. tre byar i Nora socken, var »Halsunghe hampn» i Huddunge socken, vilken fördes till Torstuna härad i Fjädrundaland. I senare skifteshandlingar (1838—1845) omtalas vidare Aspnäs hamn i Våla socken.[3] Förklaringen till att denna hamn icke förekommer i 1500-talets landskapshandlingar är, att Aspnäs redan 1327 var frälse.[4]

Erland Hjärne[5] har uppvisat, att en 1543 icke nämnd »hamn» (»hamnelag»), nämligen Käbbo, på 1700-talet omtalas i samband med en skogsdelning[6], varför han ifrågasätter om icke sammanslagning av hamnor ägt

[1] Upplands lagmansdombok 1490—94, utg. av K. H. Karlsson, s. 3, 36, 55 och 98.

[2] Jfr även Ernst Nilsson, Vår hembygd Nora (1939), s. 104.

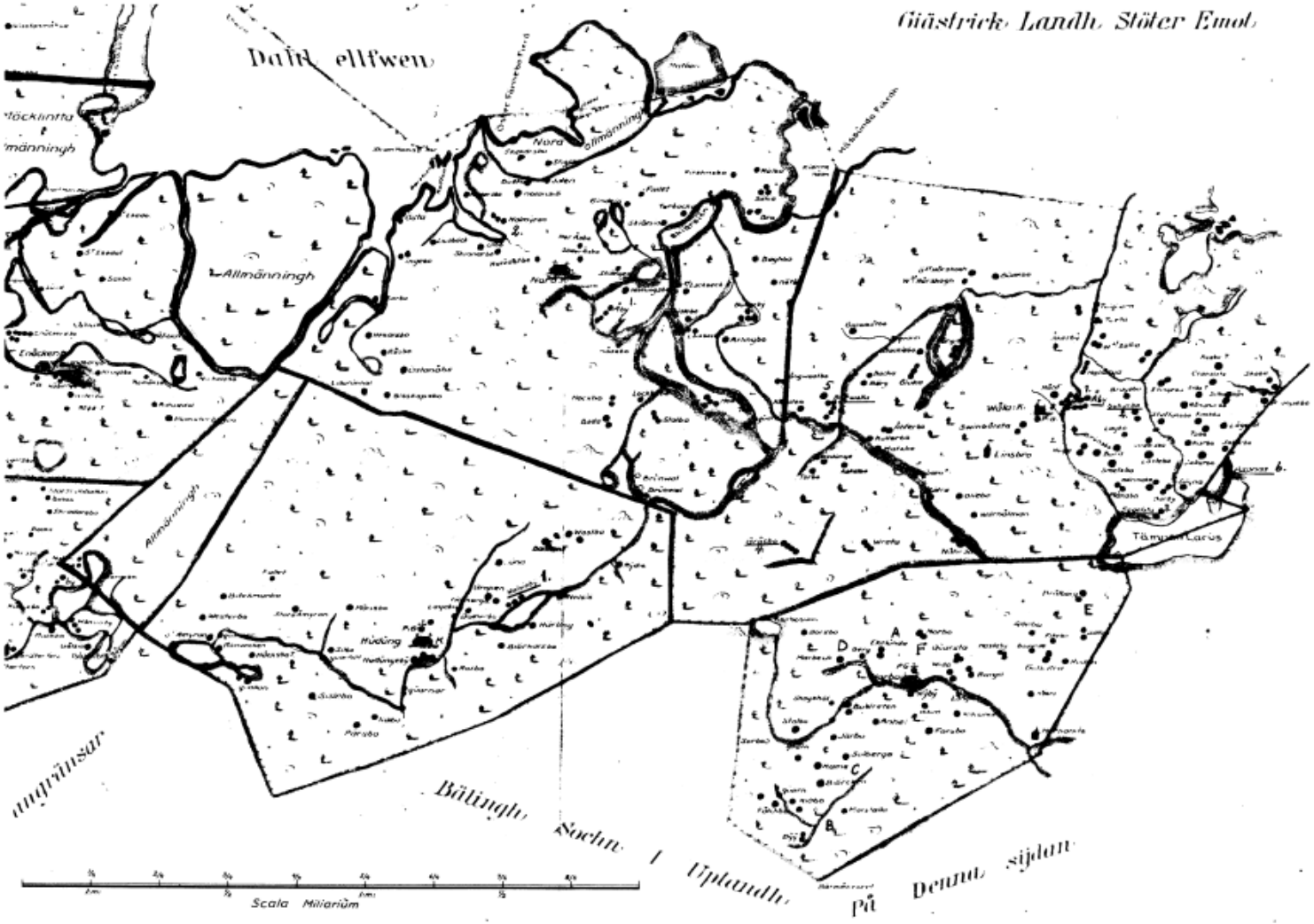
[3] Lantmäteristyrelsens arkiv, T 76 1[5] Lådakt.

[4] Manne Eriksson, Våla under medeltiden (Hembygden, Östervåla hembygdsförenings minnesskrift 1926—36), s. 21.

[5] Roden, s. 6.

[6] Ups. akad. räntekam., Kartarkivet, Handl. 61 d (Ön). 1788/89.

Fotostat av »Utdrag av Geographisch Delineations Book» utav Jona Carlsteen år 1688 över *Sahlbärgs Lähn Wästmanne Landh* T[14] (LSA). Vid den by, varav hamnan erhållit sitt namn, har anbragts ett nummer: *Östervåla socken:* 1 Åbygge, 2 Bodkara, 3 Fogelsta, 4 Gräsbo, 5 Biurwal och 6 Aspnäs. *Nora socken:* 1 Åbygge och 2 Norbygge. *Harbo socken:* Hamnlagens byar äro kända men namnen å lagen icke utsatta i akten. Deras läge har angivits med i lådakten T 15 1[5] (LSA) förekommande Lit. A—F vid namnet å någon by i laget. *Huddinge socken:* 1 Halsinge hamna.

Gästrick Landh. Stöter Emot
Dahl elfwen
Allmänningh
Nord Allmänningh
Tämnar Lacus
Hööing
Bätinghe Socken i Upplandh
på Denna sijdan
Scala Miliarium

rum inom bl. a. Harbo socken. Hjärnes iakttagelse kan kompletteras. Vid en delning av Harbo sockens skatte- och akademieallmänning år 1830—1848 omtalas nämligen inom socknen inte mindre än 6 »hamnlag» (benämnda litt. A—F), av vilka ett hamnlag (litt. B) omfattade de tre byarna Marstella, By och Käbbo.[1] (Jfr här bifogad karta.)

Hjärne[2] har vidare framhållit, att det knappast är för djärvt antaga ett ursprungligt tolvtal hamnor även i Våla. Enligt den ovanstående utredningen skulle antalet uppgå till 14 à 15 (6+(1)+2+6), om »hamnlag» är lika med hamna. Det bör emellertid härvid uppmärksammas, att omkring mitten av 1500-talet räknades 3 gårdar av Nora socken till Simtuna härad, beläget i Fjädrundaland.[3] Sistnämnda härad omfattade endast sju åttingar, varvid det icke kan uteslutas, att den åttonde åttingen omfattat de tre hamnorna i Nora socken, vilket antal — som skall visas i det följande kapitlet — just motsvarade en åtting. I så fall skulle Våla hundare endast ha bestått av Öster-Våla och Harbo socknar samt sålunda, som Hjärne antagit, ursprungligen omfattat 12 hamnor, d. v. s. lika många som Vendel med Tegelsmora.

Liksom i övriga trakter omfattade hamnorna i Våla byar från järnåldern. På Åbys marker finnas sålunda två stora gravfält från järnåldern och inom Nordmyra by finnes likaledes ett gravfält. Hamnebyarnas namn på -by och -sta tala även för deras höga ålder.

Hamnornas bonde- och jordtal 1546[4] framgår av följande sammanställning:

Hamna	Bondetal		Marklandtal (avjämnat)
	Helbors	Halvbors	
Åbigge	14	2	9 1/2
Bodakarla	15		10
Foglesta	17	3	11
Gresbo	14	1	10
Biurūala	18		10 1/2
Harabo	19	3	13
Åbigge i Nora s.	14		9 1/2
Norbigge	16	8	17
Medeltal	17		11 1/4

[1] Lantmäteristyrelsens arkiv T 15 1[5] Lådakt.
[2] A. a., s. 7.
[3] Västmanlands handl. 1581: 9.
[4] U H 1546: 14.

Åtminstone på 1540-talet omfattade sålunda de olika hamnorna varken exakt samma bondetal eller marklandtal.

Hamnorna utgjorde särskilda skogsskifteslag. Genom räfstetingsdomen den 8 aug. 1409 tilldömdes sålunda Fågelsta hamna den s. k. Steghamota skog (S. D. nr 1100), vilken dom den 10 mars 1491 stadfästes av riksföreståndaren Sten Sture d. ä. och lagmannen i Uppland Gregers Mattsson (Lilje).[1] Så sent som år 1845 uppdelades Öster-Våla sockens allmänningsskog på de olika hamnorna.[2] Ännu fortlever Åby hamnlag, vilket alltjämt äger och förvaltar sin hamneskog. Detta hamnlag bildar alltså en samfällighet med den aktningsvärda åldern av över ettusen år! Till hamnan var alltså knuten en andel inte bara i havets byten under ledungsfärderna utan även i skogens nyttigheter.

I *Tierp* och dess annex *Tolfta* funnos under 1500-talet icke bevarade några hamnor utan åtta åttingar. I Tolfta bör hamnetalet ha varit det enligt nedan för en tolft vanliga, nämligen 3. Hamnetalet i den mycket större socknen Tierp kan hypotetiskt antagas ha varit 9. I så fall skulle även den antagna tredingen Tierp med Tolfta liksom de två andra tredingarna i folklandet Stor-Vendel ha omfattat 12 hamnor och hela folklandet sålunda 36 hamnor.

C. *Trögd*

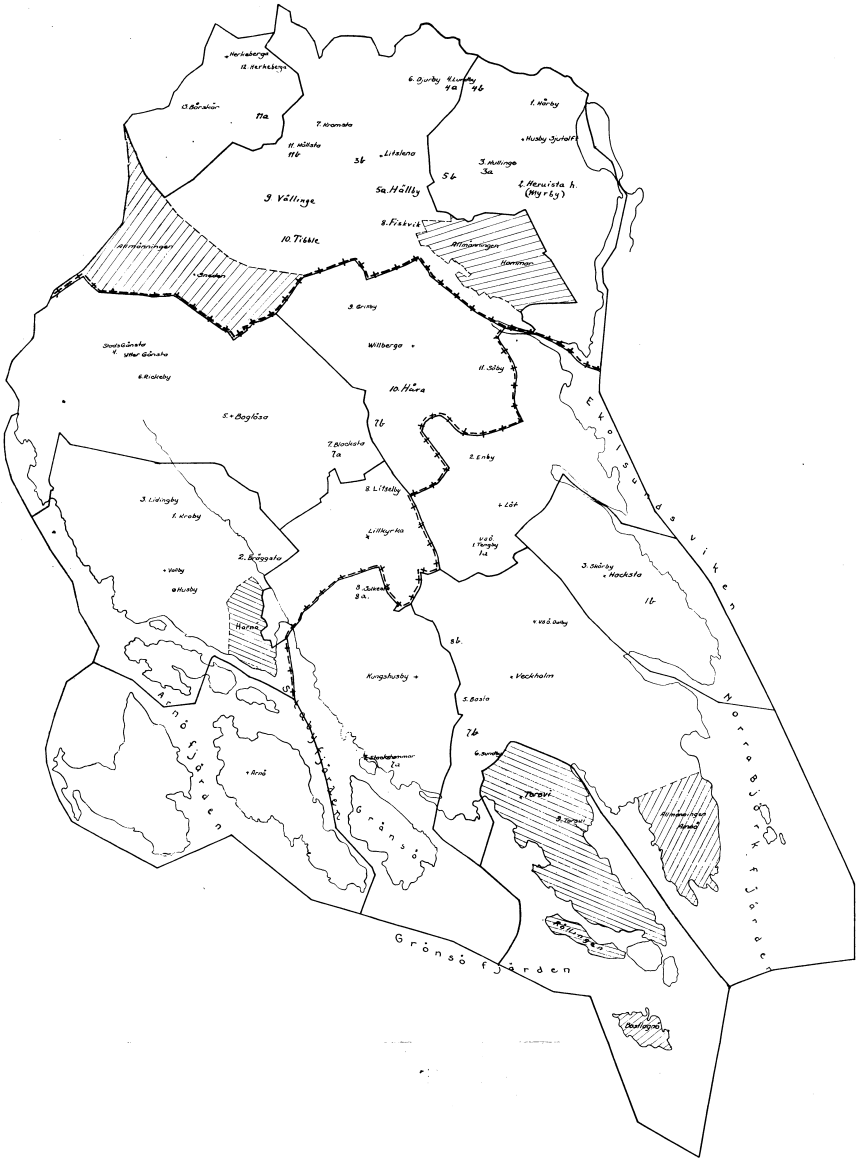
Det mellan Ekolsunds- och Svinnegarnsvikarna belägna gamla folklandet Trögd var liksom de andra folklanden indelat i tre tredingar, nämligen den översta eller Hammars treding, den mellersta och den yttersta tredingen. Som framgår av den s. k. Trögbolag från början av 1300-talet voro tredingarna indelade i tolfter.[3] Enligt 1530- och 40-talets landskapshandlingar utgjordes de på jorden liggande ledungsskatterna fortfarande av hamnorna. Antalet hamnor i varje treding med fullsuttna bondetalet och sammanlagda jordetalet i varje hamna framgår av översiktskartan och följande förteckning, uppgjord med ledning av Upplands handlingar 1540: 10, jämförd med 1541: 10.

---

[1] Styffe, Skandinavien under unionstiden, s. 364, not 3.

[2] Lantmäteristyrelsens arkiv, Akt T 7[6], Västmanlands län.

[3] E. Hjärne, Roden, s. 4 ff. och där anf. källor. Se nedan kap. IV.

Översiktskarta med ledning av Rikets ekonomiska kartverks karta år 1860 över *Trögds härad* med angivande av namn å de byar, varefter hamnorna fått sina namn, samt med + — + — + — + — markerad gräns mellan tredingarna, varjämte ungefärliga läget av allmänningarna utmärkts med snedstreck. Då gårdar i en hamna legat i olika socknar har detta markerats t. ex. 3 a i ena och 3 b i den andra socknen. Förteckning över hamnorna i Trögd med samma nummer som åsatts hamnebyn. *Översta tredingen:* 1 Hårbo, 2 Heruista (gård med liknande namn finns ej å kartan), 3 Kvillinge, 4 Lundby, 5 Hellebo, 6 Jurbo, 7 Kromsta, 8 Fiskevik, 9 Vellinge, 10 Tibble, 11 Kelsta, 12 Herkeberga och 13 Baaleskel. *Mellersta tredingen:* 1 Kroby, 2 Dreggista, 3 Lidingebo, 4 Ganista, 5 Boglösa, 6 Rickebo, 7 Blacksta, 8 Lisla Kyrkio, 9 Grillebo, 10 Haara och 11 Säby. *Yttersta tredingen:* 1 Tegnebo, 2 Enebo, 3 Skiörbo, 4 Dalbo, 5 Badesta, 6 Sundbo, 7 Staxhammar, 8 Solkesta och 9 Torsvi.

Öfvuersta Tredingen.

Hamna	Socken	Bondetal	Jordetal
Harbo	Husby Sjutolft	8	13½ m 1 ö 4 p
Hervista	» »	4	7 m 2 ort 1 p
Kvillinge.....	» » (1 gård i Litslena)	5	13 m 3½ ö 1 ort
Lundbo	Litslena (3 gårdar i Husby Sjutolft)	7	14½ m
Hellebo	Litslena (3 gårdar i Husby Sjutolft)	5	11 m 3 ö
Jurbo	Litslena	4	11 m 1½ ort
Kromsta	»	4	8 m 2 ort
Fiskevik	»	10	16½ m ½ ort
Wellinge	»	7	14½ m 3 ö
Tibble	»	9	17 m 2½ ö 1 ort
Kelsta	Litslena (4 gårdar i Herkeberga)	12	19 m 1½ öre 4 p
Härkeberga...	Härkeberga	6	8 m 3½ ö 1 ort
Båleskel	»	6	9 m 1½ ö 2 ort
	Summa: 13 hamnor	87	164 m 7½ öre 1 p
	Medeltal per hamna:	6½	12 m 5 öre

Medell Trediung.

Hamna	Socken	Bondetal	Jordetal
Krobo	Vallby	4	7 m
Dregista	»	3	4½ m 3 ö 1 ort
Lidingebo	»	7	12½ m 3 ö 4 p
Gånesta.....	Boglösa	6	8 m 2 ort
Boglösa.....	»	8	14½ m 2½ ö 4 p
Rickeby	»	4	11 m 1½ ö
Blacksta	Boglösa (2 gårdar i Villberga)	9	15½ m 1 ö 2 ort
Lillkyrka	Lillkyrka	7	9½ m 2½ ö 4 p
Grillebo.....	Villberga	9	11½ m 1 ort
Haara	»	5	6½ m 3 ö
Säbo	»	9	13 m 1½ ö
	Summa: 11 hamnor	71	115 m 6 öre 7 ort 4 p
	Medeltal per hamna:	6½	10 m 4 öre

Hamna	Socken	Bondetal	Jordetal
Tegnebo	Löt (5 gårdar i Hacksta)	9	14 m 1 ö
Enebo	»	4	4 m 2 ort
Skurbo (Skiörbo)	Hacksta	7	8½ m 2½ ö
Dalbo	Veckholm	6	7 m 1 ö
Badesta.....	»	5	6½ m 2½ ö
Sundbo	»	3	3½ m 3 ö 4 p
Stagshammar (Staxhammar)	Kungs-Husby (3 gårdar i Veckholm)	7	10½ m 1 ö 4 p
Solkesta	Kungs-Husby (1 gård i Veckholm)	4	6½ m
Torsvi	Torsvi	5	7 m 3½ ö
	Summa: 9 hamnor	50	69 m 1 ö 3 ort
	Medeltal per hamna:	5½	7 m 6 ö
I Trögds härad:	Summa: 33 hamnor[1]	6	10 m 5 ö

Förhållandet mellan skatte- och frälsejorden vid denna tid i de olika socknarna framgår av följande sammanställning:

Socken	Skatte markland	Frälse markland	S:ma markland
Husby Sjutolft.....	38 ½	—	38 ½
Litslena.....	101	4 ½	105 ½
Härkeberga	20 ½	9	29 ½
S:ma	160	13 ½	173 ½
Vallby.....	24	26	50
Boglösa.....	47 ½	17	64 ½
Lillkyrka	10	3	13
Villberga.....	33	15	48
S:ma	114 ½	61	175 ½
Löt	18	19	37
Hacksta	9	7	16
Veckholm	22 ½	6	28 ½
Torsvi	8	7	15
Kungs-Husby	12 ½	9	21 ½
S:ma	70	48	118

[1] Enligt undervisningen i UH 1535: 1 utgjorde varje hamna ett får. År 1540 utgingo emellertid i hela häradet 35 får, och icke 33, d. v. s. 1 får från varje hamna

Det framgår av denna sammanställning, att en stor del av jorden vid denna tid övergått till frälse. Frälsejorden i resp. tredingar uppgick enligt det här ovan redovisade jordetalet till resp. 8, 35 och 40 %. En jämförelse mellan antalet hamnor i socknarna samt skattejordens jordetal och totala jordetalet utvisar, att hamnetalet är mera proportionellt med det förstnämnda jordetalet än med det senare. Därav kan dragas den viktiga slutsatsen, att som en följd av förskjutningen mellan de olika jordnaturerna har en reglering skett mellan hamnorna. Det är sannolikt på grund härav, som hamnetalet i den översta och mellersta tredingen är resp. 13 och 11 i st. f. det ursprungliga antalet 12 i varje treding (totala marklandstalet ungefär lika stort). Sannolikt har hamnetalet även i den yttersta tredingen ursprungligen varit ungefär detsamma. Förlusten av 3 hamnor förklaras antingen av frälsejordens stora ökning eller av att vissa områden på 1540-talet icke längre räknades till Trögd, exempelvis Alsnö.

Antalet hamnor i socknen Husby-Sjutolft, vilken som namnet visar, ursprungligen utgjort en tolft, uppgick till 3, jämte 6 gårdar ingående i hamnor i Litslena socken, varemot en hamna i Husby-Sjutolft omfattade även en i Litslena belägen gård med lika stort marklandtal som sammanlagt 3 av de förstnämnda gårdarna. På grund härav kan antalet hamnor i denna tolft sannolikt antagas ursprungligen ha varit 3.

I skogsordningen för Mellantredingen förekommer pluralformen *sytolptom*, vilken torde höra till en av ordet *siotolpt* avledd beteckning för inbyggarna i en »sjötolft» i denna treding.[1] Då denna tolft, som namnet anger, måste ha legat vid kusten, och då tolfterna såväl enligt UL (KkB 2 pr och KgB 10: 5) som ortnamnens vittnesbörd regelmässigt inordnades i den kristna sockenorganisationen[2], bör därmed ha avsetts Vallby tolft och socken. Även denna innehöll 3 hamnor. Då varje tolft sålunda synes ha innehållit 3 hamnor, och då antalet hamnor i varje treding var 12, följer härav den viktiga slutsatsen, att varje treding bör ha omfattat 4 tolfter (jfr nedan kap. IV).

Beträffande tolfternas förhållande till de olika socknarna hänvisas till följande sammanställning.

---

utom från Kelsta och Fiskevik, vilka erlade 2 får. Dessa hamnor representerade det högsta bondetalet och, jämte Tibble, det högsta jordetalet i hela häradet, vilket kan förklara, att de fingo utgiva dubbla antalet får. Enligt undervisningen för åren 1530—33 var antalet får från Trögd 34 (HH 11, s. 34). Antingen har endera av de två stora hamnorna då endast utgjort ett får, eller har hamneantalet varit ett mindre.

[1] E. Hjärne, Roden, s. 4 f.

[2] Se närmare G. Hafström, Sockenindelningens ursprung, s. 57 och 62.

Treding	Socken	Hamnor	Tolft
Översta	Husby-Sjutolft	3 (+ 5 gårdar) = 3	1
	Litslena och Härkeberga	10 (— 5 gårdar) = 10	3 = 4
Mellersta	Vallby	3	1
	Boglösa och Lillkyrka	5 (— 2 gårdar) = 5	2
	Villberga	3 (+ 2 gårdar) = 3	1 = 4
Yttersta	Löt och Hacksta	3 (+ 1)	1
	Veckholm	3 (+ 4 gårdar) = 3	1
	Kungs Husby och Torsvi	3 (— 3 gårdar) = 3	1
	Adelsö		*1 = 4
			S:a 12 tolfter

Därest på grund av frälsejordsförlusten mindre justeringar göras mellan de olika hamnegrupperna, framgår det av ovanstående sammanställning, att varje socken (pastorat) i Trögd bestått av en tolft om 3 hamnor, med undantag av Litslena och Härkeberga samt Boglösa och Lillkyrka, vilka sannolikt bestått av 3, resp. 2 tolfter. I Trögd ha sålunda de flesta socknar varit s. k. tolftsocknar (UL KkB 2 pr och KgB 10: 5).

Erland Hjärne[1] har antagit, att tredingen i Trögd torde ha omfattat två tolfter med normalt sex hamnor i varje. Detta antagande stämmer emellertid ej med ovanstående utredning om antalet tolfter och hamnor. Beträffande antalet tolfter hänvisas även till den närmare utredningen i följande kapitel. Beträffande åter antagandet om normalt 6 hamnor i varje tolft, motsäges detta av hamnetalet i såväl Husby-Sjutolft som Vallby. Vidare skulle i sådant fall endast i Litslena-Härkeberga antalet hamnor ha varit tillräckligt för att bilda en tolft, vilket icke kan vara möjligt.

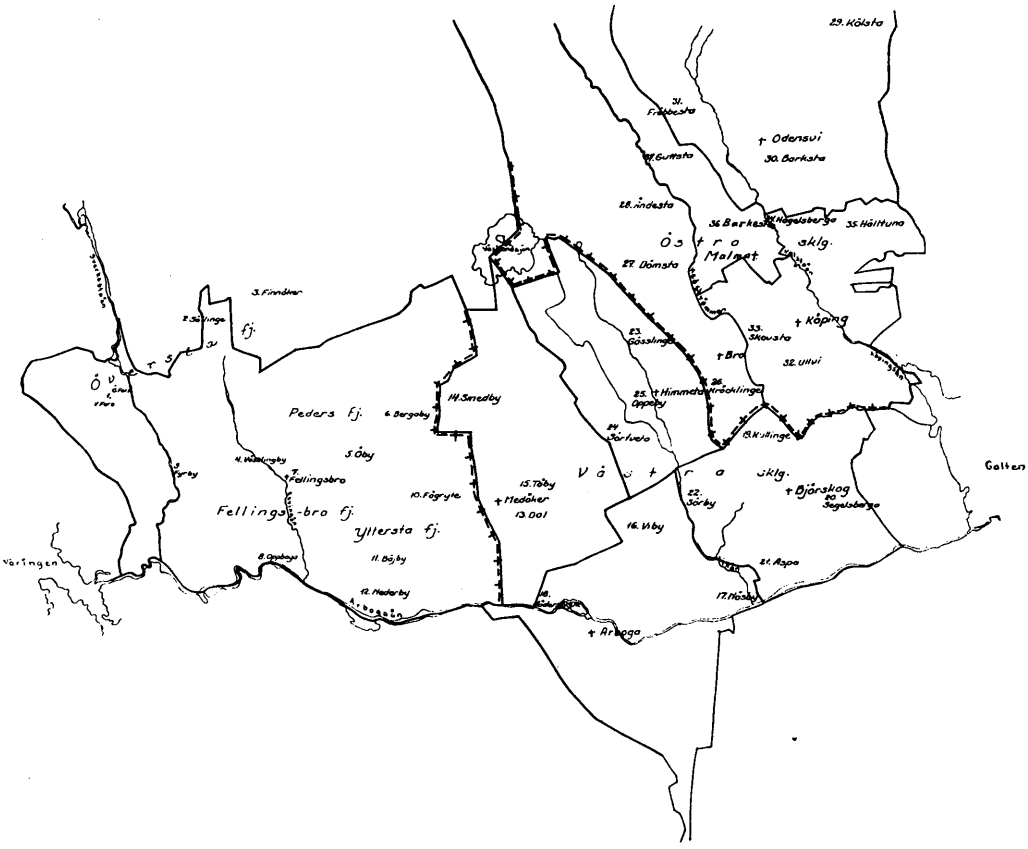
D. *Åkerbo*

Det västligaste av Västmanlands hundaren var Åkerbo, som omfattade bygderna intill Närke norr om Mälarens innersta vik. Området har varit tidigt bebyggt, och fornfynden framför allt från järnåldern äro talrika. Från den tidigare bronsåldern finnes ett märkligt stenkummel på Skulsta ägor i Fellingsbro socken. Från järnåldern finnes en mängd gravfält — i vissa trakter vid nästan varje by.[2] Man kan härav sluta, att bygden varit jämförelsevis tätt befolkad redan under folkvandrings- och vendeltid.

Det medeltida och sannolikt också det forntida Åkerbo hundare omfat-

[1] Roden, s. 9 f.

[2] Se A. Garfvé, Fellingsbro sockens historia (uppl. 1, 1904), s. 13 ff.

Avritning av Generalstabens kartblad 73 Örebro år 1928 (skala 1 : 100000) upptagande socknars namn och nuvarande gränser (heldragna linjer) ävensom markerad med + — + — + — gräns mellan Fellingsbro socken och Västra skeppslaget samt mellan de båda skeppslagen. Tillika har utsatts nuvarande namn å den by, varefter vederbörande hamna fått sitt namn, samt nummer motsvarande de nummer, som återfinnas i nedanstående förteckning över hamnorna i *Åkerbo härad i Västmanland:* 1 Fforsboo, 2 Sellinge 3 Ffynåcka, 4 Weslingaboo, 5 Öboo, 6 Bergboo, 7 Ffellensbroo, 8 Ophoffwa, 9 Ffyrboo, 10 Ffogrythe, 11 Begboo, 12 Nederboo, 13 Dallboo, 14 Smedeboo, 15 Tåbo, 16 Wiibo, 17 Nesbo, 18 Jäderboo, 19 Kwllungebo, 20 Segelsberga, 21 Aspa, 22 Soorbo, 23 Geslinge, 24 Twetheboo, 25 Wppeboo, 26 Kröcklinge, 27 Dömesta, 28 Åndesta, 29 Kölsta, 30 Barcksta, 31 Ffröbbesta, 32 Wlboo, 33 Skoffthesta, 34 Hagelsberga, 35 Gemmelltwna, 36 Barckesta och 37 Gwttista.

tade ej blott det nuvarande Åkerbo härad, med undantag av vad som ligger söder om Arbogaån, och som fordom hörde till Södermanland, utan även det därifrån under 1500-talet utbrutna Fellingsbro härad.[1]

[1] C. G. Styffe, Skandinavien under unionstiden, s. 314. — Adolf Schück har nyligen gjort gällande, att till Åkerbo hundare under forntiden även hörde de söder om Arbogaån belägna socknarna Säterbo och Torpa (Svithjod och folklanden [1949],

Beträffande det vidsträckta Åkerbos indelning under medeltiden äro vi väl underrättade. I två dombrev från åren 1423 och 1484 omtalas nämligen dels »vestra skiplaget» av Akerbo hundari, dels »Öster skiplagh».[1]

Med ledning av uppgifterna om nämndemännens hemorter i det sistnämnda dombrevet framgår, att det östra skeppslaget omfattat följande socknar, nämligen:

Bro, Odensvi, Köping och Malma.

Det västra skeppslaget bör därför ha omfattat de längre västerut belägna socknarna, nämligen:

Medåker, Arboga, Björnskog och Himmeta.

Enligt denna utredning skulle alltså det medeltida Åkerbo hundare ha omfattat dels Fellingsbro socken och *skeppslag, dels det västra och det östra skeppslaget. Detta styrkes helt av den under 1500-talet för skatteuppbörden förekommande fjärdingsindelningen.[2] Enligt denna funnos nämligen i Åkerbo hundare fjärdingsmän i dels envar av Fellingsbro fyra fjärdingar, dels envar av de ovannämnda åtta socknarna i de två skeppslagen.

Det är härav möjligt draga den viktiga slutsatsen, att envar av de fyra socknarna i vartdera av det västra och östra skeppslaget motsvarade gamla skeppslagsfjärdingar. Sockenindelningen har alltså här anpassats till den förkristna ledungsindelningen.[3] Det synes vidare sannolikt, att Fellingsbro fjärdingsindelade socken motsvarade ett tredje skeppslag i Åkerbo hundare, vilket som nedan skall visas styrkes av hamneindelningen. Härav följer slutligen en tredje slutsats, nämligen att Åkerbo hundare ursprungligen varit tredingsindelat, och att varje treding utgjort ett skeppslag.

Hundarets indelning framgår av översiktskartan och följande schema.

---

s. 16 not 2 och s. 47). Denna uppfattning stödes främst av hypotesen, att socknar med efterleden *härad* alltid lågo intill en politisk gräns. De två nämnda socknarna hette nämligen Sæterbohæræð och Thorpæhæræð och gränsade i sydöst till socknarna Thumboherradh (nu Tumbo) och Thraboheradhe (nu Råby). Enligt Schück »tyder allt på att här gått en gräns mellan två forntida 'land'».

[1] Karl Bondes dombrev, utfärdat vid lagmansting med allmogen i »vestra skiplaget» af Akerbo hundari, dat. Köpinge 27 jan. 1423 samt lagmansdom, utfärdad vid ting med Malma sokn i Öster skiplagh 20 febr. 1484. Styffe uppger (a. a., s. 311 not 2) som källa härför »afskrift i Svea Hofrätts Arkiv, Libri, Causarum, nr XXXI». I nämnda volym återfinnes dock icke någon sådan avskrift. I vol. XXXIX finnes däremot en avskrift av det sistnämnda brevet. Var avskriften av det andra brevet finnes är obekant.

[2] VH 1539: 5.

[3] Se G. Hafström, Sockenindelningens ursprung, s. 64.

Fellingsbro	*Västra skpl.*	*Östra skpl.*
Översta fj.	Medåker	Bro
Peders fj.	Arboga	Odensvi
Fellingsbro fj.	Björnskog	Köping
Yttersta fj.	Himmeta	Malma

Det har alltså i detta fall varit möjligt att rekonstruera ett hundare med dess indelning i tre tredingar, av vilka envar utgjort ett skeppslag.

Lyckligtvis fortlever just i detta hundare ännu inpå 1500-talet en hamneindelning, som med hjälp av landskapshandlingarna från Gustav Vasas tid kan studeras i detalj. För utgivandet av vissa skatter, bl. a. de gamla ledungsskatterna matukorn, -fläsk och -penningar samt ättargälden (se kap. VI nedan) var nämligen hundaret indelat i 37 hamnor[1], vilkas fördelning och omfattning framgår av såväl kartan som följande med ledning av Västmanlands handlingar 1599: 5 uppgjorda sammanställningar.

Fellingsbro socken.

Fjärdingar:	Hamnor	Byar	Fornminnen (Ättehögar=Ä)	Marklandtal (avjämnat)	Summa enligt jordeboken
Öffwersta	Fforsboo	Ffors		5	
		Gåesta		2	
		Gilberga		3	
		Swerkesta		2	
		Wrälinge		2	
		Hoosta		4	
		Sponga		3	21 m 2 1/2 öre 1/2
	Sellinge	Sellinge		8	[penl.
		Westensjöö	Ä	3	
		Ffröddesboo	Ä	1	
		Kädenäs	Ä	4	
		Sörby	Ä	2	
		Ekee	Ä	6	24 m 3 1/2 öre 1 ort
	Ffynåcka	Ffynåcka		18	
		Östenhammar		7	25 m 2 öre

[1] I Eriks av Pommern jordebok (Bureus, Sumlen, s. 173) finnes följande uppgift: »Hamner äre sammestedz n: i Laglösekopingz län 32, som göre till Skipwist och ätegiäld.» Denna uppgift kan tyda på, att länet icke omfattade hela Åkerbo hundare (E. Hjärne, Roden, s. 7). Jämför nedan, s. 108.

Fjärdingar:	Hamnor	Byar	Fornminnen (Åttehögar=Ä)	Marklandtal (avjämnat)	Summa enligt jordeboken
Peders	Weslingaboo[1]	Wesslingaby	Ä	6	
		Åby		6	
		Ekeby	Ä	6	
		Tåijee	Ä	3	
		Lebbesta		4 1/2	25 1/2 m
	Öboo[2]	Öby	Ä	8	
		Börffene		8	
		Swillinge		8	
		Helleby		4	23 1/2 m 4 penl.
	Bergboo	Bergby		4 1/2	
		Noorlwndh		8	
		Balsta		8	
		Wppeby	Ä	8	
		Noorby	Ä	5 1/2	
		Söderby (öde)		3	27 m 1/2 öre
Fellingsbro	Ffellensbroo	Granberga		5 1/2	
		Rijnckaby	Ä	4	
		Beeck		3	
		Sparsta	Ä	5	
		Qwasta		3	
		Hella	Ä	3	
		Westenwalla		3	20 1/2 m 1 ort
	Ophoffwa	Ophoffwa		6	
		Korwiicke		3	
		Skolesta	Bronsåldersröse	3	
		Nibbele		3	
		Torwasta		3	
		Norr Torwasta		3	22 1/2 m
	Ffyrboo	Ffyrby		4	
		Ffänninge		6	
		Höckesta		3	
		Stönsta (Stensta)		3	
		Kerreboda			14 m 3 1/2 öre 9 1/2 penl.
Yttersta	Ffogrythe	Ffogrythe		6	
		Tåsbyn	Ä	1	
		Wppeby	Ä	4 1/2	
		Mycklaby, nu Nyckelby	Ä	1 8	

[1] När hamnebyns namn slutar på *-by*, slutar hamnans namn i regel på *-bo*. Stavningen av namn är emellertid i landskapshandlingarna växlande.

[2] Skillnaden mellan storleken på avjämnade marklandtalet och summan enligt jordeboken i Öboo och Bergboo hamnor förklaras till stor del därav, att länsmannen skattefritt var upptagen för sex gårdar inom dessa hamnor, vilka därför icke redovisades i jordebokens summatal.

Fjärdingar:	Hamnor	Byar	Fornminnen (Ättehögar=Ä)	Marklandtal (avjämnat)	Summa enligt jordeboken
		Öster Söderby		4	
		Ålsängÿa		6	33 m 11 ort
	Begboo	Begby	Ä	8	
		Wester Söderby		6	
		Ekeby	Ä	6	
		Norresäter	Ä	2	
		Westersäter	Ä	3 1/2	
		Warw	Ä	1/2	
		Berga	Ä	6	34 m
	Nederboo	Nederby		11	
		Lwnd	Ä	6	
		Engeby		3 1/2	
		Ekee	Ä	2	23 m 1 ort[1]
S:ma 4	12				

För de återstående två skeppslagen återges här nedan endast resp. socknars och hamnors namn.

Västra skeppslaget.

Socknar	Hamnor	Anm.
Medåker	Dallboo	1 fjärdingsman
	Smedeboo	
	Tåboo	
Arboga	Wiibo	1 fjärdingsman
	Nesboo	
	Jäderboo	
Björnskog	Kwllungebo	1 fjärdingsman
	Segelsberga	
	Aspa	
	Soorbo	
Himmeta	Geslinge	1 fjärdingsman
	Twetheboo	
	Wppeboo	
Summa: 4	13	

[1] Det framgår av en jämförelse med Lönnroths uppgifter på marklandtalen (a. a., s. 100 f.), att dessa i regel äro lägre. Detta beror på att i ovanstående tabell inräknats även frälsejorden (men däremot varken kyrkogodsen eller Arv och eget).

Östra skeppslaget.

Socknar	Hamnor	Anm.
Bro	Kröcklinge	1 fjärdingsman
	Dömesta	
	Åndesta	
Odensvi	Kölsta	1 fjärdingsman
	Barckesta	
	Fröbbesta	
Köping	Wlboo	1 fjärdingsman
	Skofftesta	
	Hagelsberga	
	Gemmelltwna	
Malma	Barckesta	1 fjärdingsman
	Gwttista	
Summa: 4	12	
Summa hamnor i Åkerbo	37.[1]	

Det framgår av dessa sammanställningar, att varje fjärding som regel omfattat 3 hamnor, samt att varje skeppslag sålunda bestod av 12 hamnor och hela hundaret av 36 + 1. Åkerbos ledungsindelning har sålunda överensstämt med Vendels och Trögds allenast med det undantaget, att hamnetalet var ett högre. Den överskjutande hamnan har sannolikt motsvarat den s. k. styreshamnan, hamnan för styrmannen eller hans ställföreträdare (jfr ovan s. 34 f.). Såväl Vendel och Trögd som Åkerbo synes sålunda ha utrustat en ledungssnäcka försedd med 36 = 3 tolfter hamnor, d. v. s. roddarplatser.

En annan överensstämmelse med Trögds ledungsindelning är av synnerligt intresse. Som ovan nämnts, bestod varje treding i Trögd av 4 tolfter med 3 hamnor i varje tolft. Tolften utgjorde sålunda fjärdingen av en treding. Fullständigt samma indelning möter nu i Åkerbo — varje skeppslagsfjärding om vardera 3 hamnor har alltså även här motsvarat en gammal tolft. I det övriga Uppland har ledungsindelningen i sistnämnda avseende varit densamma. Som jag i annan undersökning nyligen uppvisat, bestod nämligen det uppländska normalhundaret av 2 skeppslag, där varje skeppslagsfjärding = en hundaresåtting var identisk med en tolft.[2]

[1] I de tre socknarna Ervalla, Näsby och V. Skedvi utgick hela den s. k. huvudskatten i järn (VH 1539: 5). Dessa socknar ligga intill bergslagsbygder och ha därför sannolikt icke varit hamneindelade. Större delen av Ervalla socken tillhörde släkten Ros till Ervalla. Se Märta Eriksson, Järnräntor under 1500-talet (1940), s. 137 och HH 11, s. 61.

[2] Sockenindelningens ursprung, s. 62 och nedan s. 132 ff.

Ehuru hamnorna äro ungefär lika stora, i medeltal bestående av 5 byar, är deras marklandtal icke exakt lika högt; det varierar mellan 14 och 34 markland. Den ungefärliga likheten i marklandtalet beror på, att hamnorna vid ledungsorganisationens genomförande gjordes ungefärligen lika stora och omfattade i allmänhet lika många och stora bolbyar, senare byar med högar. När marklandsindelningen infördes, hade givetvis på grund av nyodlingar och ödesmål en viss inbördes förskjutning inträffat beträffande de olika byarnas och därmed hamnornas sammanlagda odlade jord och marklandtal. På grund av att frälse- och kyrkojorden sedermera inte längre medräknades i hamnorna, har därefter också i ett flertal hamnor skett en minskning i deras marklandtal.

Inom forskningen ha dragits andra slutsatser med ledning av marklandtalet i Åkerbos hamnor. Enligt LÖNNROTH[1] skulle antalet markland i dessa hamnor syfta hän emot, att hamnans marklandtal borde utgöra 24 eller 12. Enligt STÅHLE[2] åter skulle Åkerbos hamnor ursprungligen omfattat 26 markland. I ledungsskatterna matufläsk och smör samt matukorn erlades i Åkerbo $^1/_2$ pund och $^1/_2$ spann av varje markland. Ståhle har härav — i jämförelse med Tjurbo, där det erlades 1 pund och 1 spann av en 13-marklandshamna — dragit den slutsatsen, att Åkerbos hamnor ursprungligen omfattat 26 markland, vilket skulle ge Västmannalagens skeppsvister (13 pund och 13 spann per hamna). Ingendera av dessa slutsatser torde emellertid vara riktig. Det är nämligen att märka, att ingen av de ovannämnda hamnorna omfattar jämnt 24 eller 26 markland, ehuru i flera (exempelvis Öboo, Ophoffwa och Fyrbo) de ingående byarnas jämna marklandtal synes tyda på, att hamnan ursprungligen bestått av det ovan redovisade. Lönnroths slutsats, att det genomsnittliga bondetalet 13 bönder på hamnan skulle peka hän emot att hamnans bondetal borde vara 16, 12 eller 8, kan icke heller upprätthållas, ty bondetalet förändrades ofta genom exempelvis arvskiften och nybyggen.

E. *Snevringe*

Liksom det stora hundaret Åkerbo var tredingsindelat, var detta också fallet med de två övriga av Västmanlands storbygder. Den västra av dessa, bildad kring Badelundaåsen, bestod av de tre tredingarna Snevringe, Tuhundra och Norrbo, under det att den östra bestod av de tre tredingarna Seunda, Gorunda och Tjurbo. Samtliga dessa tredingar, vilka ursprungli-

[1] A. a., s. 101.
[2] A. a., s. 222.

gen bildat särskilda skeppslag, hade sedermera blivit självständiga hundaren, en fråga, vartill jag framdeles återkommer.

I flera av dessa hundaren bibehölls hamneindelningen långt fram i tiden. Kanske är anledningen, att ännu intill år 1387[1] upprätthölls resp. hundares skyldighet att utrusta de i VmL KgB 7 föreskrivna två ledungsnäckorna. I skatteledungen utgjorde också hamnorna uppbördsdistrikt enligt de alltjämt tillämpade bestämmelserna i landskapets lag.

Åren 1530—33 var Snevringe indelat i fyra fjärdingar och 12 hamnor[2]; varje fjärding omfattade sålunda 3 hamnor. Den ursprungliga tredingen Snevringe, som senare blivit ett självständigt hundare, hade alltså exakt samma indelning som envar treding = skeppslag i det västerut angränsande Åkerbo hundare och motsvarade alltså en tolft.

Snevringe hundares indelning i fjärdingar framgår av följande schema.

Snevringe.

Rijsbro fjärding
Kolbeck fjärding
Wlbo fjärding
Wålinge fjärding

Anmärkningsvärt nog är hamnetalet enligt två andra källor något avvikande, vilket påkallar en närmare undersökning. Enligt 1413 års skattebok[3] var hamneantalet i Snevringe 18. Därest en av dessa, i enlighet med LÖNNROTHS[4] antagande, var den stora år 1539 omnämnda Skogha hampn, som omfattade två socknar (13 $^1/_2$ markland) och utgjorde hela sin skatt efter en s. k. järnstadga och därför utan tvivel är en nybildning[5], var det egentliga hamnetalet 17. Ovan har omtalats att enligt skatteboken var hamnetalet i Laglösa köpings län endast 32, varför länet måhända icke omfattade hela Åkerbo hundare. Därest uppbörden från den återstående

[1] Se ovan s. 30.

[2] Undervisningen om rikets ränta 1530—33 (HH 11 s. 50) »j Snäffuingen äro xij hampnar».

[3] Bureus, Sumlen s. 173.

[4] Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige, s. 98.

[5] Jfr E. Hjärne, Roden, s. 8.

delen av detta hundare år 1413 verkställdes av fogden i Snevringe, kan olikheten mellan 1413 och 1530—33 års siffror förklaras sålunda:

	1413	1530–33
Åkerbo	32	37
Snevringe	18 — 1	12
S:a	49	49

Enligt 1539 och 1540 års landskapshandlingar[1] var hamnetalet i Snevringe 15 jämte Skogha hampn. De 15 hamnorna fördelade sig med 3 hamnor på vardera om 5 fjärdingar, av vilka Bergs och Kolbäcks socknar utgjorde vardera en, och Munktorps socken omfattade de övriga tre. Enligt LÖNNROTH[2] är det högst otroligt att denna förändring skulle bero på omregleringar av hamnornas utsträckning »med tanke på att hamnorna genom skatternas omläggning egentligen hade förlorat sitt existensberättigande och redan nästa år voro mogna att avskaffas», varför de i själva verket kunde fortleva som relikt av en äldre ordning. Den femte fjärdingen skulle enligt Lönnroth legat utanför den tidigare organisationen och senare inlemmats i denna.

Då inom forskningen hamnetalet 16 i Snevringe åberopats som stöd för teorien om 16 hamnor i ett normalhundare, skola förhållandena i detta hundare något närmare uppmärksammas. Uppbördsdistriktet Snevringes relativa omfattning vid båda de ifrågavarande tidpunkterna framgår av följande jämförelse mellan såväl antalet skattebönder som jordatalet.

	1530–33	1539
Antal skattebönder	120 + 2[3]	118 + 2[3]
Jordatal	185 markland 8 örtugland	179 markland 1 öresland 18 p.land

Det framgår av denna jämförelse, att häradet vid båda tidpunkterna omfattade samma område; den obetydliga minskningen av bondetalet med 2 och jordatalet med 6 förklaras sannolikt av tillfällig skatteoförmåga hos två bönder; år 1541 är jordatalet åter högre, nämligen 183 markland.

För åren 1530—33 lämnas i Undervisningen om rikets ränta[4] följande uppgift beträffande hamnorna i Snevringe: »Er i huar hampn viij skattabönd:». År 1539[5] uppgives i stället följande: »Item er lackt ij huaria

[1] VH 1539: 1 och 1540: 1 (K A).
[2] A. a., s. 97.
[3] Skattefria.
[4] HH 11, s. 50.
[5] VH 1539: 1 B, f. 55 v.

hampn xii marklandtt gijll jordtth». I de 5 fjärdingarna uppgick bondetalet till resp. 24, 23, 23, 22 och 22 bönder, vilket med 3 hamnor i fjärdingen svarar mot 8 skattebönder i varje hamna, det vill säga samma princip som uttryckligen uttalades 1530—33. Denna regel kan emellertid icke i verkligheten ha upprätthållits åren 1530—33, enär, med 120 bönder, 185 markland och 12 hamnor, hamnan i genomsnitt omfattat 10 bönder och 15 markland.

För att i verkligheten genomföra den nyssnämnda regeln har därför en omreglering skett under mellantiden, varigenom antalet hamnor ökats från 12 till 15 (16), och 3 av de nytillkomna hamnorna bildat ett nytt uppbördsdistrikt med samma namn som de gamla, sålunda en femte »fjärding». Resultatet av den verkställda undersökningen beträffande Snevringe är alltså, att hamnorna omreglerats, samt att hamnetalet 16 icke kan vara ursprungligt. Snevringe kan sålunda icke åberopas som exempel på det antagna »normalhundaret» med 16 hamnor.

F. *Tjurbo*

Av Tjurbo hundares 4 fjärdingar voro två indelade i sammanlagt 8 hamnor.[1] STÅHLE[2] har därav dragit den slutsatsen, att vi här ha att göra med »ett normalhundare på 16 hamnor». Häremot har E. HJÄRNE[3] invänt, att då de övriga fjärdingarnas möjligen lägre hamnetal ej är känt, materialet är alltför fragmentariskt för en sådan slutsats. — Marklandtalet är omkring 13. Varje markland ger i skeppsvist 12 $^1/_2$ mark fläsk + 8 mark smör, d. v. s. praktiskt taget 1 pund (= 20 markpund) mata samt 1 spann korn. Varje hamna levererade alltså 13 pund och 13 spann, d. v. s. exakt Västmannalagens belopp. Enligt STÅHLE föreligger här i realiteten ett exempel på ett hundare med marklandsbestämda hamnor, i vilket varje hamna erlagt lagstadgad skeppsvist, fördelad på hamnebönderna efter deras jordinnehav.

G. *Närke*

Uti en längd över »Restantier vid Örebro herede efter salig her Lars Siggeson» bland Närkes handlingar för år 1554[4] finnas upptagna följande 12 hamnor: Gräffue, Ekers, Wllewii, Blaxsta (i Kils socken), Hosta och Hiersta (i Längbro socken), Sunbo och Söderby (i Almby socken),

[1] VH 1542: 2.

[2] De medeltida ledungsskatterna i Svealandskapen, s. 221 f.

[3] Roden, s. 9.

[4] NH 1554: 5. (Jfr Styffe a. a., s. 303 not 2.)

Täby (i Täby socken), Moses (i Moses, nu Mosjö socken), Wintters (i Vintrosa socken) och Tislings hampn (i Tyslinge socken).

H. *Södermanland*

I Raven von Barnekows uppbördsregister till konung Albrekt från Nyköpings län för åren 1365—66[1] återfinnas uppgifter beträffande hamnorna i följande hundaren och skeppslag, nämligen Rönö hundare 17, Jönåker 20, Daga 17, Västerrek 32, Österrek 16 $^1/_2$ och Oppunda 45 samt Byringe och Olustra skeppslag i Österrek 8 hamnor.[2]

I. *Gästrikland*

Enligt 1413 års skattebok räknades Hamrånge, Hille och halva Valbo till Roden.[3] Därest Gästrikland haft samma ledungsorganisation som Uppland, borde dessa socknar inte ha varit indelade i hamnor, vilket däremot det övriga Gästrikland borde ha varit. Så synes också ha varit fallet. Enligt en karta år 1669[4] över några allmänningsängar på Engelsön (nu Ängsön) i Dalälven funnos där följande ängar, vilka hävdades till Gävle slott, nämligen Hasunda, Åckelbo, Färnbo, Åhrsunda, Ofwansiö och Torsåker, vilka envar kallades för »Hampn». På ön fanns därjämte ännu ett ängsstycke, »kallas Walbo all(männing)r Möklinta hampn». Benämningen »hamnor» på dessa ängar angav, att de tillhörde hamnor, vilka antingen hade de ifrågavarande namnen eller voro belägna i socknar med dessa namn. Det är nämligen att märka, att alla namnen äro identiska med Gästriklands samtliga utom Roden belägna socknar.

Teorien om 16 hamnor i ledungsdistriktet

Inom forskningen har ofta uttalats den uppfattningen, att det vore möjligt att med hjälp av svealagarnas bötessystem vid underlåtenhet att utgöra ledungsskatterna bestämma såväl antalet hamnor inom ledungsdistriktet

---

[1] Styffe, Bidrag till Skandinaviens historia. I: 62—103 efter originalet i Schwerin.

[2] Frågan om förhållandet mellan »Byringe och Olustra skeppslag» och Österreks hundare har inom forskningen uppfattats olika; se E. Hjärne, Roden, s. 74 med anf litt., där det bl. a. framhålles: »Ej heller kan med någon säkerhet avgöras, hur skeppslag och hundare varit inbördes ordnade med hänsyn till organisation och omfattning.» Jag återkommer till frågans lösning i undersökningen om svearnas äldsta judiciella indelning.

[3] Styffe, Skandinavien under unionstiden, s. 366.

[4] Västmanland, Nora socken, T 40 5[1] (förr K 13), lådakt i Lantmäteristyrelsens arkiv.

som hamnans sammansättning. Man har sålunda enligt en dylik teori ansett sig kunna fastslå, att ledungsdistriktet, d. v. s. hundaret eller skeppslaget, bestått av 16 hamnor, samt att hamnan varit ett bondelag om 8 besuttna bönder eller 8 markland (jfr nedan).

Här skall först granskas teorien om 16 hamnor i ledungsdistriktet och därvid tagas till utgångspunkt svealagarnas ifrågavarande bötessystem.

Enligt UL KgB 10: 6 och 7 skulle vid underlåtenhet att rätteligen fullgöra utgärder den enskilde bonden böta 3 öre och hamnan 3 mark. »Sitter åttondedels hundare kvar, vare saker till 5 mark, fjärdedels hundare till 10 mark, halvt hundare till 20 mark, helt hundare till 40 mark. Och alltid skall man gälda skeppsvisten fullt. Dessa böter gå till konungens bord.»

Enligt VmL KgB 7: 2 voro de lägsta böterna knutna till varje pund av skeppsvisten, som icke utgjordes. »Återstår ett pund, då skall utgöras ett pund och därtill 3 öre. Lika mycket för ännu ett pund och för det tredje, om det återstår. Sitta de hemma i halva hamnan, böte de 12 öre. Sitta de hemma i hela hamnan, då skall utdömas hamnans alla utskylder och därtill 3 mark. Sitter hemma ett fjärdedels skeppslag, böte de 10 mark. Sitter hemma halva skeppslaget, böte de 20 mark. Sitter hemma hela skeppslaget, böte de 40 mark.» — Enligt DL RB 7: 2 gällde följande: »Envar som ej utgör vapenföra mäns skinn [*wighra manna skin*] medan lagtingen hållas i samma treding, skall utgöra skinnet och därjämte 3 öre. För ledungsskinn [*lepungx skin*] skall man böta 3 mark, för bälgskinn [*bälskin*] 3 mark och icke mera, även om flera återstå hos samme man.»

Enligt SdmL KgB 10: 2 gällde följande bestämmelser: »Sitter en hamna kvar och försummar konungens utgärder, böte den 3 mark. Sitter ännu en kvar och en tredje, böte vardera 3 mark och lämne ut utgärderna. Ej bliva böterna större, om ej en hel fjärding underlåter. Underlåter en hel fjärding, böte den 10 mark. Underlåter ett halvt skeppslag, böte den 20 mark. Underlåter ett helt skeppslag, böte det 40 mark.»

I SdmL RB 2 pr återfinnes samma bötessystem vid försummelse att rätt föra en budkavle vidare genom hundaret. »Nu vilseföres budkavle eller försummas, så att det ting som bjudits ej blir fullt. Försummar en man, böte han 3 öre. Försummar hela hamnan, böte den 3 mark; dem tage länsmannen. Försummar fjärdingen, böte den 10 mark. Försummar halva hundaret, böte det 20 mark. Försummar hela hundaret, böte det 40 mark; dessa böter tage konungen.»

I detta sammanhang bör nämnas, att enligt såväl U L B B 23: 5 (jfr VmL BB 23: 2 och SdmL BB 24: 3) tillämpades ett liknande bötessystem vid underlåtenhet att underhålla broar: »Ligger en bondes lott i bron obyggd, böte han 3 öre. Ligger en bys lott obyggd, böte den 3 mark. Ej

bliva böterna större, om icke ett åttondedels hundare låter sin lott ligga obyggd. Ligger den obyggd, då äro böterna därför 5 mark. Ligger ett fjärdedels hundares lott obyggd, äro böterna 10 mark. Halva hundaret skall böta 20 mark. Hela hundaret 40 mark.» (UL BB 23: 5.)

Enligt HL KgB 7 gällde liknande bestämmelser: »Om någon försummar ledung eller ledungslama, skall han böta 3 botmarker för en *har*, lika mycket för ännu en och lika mycket för den tredje. Försummar ett fjärdedels skeppslag, böte det 10 mark, försummar halva skeppslaget, böte det 20 mark, försummar hela skeppslaget böte det 40 mark; dessa böter tage konungen.»

Under åberopande av detta bötessystem har som redan nämnts allmänt uttalats den uppfattningen, att detsamma skulle möjliggöra att bestämma antalet hamnor inom ledungsdistriktet.

Redan RAMSTEDT[1] antog enligt de ifrågavarande bötestaxorna, att ledungsdistriktet, d. v. s. hundaret eller skeppslaget, omfattat 16 hamnor, enär det icke kunnat gå mera än 4 hamnor på fjärdingen. — En liknande uppfattning har också uttalats av RIETSCHEL.[2]

HOLMBÄCK och WESSÉN[3] ha likaledes åberopat bötestaxan i SdmL Kg B 10: 2, enligt vilken boten för hamnan är 3 mark och för fjärdingen 10 mark, vilket antages vara en rabattering av det proportionella beloppet 12 mark. Hundaresfjärdingen skulle alltså ha bestått av 4 hamnor och hundaret följaktligen av 16 hamnor.

Enligt LÖNNROTH[4] skulle man räknat c:a 13 $^1/_3$ hamnor på hundaret, om uppfattningen om antalet hamnor i hundaret skulle grundas på en jämförelse mellan bötesbeloppen för utebliven skatt från hamnan, resp. hundaret. Lönnroth anser det emellertid självklart, att man ej kan göra exakta jämförelser mellan dessa bägge avrundade bötesbelopp, men de kunna knappast heller divergera alltför mycket från den verkliga proportionen, då det annars skulle ha medfört praktiska svårigheter för de skatteindrivande myndigheterna. På grund härav skulle det vara osannolikt, att hamnornas antal beräknats under 12 eller över 20. Lönnroth åberopar vidare det kända antalet hamnor från de ovannämnda hundarena i Södermanland och drager den slutsatsen, att det normala hundaret i Svealandskapen »beräknats innehålla 16 hamnor och de särskilt stora hundarena multipler av 16».

---

[1] Om krigs- och skatteväsendet i Svealandens lagar (1875), s. 10 f.

[2] Untersuchungen zur Geschichte der germanischen Hundertschaft, I (1907), s. 375 ff.

[3] Södermannalagen, s. 62, not 52.

[4] Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige, s. 122 f.

Denna åsikt förefaller enligt STÅHLE[1] att vara riktig.[2] Såväl Lönnroth som Ståhle använda resultatet, ett normalhundare på 16 hamnor, vid beräkning av vissa ledungsskatters storlek.[3]

Som framgår av denna redogörelse för forskningens ståndpunkt anses numera allmänt, att de ifrågavarande bötestaxorna möjliggöra att bestämma såväl normalantalet hamnor inom ett visst distrikt som hamnans storlek. En avvikande mening har endast uttalats av TUNBERG[4], enligt vilken man inte ens inom ett och samma distrikt kan, när det gäller aritmetiska förhållanden, i någon vidsträcktare mån fästa avseende vid bötestalens proportion. Därest denna uppfattning är riktig, skulle den ovannämnda teorien om såväl ett normalantal hamnor som en idealhamna icke vara hållbar.

Landskapslagarnas bötesbelopp vid skadegörelsebrott är i allmänhet bestämt för en enda förmögenhetsdel, så att, om skadans värde ökas, flera brott måste anses föreligga.[5] Vid sådant sammanträffande av brott tillämpades till en viss gräns kumulationsprincipen i fråga om böterna, vilka ökades i samma proportion som skadan. Den grundläggande boten har WENNSTRÖM kallat för elementbot och det mångdubblade beloppet för multipelbot.[6] Antingen är en viss begränsning gjord på så sätt, att, efter multiplikation med 3, bötesbeloppet icke får ökas vidare[7], eller ock avbrytes den jämna progressionen, och ett bötesbelopp på 3 mark, som i allmänhet icke kan höjas, träder i stället för de lägre böterna. Denna förhöjning inträder enligt Götalagarna vanligen vid den tredje, enligt Svea- och landslagarna först vid den fjärde mångdubblingen.[8]

[1] De medeltida ledungsskatterna i Svealandskapen, s. 204, 209 f och 221.

[2] Angående Hjärnes uppfattning, se nedan s. 116.

[3] Som ett exempel på ett normalhundare med 16 hamnor har Ståhle (s. 221) hänvisat till Tjurbo, vilket härads två fjärdingar år 1542 innehöllo 8 hamnor. Det bör dock uppmärksammas, att Vm L:s bötesschema är knutet icke till hundarets utan till skeppslagets prestationer, varför det av två skeppslag bestående hundaret sålunda borde ha omfattat det dubbla eller 32 hamnor.

[4] Studier rörande Skandinaviens äldsta politiska indelning (1911), s. 175 f.

[5] C. Björling. Om bötesstraffet i den svenska medeltidarätten (1893), s. 100.

[6] Brott och böter (1940), s. 12.

[7] VgLIFS 3, VgL II FornB 15; UL BB 6: 1, 2; 14: 8, 9; MB 28: 1; SdmL BB 4; 5: 1 och 2; 8 pr 3; 16; 18: 6; 19 pr; 20: 3; DL BB 45 pr; VmL BB 8: 1; 14: 6; 18: 1; 24: 2; 25 pr; MELL BB 8: 5; 12 pr; 13 pr; 17: 5; 29: 2; KrLL BB 9: 3; 13: 1; 14 pr; 18: 3; 39: 2.

[8] VgL I FS 1 pr; FB 8; VgL II FB 16; UB 17—20; ÖgL BB 14: 1; 18; 31 och 49; ÖgL BB 14: 1; 30 pr; UL Kk 1: 2; BB 4: 1; 12: 1, 14 pr, 1, 2, 4, 5 och 6; SdmL BB 1 pr (3, 7: 2); 17 pr, 1, 3, 4, 5; 18: 3; 18: 5; 24 pr; VmL BB 4: 1; 12 pr; 14 pr, 1, 2, 4, 5 och 9; HLKk 1: 2; MELL BB 6: 2; 15 pr; 17 pr, 2, 4, 8 och 9; 27 pr; 28: 7; KrLL BB 3 pr; 7: 1, 16 pr; 18 pr; 1, 3, 6 och 7; 38: 1.

Övergång från 3-öresböter till 3-marksböter sker ofta vid en övergång till högre skadeobjekt, exempelvis från dikesbalkar till helt gärde, från ax till skyl, från hjul till vagn, från ett träd till en båtlast o. s. v. Ibland förekommer, om skadan ökas än vidare, en ytterligare förhöjning med kvotdelar av 40-marksboten upp till ett bötesbelopp av 40 mark.[1]

Som exempel på kumulationsprincipens tillämpning, dess begränsning och förhöjning samt förening med 40-marksboten kan anföras UL BB 14: 5 och 9—10, så lydande:

§ 5. Hugger någon en ek så tjock som för en hjulaxel i en annans skog, äro böterna därför en öre. Lika mycket för ännu en och för den tredje. Hugger han ett lass eller en båtlast, äro böterna därför tre mark. Lika mycket för ännu ett och likaså för det tredje. Ej bliva dessa böter större. — — —

§ 9. Nu hugger någon ek och ållonträd i en annans skog. Blir han tagen på bar gärning, skall han böta tre mark, och lika mycket för ännu en och likaså för den tredje. — — —

§ 10. Hugger någon en fjärdedel av en bys skog, skall han gälda i böter tio mark. Hugger han halva skogen, böte han tjugo mark. Hugger han hela skogen, böte han fyrtio mark. — — —

Det är uppenbart, att svealagarnas bötessystem vid utebliven ledungsskatt äro konstruerade efter den vid skadegörelsebrotten vanliga kumulationsprincipen, med en elementbot av 3 öre, förhöjning intill multiplikation med 3, övergång till 3 mark för envar av tre hamnor, som underlåta att betala, samt slutligen kombinering med 40-marksboten och dess kvotdelar. Därest de nyssnämnda lagrummen BB 14: 5 och 9—10 skulle tolkas enligt ovannämnda tolkning av bötessystemet vid ledungsskatterna, skulle slutsatsen bliva, att ett vagnslass bestod av 24 ekar och en fjärdedels byskog av 80 ekar, vilket kanske aldrig var fallet. Lika omöjligt är det, att med ledning av skattebötessystemen fastslå, att ledungsdistriktet skulle omfattat 16 stycken 8-mannahamnor. Varken antalet hamnor eller hamnans storlek kan på denna väg exakt bestämmas. Den enda slutsats, som är möjlig att draga är, att hamnan förutsattes omfatta minst 4 bönder, och att antalet hamnor inom ledungsdistriktet varit minst 12.

Det bör i detta sammanhang erinras om att kumulationsprincipen inom bötesrätten icke synes hava någon hög ålder. Den efterträdde ett i HL ännu allmänt förekommande system, enligt vilket i stället skedde fördubbling för varje förseelse. Detta system användes i den i Forsaringens

[1] UL BB 14: 10; BB 23: 5; 24: 2; VmL BB 23: 3; SdmL BB 2 pr; 15 pr; 24: 3; MELL BB 27: 1.

runinskrift från 1100-talets förra hälft förekommande bötestaxan till och med tredje gången.[1]

Som stöd för uppfattningen om 16 hamnor i ledungsdistriktet har LÖNNROTH[2] som nämnts åberopat Barnekows ovannämnda räkenskaper från 1360-talet (enligt vilka de södermanländska hundarena då innehållit följande antal hamnor, nämligen Rönö 17, Jönåker 20, Daga 17, Västerrek 32, Österrek 16 $^1/_2$ och Oppunda 45). Enligt honom tyda dessa siffror på »att i alla dessa hundaren, utom Västerrek och Oppunda, 16 varit tänkt som normalantal; Västerrek har haft 2 × 16 hamnor och Oppunda i det närmaste 3 × 16».[3]

Lönnroths generella slutsats med hjälp av sistnämnda material kan emellertid icke med säkerhet upprätthållas. De ifrågavarande siffrorna — av vilka ingen anger 16 hamnor och endast en jämnt det dubbla antalet — synes i stället kunna åberopas för att hamneantalet i varje fall i hundaret icke varit 16 utan överstigit detta antal. Möjligen har det ursprungliga antalet varit väsentligt högre, än i räkenskaperna uppgivits, men sedermera nedgått på grund av frälsejordens ökning.

Lönnroth har vidare åberopat hamnetalet 16 i Snevringe år 1539, men detta är som ovan visats uppenbart sekundärt.

Den ovanstående utredningen har alltså uppvisat, att den allmänt omfattade åsikten, att ledungsdistriktet bestått av 16 hamnor varken kan styrkas genom hänvisning till landskapslagarnas bötessystem vid underlåtet utgörande av ledungsskatt eller med stöd av i källorna förekommande uppgifter om antalet hamnor eller dessas storlek. I varje fall kan man instämma med Hjärne (a. a. s. 8), att talet 16 som normerande för hamneindelningen i Södermanland ej kan tillerkännas giltighet utanför nämnda landskap. Den ifrågavarande teorien synes därför icke längre kunna upprätthållas.

Teorien om 8-mannahamnan

Den tyske rättshistorikern ERNST MAYER[4] synes vara den förste (1911), som uttalat den uppfattningen, att hamnan under örlogsledungens tid var sammansatt av 8 bönder. Som stöd härför åberopade han att »bei

[1] Se exkursen: Forsaringen — vår äldsta rättskälla.

[2] A. a., s. 121. — Jfr Styffe, Bidrag I, s. 69 ff.

[3] Byringe och Olustra skeppslags hamnenhet 8 torde enligt Lönnroth få anses vara en sekundär företeelse, då Österreks hamnetal enligt hans uppfattning överensstämmer med de mindre odelade hundarenas.

[4] Der germanische Uradel (Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germ. Abt., band 32) (1911), s. 88 not 1 och s. 92.

Ausbleiben von der Heerfahrt» skulle den enskilde bonden fått böta 3 öre och hamnan 3 mark, d. v. s. åtta gånger så mycket.

O. VON FRIESEN[1] (1929) har — efter ett påpekande av ERLAND HJÄRNE — likaledes uttalat, att hamnan i regel omfattat 8 ledungspliktiga bönder. Som stöd härför har åberopats dels de ovannämnda bötesbestämmelserna i UL och VmL, dels den omtalade uppgiften i Undervisningen om rikets ränta 1530—33, att varje hamna i Snevringe hundare i Västmanland omfattat 8 skattebönder. — HOLMBÄCK och WESSÉN[2] anse likaledes, att det av de ifrågavarande stadgandena i UL och VmL framgår, att hamnan i regel inneslöt 8 ledungspliktiga bönder.

Enligt LÖNNROTH[3] förefaller von Friesens och Hjärnes uträkning evident riktig i den mån den hänför sig till UL och VmL, vilkas bötesskalor för försummad ledungsskyldighet skulle visa, »att man räknat 8 bönder på hamnan, när hamneindelningen ursprungligen organiserades». Därmed skulle emellertid icke vara sagt, att detta förhållande rått vid tiden för lagarnas nedskrivande. VmL:s bötesskala 3 öre för varje pund — 3 mark för hamna skulle nämligen icke stämma med räkningen 8 man på hamnan, då en åttondels hamna, enär hela hamnan hade att utgöra 13 pund, skulle utgjort betydligt mera än 1 pund. — I ett avseende har emellertid Lönnroth uttalat en från sina föregångare avvikande mening. På grund av att SdmL:s bötesbestämmelser för utebliven skeppsvist, i motsats till UL:s och VmL:s, inte upptaga några böter för hamnans underavdelning, skulle häri ligga en antydan, att den södermanländska hamnan varit organiserad på annat sätt än i de övriga svealandskapen.

Vidare har Lönnroth[4] påpekat, att enligt Eriks av Pommern jordebok 1413 erlade 18 hamnor i Snevringe 149 mark i skeppsvist och ättargäld samt 32 hamnor i Åkerbo omkring 261 mark, d. v. s. varje hamna något över 8 mark och därmed varje bonde i en åttamannahamna 1 mark. Det vore tydligt, »att man här har att göra med ett relikt från landskapslagarnas princip: 8 man på hamnan».

STÅHLE[5] har likaledes åberopat de nämnda bötestaxorna som stöd för uppfattningen, att hamnan omfattat 8 män, som skulle fara i tur och ordning. Gentemot Lönnroth påpekar han, att bötesbestämmelserna i SdmL RB 2 pr för fälld budkavle — enligt vilka bonden bötar 3 öre och hamnan

---

[1] O. v. Friesen, Ett par ord i Upplandslagen (Studier tillägnade Axel Kock, 1929), s. 454 f. — Jfr E. Hjärne, Roden s. 7.

[2] Södermannalagen, s. 60, not 47.

[3] Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige, s. 93 ff. och s. 100.

[4] A. a., s. 98.

[5] De medeltida skatterna i Svealandskapen, s. 203 f. och s. 214 f.

3 mark — skulle visa, att även hamnan i Södermanland varit organiserad som en 8-mannahamna. I samband med marklandets införande skulle denna 8-mannahamna ha avlösts av en s. k. marklandshamna, bestående av 8 markland. I likhet med HOLMBÄCK och WESSÉN[1] tolkar Ståhle[2] termen *attung* i SdmL KgB 10 icke såsom åttondelen av byn utan av hamnan och åberopar även detta som stöd för att hamnan »ursprungligen innehållit åtta bönder. »Denna åttingshamna måste ha varit en för Svealandskapen gemensam företeelse».

Ståhle har därjämte åberopat bötesbestämmelserna i DL RB 7: 2 för att bestämma storleken av skattelagen i Dalarna.[3] Hans motivering är i korthet följande. Skattepersedlarna voro vigramannaskinn, ledungsskinn och bälgskinn. Om dessas inbördes förhållanden skulle bötesbeloppen ge en antydan: Vid underlåtenhet att utgöra skatt voro böterna för vigramannaskinn 3 öre och för ledungsskinn [resp. bälgskinn], vilka skinn skulle motsvarat varandra i kvantitet, 3 mark (= 24 öre). Ståhle antager vidare, att böterna stått i proportion till skattepersedlarnas belopp. Härav skulle alltså följa, att bälgens skatt varit 8 gånger så stor som vigermannens, d. v. s. att 8 vigermän utgjort en bälg eller ett skattelag. Denna gamla 8-mannabälg anser Ståhle skymta bakom skinnskattens uppbördssystem enligt Dalarnas äldsta skattebok från år 1539. »Det ser alltså ut som om Dalarna skattlagts efter mönster från det centrala Svealand på en tid, då 8-mannahamnan ännu varit i funktion».

STÅHLE[4] har slutligen påpekat, att den av honom antagna principen om en 8-mannahamna synes ha varit i användning även på andra håll i Norden, om man får döma av Snorres uppgifter om Sveinn Álfífusons nya påbud i Norge efter Olav den Heliges död »eptir þvi sett, sum lǫg váru i Danmǫrk, en sum miklu frekari». Ledungstjänsten skulle nämligen ha organiserats så, att »vii menn skyldu gera einn liðfœran ok gera fyrir hvern, er v vetra gamall væri, ok þar eptir hǫmlur». Härmed bör jämföras bestämmelsen i Gulatingslagen, kap. 297, att vid full allmänning skulle uppställas en man för var sjunde person (*at siaunda nevi*).

Vad först angår de sistnämnda bestämmelserna, kunna dessa icke åberopas som stöd för att ledungskrigaren i Norge skulle ha utrustats av ett bondelag bestående av åtta bönder. Det framgår nämligen av Gulatingslagen, att hamnans motsvarighet, som kallades *manngerð*, skulle bestå av minst tre bönder (kap. 23). Manngärdens motsvarighet i Viken hette

[1] Södermannalagen, s. 55, not 47.
[2] A. a., s. 213 f.
[3] A. a., s. 216 ff.
[4] A. a., s. 215.

liði, som likaledes bestod av 3—4 bönder. — Något av de närmaste åren efter 1040 vidtogs i den norska ledungsordningen den ingripande reformen, att det var den av konungen utnämnde styrmannen, som skulle utvälja ledungsmanskapet.[1] Denna bestämmelse var givetvis oförenlig med, att varje manngerd, resp. lid skulle utsända en man. I stället bestämdes, att en man skulle vid s. k. full allmänning uppställas av var sjunde person. Det är emellertid att märka, att denna mantalsräkning omfattade hela befolkningen ända ned till 3 års ålder enligt Gulatingslagen (kap. 296), under det att enligt Frostatingslagen (VII: 18) endast medräknades barn upp till 6 eller 7 år. Det framgår alltså av dessa bestämmelser, att någon »8-mannahamna» aldrig funnits i Norge.

Vad så beträffar svealagarnas bötesskala, 3 öre för bonde — 3 mark för hamna, följer denna endast den vanliga kumulationsprincipen och kan som redan ovan visats icke åberopas för bondetalet 8 i hamnan. Vidare bör erinras om den under örlogsledungen gällande bestämmelsen i SdmL KgB 10 pr, att även de bönder, som ägde mindre än en attung, d. v. s. en åttondedel i byn, skulle deltaga i ledungsfärden. Då alla de ovannämnda exemplen visa, att hamnorna i allmänhet bestått av ett olika antal byar, framgår redan härav, vilket också Sdm L förutsätter, att bondetalet kan överstiga 8, samt att det icke kan ha varit något bestämt bondetal i hamnan. Vad beträffar förhållandena under skatteledungens tid, antyder bestämmelsen i UL KgB 10: 2, nämligen att alla bönder skulle utgöra skeppsvist, och den, som icke orkade detta, skulle vara legodräng, att varje besutten bonde ingick i hamnan. Härav följer också, att dennas bondetal måste ha varit mycket växlande.

Vad angår Lönnroths åberopande av skatteuppgifterna i 1413 års jordebok för Snevringe och Åkerbo bör anföras följande. Från de nämnda posterna bör först frånräknas ättargälden. Vidare framgår det av 1500-talets landskapshandlingar, att matupenningarna utgått med 1 mark per hamna (se s. 177 nedan). Beträffande den återstående skeppsvisten in natura synes denna år 1413 ha utgått i penningar, omräknad efter en då aktuell värdering. Denna har emellertid varit bestämd av de i skeppsvisten ingående produkternas dåvarande värde. Redan av dessa skäl kunna de angivna skatteposterna icke åberopas som stöd för någon skatteprincip om en mark av varje bonde i en åttamannahamna. Härtill kommer, att bondetalet i Åkerbos hamnor omkring 1540 enligt ovan uppgick till i medeltal omkring 13 bönder. Uppgifterna i 1413 års skattebok kunna alltså icke åberopas för någon landskapslagarnas princip om 8 man på hamnan.

[1] E. Hertzberg, Ledingsmandskabets størrelse i Norges middelalder, s. 245 ff.

Vad åter beträffar den i SdmL KgB 10 förekommande attungen, har intet avgörande skäl kunnat påvisas, vare sig för att därmed icke avses åttondels by, — såsom ÖgL avser — eller att därmed skulle förstås åttondels hamna. Lagrummet talar bl. a. om dem, som så mindre än en attung och förutsätter alltså, att hamnan ofta bestått av flera bönder än åtta.

Beträffande slutligen Ståhles slutsats, att bälgen i Dalarna varit sammansatt av 8 vigermän, kan denna uppfattning uppenbarligen icke heller byggas på bötesproportionen 3 öre för vigermannen och 3 mark för bälgen på grund av förut anförda skäl. Det framgår visserligen av källorna, att bälgens efterträdare, det s. k. bondelaget, inom Järna socken år 1539 i några fall omfattade 8 bönder.[1] I andra socknar, exempelvis Mora, omfattade emellertid bondelagen 6—12 bönder och i Leksands socken 11—12 bönder. De i praxis påvisbara siffrorna synas alltså icke kunna åberopas för slutsatsen, att Dalarna skulle ha skattlagts med en 8-mannahamna från det centrala Svealand som mönster.

Teorien om 8-marklandshamnan

Det skulle ha varit, när hamneindelningen ursprungligen organiserades, som enligt Lönnroths ovannämnda teori hamnan omfattat 8 man. I ett fall anser han sig emellertid även kunna konstatera förekomsten av en 8-marklandshamna, nämligen i Vendel. I förteckningen från år 1312 över dem, som erlagt markagäld till hertigarna Erik och Valdemar i Vendels socken (DS nr 1876), uppgivas 7 hamnor, av vilka 5 under namn av åttingar återfinnas i 1540 års landskapshandlingar.[2] Lönnroth har sammanställt antalet markland inom dessa hamnor, vilket som ovan under A visats vid sistnämnda tidpunkt varierar mellan 6 $^1/_2$ och 13 markland. Han har ändock dragit den slutsatsen, att »med de varianter, som varit nödvändiga vid konkret tillämpning av en likformig jordindelning efter duodecimalsystemet, 8 markland varit det normala jordtalet för åttingen — — — Hamnorna i Vendel ha visat likformighet i markatal, ej i bondetal». I vissa hundaren i Västmanland anser Lönnroth, att hamnorna i princip omfattat 12 eller 24 markland, ehuru med någon avvikelse i verkligheten.

Ståhle[3] har med delvis annat material och med andra utgångspunkter ansett sig kunna uppvisa, att hamnorna inom ett visst hundare haft samma marklandtal. Han åberopar därvid främst det förhållandet, att de in natura utgående ledungsskatterna (skeppsvisterna), vilka enligt land-

[1] Ståhle, a. a., s. 218.

[2] Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige, s. 95 ff.

[3] De medeltida ledungsskatterna i Svealand, s. 220 ff.

skapslagarna utgingo med hamnan som skattegrund, enligt Gustav Vasas fogderäkenskaper utgå med marklandet som skattegrund. »Hamnans upplösning har alltså medfört, att den hamnevis utgående skatten överförts till de enheter, av vilka hamnan varit sammansatt, nämligen marklanden.»

Enligt Ståhles ovannämnda teori skulle hamnan under örlogsledungens tid omfattat åtta »vigermän», som skulle fara ut i ledung i tur och ordning. Envar av dessa antages ha varit en fullsutten ledungsbonde, ägare till en attung. Den gamla åttingshamnan skulle sedermera ha omlagts till marklandshamna, varvid den fullsuttne bonden skulle ha ersatts av marklandet. Hamnan skulle därigenom i princip ha omfattat 8 markland.[1]

Som exempel på sådana s. k. marklandshamnor anför Ståhle följande uppgifter ur 1540-talets landskapshandlingar:

Snevringe	härad	.....	omkring	12	markland
Tjurbo	»	.....	»	13	»
Åkerbo	»	.....	»	26	»
Våla	»	.....	»	10	»
Tegelsmora	socken	.....	»	7	»

Ståhle drager härav den slutsatsen, att »marklandets införande som skattegrund har alltså medfört, att den gamla åttingshamnan lagts om till marklandshamna. Den praktiska vinsten härav har varit, att skeppsvisterna noggrannare kunnat fördelas på hamnornas medlemmar allt efter deras förmögenhet. Det knappa och sena materialet gör det svårt att få en uppfattning om huru detta gått till i detalj. Siffrorna visa emellertid klart, att hamnorna i varje fall haft samma marklandstal inom hundaret, medan de skilda hundarena kunnat visa olikheter sinsemellan, såsom Tjurbo med sina 13 markland jämfört med Åkerbo, som i medeltal har 22 och troligen ursprungligen haft 26 markland i hamnan».

Ståhle[2] har sedermera dragit praktiska slutsatser av sin nyssnämnda uppfattning, att den antagna åttamannahamnan i samband med marklandets införande avlöstes av marklandshamnan, och att denna under medeltiden bestod av ett visst marklandstal, principiellt sannolikt 8 markand, vilket antal dock kan ha skiftat för olika hundaren. Han påpekar, att de uppländska byarna vanligen bestått av 1—4 markland, men antager att en i lagarna förekommande idealby omfattat 4 markland. »Den forna åttamannahamnan, som var sammansatt av åtta vigermän eller ledungsbönder, bestod sålunda — fortfarande i teorien — av två byar.» Enligt denna slutsats anser sig Ståhle i många fall kunna rekonstruera hela och halva hamnor om resp. 8 och 4 markland.

[1] A. a., s. 215, 223 och 226.

[2] Studier över de svenska ortnamnen på -inge, s. 167 ff.

Beträffande de ovannämnda stöden för teorien om en 8-marklandshamna må framhållas följande. Hamnorna i Vendel varierade år 1546[1] mellan 6 1/2 och 13 markland, varför åsikten, att de idealt skulle omfatta 8 markland vardera, blott är en hypotes.[2] De av Ståhle från olika hundaren uppvisade marklandsbestämda hamnorna tyda så mycket mindre på 8 markland såsom generellt karaktäristiskt för en hamna, som ingen av de ifrågavarande hamnorna i medeltal har detta marklandtal. Ovan har visats, att uppfattningen om en 8-mannahamna bygger på en teoretiskt ohållbar grund, nämligen en feltolkning av bötessystemet vid ogulden ledungsskatt. Då något enda exempel på hamnor om 8 markland icke kan uppvisas, synes teorin om en 8-marklandshamna icke heller kunna upprätthållas. Nyligen har emellertid Dovring[3] som är kritisk mot denna teori, framhållit, att hamnan som gammal indelningsform kan ha definierats efter något gammalt jordetal, äldre än marklandet, exempelvis attungen. »Om till exempel hamnorna tidigare bestått av 16 attungar vardera, och vid marklandets införande två attungar i regel blev ett markland, så skall hamnans jordetal ofta bli omkring 8 markland.» Dovring[4] bygger antagandet, att hamnorna bestått av 16 attungar, på en uppgift i en gammal undervisning från år 1410 att »en heel humpa (= hamna) ähr 16 ortinger (= attungar)». Han antager vidare, att marklandsräkningen uppkommit ur en äldre attungsräkning på så sätt, att i regel två attungar blevo ett markland. Slutsatsen blir alltså, att en hel hamna i sådant fall skulle omfattat 8 markland.

Den åberopade källans uppgifter — som ju icke lämna några direkta upplysningar om svealandshamnan — äro emellertid icke tillräckliga för att styrka, att hamnan i princip bestått av 8 markland, d. v. s. ett marklandtal, som i praxis icke i något fall kan uppvisas.

Härmed är jag inne på frågan, om det överhuvud är antagligt, att hamnorna i ett visst hundare ursprungligen bestått av ett bestämt antal markland. Av historiska skäl synes detta icke sannolikt. Hamnesystemet är med säkerhet flera hundra år äldre än landskapslagarna, vilka främst för ledungsskatternas utgörande räkna med en aktuell hamneindelning. Marklandssystemet har icke blivit allmänt genomfört förrän under 1100- och 1200-talen. Därest hamnorna redan vid denna tidpunkt hade varit marklandsbestämda, skulle detta betyda, att deras jordatal i princip varit lika stort. Detta skulle innebära, antingen att jordatalet icke undergått någon

[1] U H 1546: 14.

[2] Samma kritik hos F. Dovring, Attungen och marklandet (1947), s. 73 ff.

[3] A. a., s. 73 ff.

[4] A. a., s. 136 och s. 188 f.

som helst ändring efter hamneindelningens tillkomst, eller att man på lagarnas tid icke räknat med hamnor med bestämda gränser, utan att dessa successivt jämkats, allteftersom ny jord uppodlats. Det första av dessa alternativ är alldeles osannolikt och det andra icke heller sannolikt. Det strider direkt mot bestämmelsen i SdmL KgB 10: 1, att den som djärves att riva upp en fornhamna (*forna hamnu rywæ*) skulle böta 3 mark. Hamnorna hade alltså sedan gammal, måhända »urminnes» tid sin bestämda omfattning. Därest hamnorna blivit marklandsbestämda redan vid tidpunkten för marklandets allmänna förekomst på 1200-talet, måste ett i princip lika marklandstal ha blivit väsentligt rubbat vid införandet av frälsefriheten genom Alsnö stadga. Slutsatsen synes endast kunna bliva, att vid denna tid hamnorna icke varit marklandsbestämda utan i undantagsfall blivit detta först långt senare. Detta stämmer också med källornas uppgifter. I de ovannämnda bygderna, nämligen Vendel med Tegelsmora, Våla, Trögd och Åkerbo, äro hamnorna inom ett och samma distrikt icke exakt lika stora. Marklandtalet är emellertid, ehuru ibland med ganska stor marginal, av ungefär lika storleksordning i ett och samma distrikt men visar en stor olikhet de olika distrikten emellan. Dessa iakttagelser äro emellertid endast vad man har att vänta, om under örlogsledungens tid antalet hamnor inom ett och samma ledungsdistrikt varit lika stort. Ty i så fall böra hamnorna inom detta distrikt haft i princip samma rustningskapacitet, d. v. s. varit av ungefärligt samma skattekraft och förty haft odlad jord till samma värde — och ungefär samma marklandtal. Men under århundradenas lopp måste genom nyodlingar, ödesmål, frälsejordens tillkomst o. s. v. många inbördes förändringar ha inträffat. — Då alla distrikten givetvis icke kunnat från början ha varit av exakt samma storlek, och då nyodlingsmöjligheterna — inte minst på grund av landhöjningens inverkan — voro mycket olika, blir den naturliga följden härav, att de olika ledungsdistriktens hamnor ha olika marklandtal.

Det återstår nu endast att undersöka huruvida det ursprungliga hamnetalet inom ledungsdistriktet, närmast skeppslaget, kan ha varit bestämt och i så fall till något annat antal än sexton.

Teorien om 12 hamnor i ledungsdistriktet (= skeppslaget)

Erland Hjärne[1] har uttalat den uppfattningen, att med tolftindelningen »förmodligen sammanhänga de på tolv-talet byggda indelningar i hamnor, som äro kända eller åtminstone antagliga på grund av mer eller mindre

[1] Roden, s. 6 ff.

tydliga vittnesbörd från åtskilliga bygder i Upland, Västmanland och Närke». Hjärne har i annat sammanhang framhållit[1], att källorna skulle tyda på ett normalt hamnetal av 12 i Uppland. Riktigheten av sistnämnda slutsats skall här upptagas till granskning.

Som Hjärne framhåller, kunna 12 hamnor i varje treding antagas ha funnits i Trögd, det ursprungliga Vendel och Åkerbo i Västmanland. I Snevringe härad i Västmanland funnos 1530—33 också 12 hamnor, vilket Hjärne[2] anser vara ett traditionellt normaltal av hög ålder. Enligt ovan voro samtliga de ifrågavarande bygderna tredingsindelade små folkland, resp. treding i ett sådant. Hela folklandet skulle sålunda ha bestått av 36 hamnor, och följaktligen ha utrustat ett skepp med 36 hamnor eller årfästen. Den påvisade förekomsten av skeppslag med endast 12 hamnor behöver sålunda inte med nödvändighet förutsätta så små skepp som med 6 årpar, ehuru resp. tredingar (skeppslag) jämte hela folklandets långskepp väl kunna antagas ha utrustat mindre båtar av nämnd storlek.

Det uppländska normalhundaret synes tidigare ha bestått av 2 skeppslag.[3] Därest vart och ett av dessa haft samma rustningskapacitet som de ovannämnda, skulle alltså hundaret ha bestått icke av 12 utan av 24 hamnor. Tyvärr äro några hamneuppgifter icke kända från andra uppländska hundare. Som Hjärne[4] framhållit, uppträder nämligen i de äldsta jordeböckerna från nyare tider hamneindelning aldrig vid indelning av ett verkligt hundare som sådant i fjärdingar eller åttingar utan endast i de fall, där tredingar och med dem likvärdiga ledungsdistrikt antingen uttryckligt omtalas eller på andra grunder kunna antagas. Enligt Hjärne tyder detta kanske på att de gamla hamnorna efter hundarets med en ny skeppsstorlek (40-roddare) sammanhängande nya indelning visat sig obehövliga eller obrukbara. Denna förklaring låter sig emellertid, synes det mig, svårligen förena med det förhållandet, att hamnorna i såväl UL som VmL alltjämt bibehållas som uppbördsdistrikt vid skatteledungen med skyldighet att utgöra vissa skeppsvister. Anledningen till att de äro försvunna i alla åttingsindelade normalhundaren i Uppland torde i stället vara, att det av fiskala skäl visade sig obehövligt att bibehålla hamnorna som uppbördsdistrikt, då man i stället hade att tillgå de i UL KgB 10 omnämnda åttingarna, vilka ännu långt in på 1500-talet användes som uppbördsdistrikt. I de uppländska tredingsindelade bygderna Vendel med Våla och Trögd,

[1] Sakkunnigutlåtandet rörande professuren i historia vid Uppsala universitet 1941, 3, s. 48.

[2] A. a., s. 7.

[3] G. Hafström, Sockenindelningens ursprung, s. 62.

[4] A. a., s. 17.

vilka på grund av sin indelning voro främmande för en sådan åttingsindelning, hade hamnorna alltjämt att fylla en skattefunktion och ha därför där länge bibehållits.

Trots frånvaron av belysande källmaterial kan ett annat skäl anföras för att styrka det ovannämnda antagandet om 24 hamnor i normalhundaret med 2 skeppslag. Som jag i annat sammanhang uppvisat och i följande kapitel återkommer till, bestod detta uppländska hundare av 8 tolfter.[1] Vidare har ovan visats, att tolften bestod av 3 hamnor. Slutsatsen är därmed given — det av 2 skeppslag och 8 tolfter bestående uppländska normalhundaret har bestått av 24 hamnor, och varje skeppslag sålunda av 12 hamnor.

Ståhle[2] har riktigt påpekat, att det är möjligt att på grundval av marklandtalet med relativt stor säkerhet rekonstruera 1200-talets byar i stora delar av Uppland. I allmänhet bestå byarna av 2—4 markland, varvid det är påfallande — som de ovannämnda exemplen från Åkerbo också visa — att byn nästan alltid representeras av ett jämnt antal markland; ev. överskjutande öres- eller örtugtal avser nästan undantagslöst någon utjord. Då tolft-socknen, d. v. s. den normala uppländska socknen, bestod av 3 hamnor av i princip lika storlek, öppnar sig härigenom en möjlighet att rekonstruera även de uppländska hamnorna. Det gäller härvid närmast att fastslå, vilka byar som ursprungligen av olika skäl kunna antagas ha haft nära samhörighet. På grund av att hamnorna utgjorde ett sammanhängande område på marken, måste byarna i en och samma hamna mycket ofta ha varit grannbyar. Någon direkt ledning kan emellertid icke erhållas med hjälp av den kyrkliga indelningen i husförhörsrotar, vilket framgått av en i bl. a. Åkerbo socknar företagen provundersökning. En rekonstruktion av de gamla värnelagen samt skogsskifteslagen skulle däremot sannolikt vara den rätta vägen. Möjligen kan också viss ledning erhållas vid en undersökning av en yngre tids bjud- eller byteslag, vilka kretsar ursprungligen voro ett slags mindre kultlag.[3] Härför talar, att hamnans norska motsvarighet, manngärden och liden, ursprungligen voro hedniska kultlag. Vid landets kristnande användes nämligen dessa manngärder — vilka tidigare brukats som hedniska tackgillen — även för att sammanskjuta offer till Kristus och den heliga jungfrun med tack för gott år och fred (GL: 23). Manngärderna användes också före införandet av tiondet för att utgöra

[1] A. a., s. 62.

[2] Studier över de svenska ortnamnen på -inge, s. 173 ff.

[3] S. Erixon, Skultuna bruks historia, del 1 (1921), s. 241. Dens. Samlingsplatser och bröllopsstugor hos den svenska allmogen (Rig 1920), s. 39.

prästens *prestreiða*. För i GL: 6 påbjuden *ölgerð* svarade även manngärden. Liksom västanfjälls utgjordes också i Viken *prestreiða* av hamnans motsvarighet, liden.[1] Att förhållandet varit likartat även hos svearna göres troligt därav, att hamnans överavdelning inom ledungsorganisationen, nämligen tolften — vilken som nedan skall visas var identisk med socknen — med all sannolikhet också var en enhet inom den hedniska kultorganisationen.

Den västfrisiska ledungsorganisationen

I Väst-Friesland återfinnas spåren av en territoriell ledungsorganisation, som i olika avseenden påminner om den fornnordiska.[2] Varje förvaltningsdistrikt »*Ambacht*» var under medeltiden indelat i s. k. Koggen, vilka enligt vad deras namn giva vid handen ålågo att utrusta ett krigsskepp, en Heercogge. Avlösningen av denna skyldighet med penningar erlades i Väst-Friesland ännu i mitten på 1300-talet av dessa Koggen, vilket framgår av följande uppbördsuppgift från 1348/51: »*van den cocghen* in Drechterlant ende Hogvutwouder ambacht van ghelde, dat si ghegheven zouden hebben *bi horen riemen* den riders, die upt huys toe Heemskerk zouden gheleghen hebben».[3] Det framgår härav att »de kogge» voro indelade i »*riemen*», d. v. s. åror. Denna indelning motsvarar alltså fullständigt de uppländska skeppslagens antagna indelning i *ar*, åror. Liksom sina svenska motsvarigheter, hamnorna i Östervåla, ha dessa koggen levat kvar ännu i vår tid, nämligen som distrikt inom vattenbyggnadsförvaltningen.

I Zeeland och främst på Walcheren återfinnes icke någon indelning i »*riemen*» utan i »*hevene*», motsvarigheten till de nordiska hamnorna. Enligt följande uppgift i Melis Stokes rimkrönika var varje hevene ledungspliktig ännu på 1200-talet: »Dat si hem te helpen gheven twe man alduere van der heven.» En bestämmelse från 1256/58 föreskrev: »In wat hevene een man gebracht in tsgraven herevairdt» (»Oquecumque [Quicunque] hevena habuerit defectum unius hominis in expeditione comitis, solvet comiti II libras, — — —»).[4]

Denna frisiska ledungsindelning härstammar med visshet från 800-talets

[1] E. Hertzberg, Ledingsmandskabets størrelse i Norges middelalder, s. 244 ff. och Glossariet till Norges gamle love, s. 434.

[2] P. L. Tack, Walcherse Plaatsnamen (Nomina geographica Neerlandica, 11), s. 150 ff. — I. H. Gosses, Welgeborenen en Huislieden (1926), s. 48 ff. — A. A. Beekman Holland, Zeeland en Westfriesland in 1300 (1926), I, s. 21. — Jfr S. Tunberg, Uppland och Roslagen, s. 299.

[3] Gosses, a. a., s. 60.

[4] R. Fruin, De Keuren van Zeeland (1920), s. 39.

början, då danska hövdingar av den frankiske kejsaren under lång tid förlänades med landsdelar i västra Nederländerna, bland annat ön Walcheren och närliggande trakter.[1] På Walcheren hade de danska vikingarna upprättat ett skeppsbyggeri, och ön var utgångspunkten för plundringståg upp genom Maas, Schelde och Rhen.[2]

Dateringsfrågan

Den västfrisiska ledungsorganisationen utgör en lämplig utgångspunkt för dateringen av den svenska hamneindelningen. Då den måste antagas ha på danskt initiativ införts i Väst-Friesland i början av 800-talet, innebär detta, att hamneindelningen funnits i Danmark senast under 700-talet. Då den danska ledungsorganisationen antagligen införts från svearna, tala sannolika skäl för, att dessa genomfört hamneindelningen åtminstone på 600-talet, d. v. s. under tidig vendeltid. Detta stämmer väl med, att hamneindelningen av skeppstekniska skäl antagits sannolikt ha tillkommit senast under detta århundrade (s. 24).

I detta kapitel har visats, att hamnebyarna i Vendel redan under folkvandringstid och vendeltid varit huvudbyar inom sina respektive områden, samt att hamnorna från Åkerbo omfattat byar från samma tid. På grund härav synes det icke vara uteslutet, att hamneindelningen återgår åtminstone till början av vendeltid, d. v. s. till 600-talets förra hälft, kanske till folkvandringstid (400—500-talet). Såsom terminus a quo kan tillsvidare angivas århundradena efter Kr. f., enär enligt såväl Tacitus' beskrivning som det förut nämnda båtfyndet från Hille i Gästrikland svearnas båtar omkring år 100 e. Kr. ännu synas ha framdrivits med paddelåror och inte rotts med åror, fästade vid hå och hamna. På forskningens nuvarande ståndpunkt kan alltså hamneindelningen antagas ha tillkommit tidigast under senare delen av romersk järnålder (c:a Kr. f.—c:a år 400 e. Kr.) och senast under tidig vendeltid (600-talet) eller, med större sannolikhet, folkvandringstid (c:a 400—500 e. Kr.). För ett närmare tidfästande är det bl. a. nödvändigt att söka mera exakt åldersbestämma den äldsta bybebyggelsen i de ovannämnda hamneindelade områdena samt att undersöka, huruvida något direkt samband kan förefinnas mellan denna bebyggelse och gravfynden i dessa bygder från århundradena närmast efter Kr. f.

[1] Tunberg, a. a., s. 299.

[2] J. Steenstrup, Normannerne, I, s. 354.

IV

Tolften

I UPPLAND fortlevde ännu under äldre medeltiden en sannolikt mycket gammal indelningsenhet, *tolften*, vilken även ingick i ledungsorganisationen. De källor, som lämna direkta uppgifter om densamma, äro mycket knapphändiga. Tolften omnämnes i två lagrum i UL (KkB 2 pr och KgB 10: 5). Ordet *tolft* förekommer därjämte i fyra uppländska sockennamn, nämligen *Husaby-Siutolft* i Trögd, *Frøstolpt* (nu Frösthult) i Simtuna hundare i Fjädrundaland, *Tolptakirkia* i Tierp i Tiundaland samt *Lundatolft* (nu Lunda) i Seminghundra hundare i Attundaland. Tolften omtalas slutligen i Trögd såsom underavdelning av tredingen i två medeltida skogsstadgor, *Tröghbolagh* från år 1320.[1]

C. J. SCHLYTER[2] ansåg, att anledningen till ordet *tolfta kirkia* utan tvivel var den, att ett hundare ursprungligen varit delat i tolv delar (*tolfter*), eftersom storhundaret (120) innefattade tolv tiotal (isl. *hundrað tolfrætt*). — E. J. SCHÜTZ[3] har i stället förmodat, att namnet *tolfta kirkia* härleder sig från, att häradet ursprungligen varit delat i tio tolfter.

ERLAND HJÄRNE[4] har hävdat, att tolften i betydelsen tolv enheter ursprungligen utgjort en del inom ledungsorganisationen. Han åberopar härför en ålderdomlig proviantregel inom den norska ledungsrätten, enligt

[1] Biärköa Rätten, ed. J. Hadorph (1687), Några Gambla stadgar, s. 23 ff. samt G. E. Klemming, Småstycken på fornsvenska (1868—81), s. 69 ff.

[2] Ordboken, s. 650. Så ock S. Rietschel, Untersuchungen zur Geschichte der germanischen Hundertschaft (1907), s. 375 ff. och Zur Hundertschaftsfrage (1909), s. 216.

[3] Om skifte af jord i Sverige (1890), s. 36.

[4] Vederlag och sjöväsen (1929), s. 111. — Roden, s. 5 f. Jfr även Handlingar o. s. v., s. 70 och 148 f.

vilken rätt skeppsvist under en halv månad i varje tolft (i *tylft hueria*) var ett pund mjöl och tre lauppund smör (Landslovens Landvaernsbolk III: 9 och Bylovens Landvaernsbolk III: 10).

Enligt Hjärne kan det med stöd av de nämnda västnordiska källorna antagas, att den »tolft», 'antal av tolv (man)', som möter i de ovannämnda uppländska orden och namnen, liksom i fornnorsk ledungsrätt äldst betecknat halv skeppsbesättning å ett skepp med tjugofyra roddare. I Uppland har ordet sedan övergått till benämning på det område, som uppställde och utrustade en dylik roddartolft. Då Hjärne på grund av nedan närmare angivna skäl antager, att tredingen bestått av två tolfter, skulle varje treding då presterat ett ledungsskepp med tjugofyra roddare och en styrman. Hjärne hänvisar till, att sådana skepp ej sällan omtalas i sagolitteraturen, och att de arkeologiskt representeras av den uppländska Häggebystenens skeppsristning (omkring år 500), som framställer styrmannen i lyftingen jämte de tolv roddarna å styrbords sida, kanske också av det norska Tuneskibet.

Jag övergår härefter att närmare kommentera de nyssnämnda knapphändiga svenska källuppgifterna om tolften.

I de ifrågavarande två lagrummen i UL omtalas, att kyrkan skall hava ett bol, som prästen skall bo på. »Det skall vara ett markland jord till var hundareskyrka och ett halvt markland till var tolftkyrka» (*pæt skal wæræ markland iorpær undir hundæris kirkiu hwariæ. ok halfmark undir tolfptæ kirkiu.;* KkB 2 pr). För jord av denna storlek var kyrkan skattefri, och bönderna skulle i stället svara för kyrkobolets utgärder (KgB 10: 5). På grund av de två nämnda kyrkobolens storlek kan man draga den slutsatsen, att tolftakyrkan representerade en viss mindre typ av kyrkosocken.

I kaniken Ragvald Ingemundssons latinska översättning av UL:s kyrkobalk från år 1481 användes om hundareskyrkan följande förklaring: »si ecclesia fuerit insignis constituens cum aliis sibi adiacentibus ecclesiis contractam»[1], det vill säga en kyrka, vilken med andra kringliggande kyrkor bildade ett kontrakt, således prostkyrkan över hela hundaret. Härjämte kallar han de två kyrkorna för *ecclesia residentialis* och *ecclesia annexa*. I flera laghandskrifter kallas också hundareskyrkan för *häradz* eller *huwdhæredz kirkiu* — Olaus Petri[2] använder även benämningen häradskyrka, samt anger denna som hundarets äldsta kyrka: »Och skal man här merkia at i förstonne wore icke monga kyrkior aff steen här i rikit, vtan

[1] C. J. Schlyter, Upplandslagen, s. 15, not 11, s. 97, not 86 och 89. Jfr H. Hildebrand, Sveriges medeltid, 3, s. 84.

[2] En Swensk Cröneka (1917), s. 73.

alla haffua the jw mest warit bygda aff trää, icke haffua heller kyrkionar warit så monga som the nw äro, vtan itt heelt herade haffuer icke hafft meer än ena kyrkio. Och ther fore warder berördt i laghbokenne om heredzkyrkior.»

Det framgår sålunda av samtliga dessa källställen, att hundareskyrkan var hundarets ursprungliga huvudkyrka, och att dennas annexkyrkor kallades tolftakyrkor. Kaniken Ragvalds kommentar medger icke den tolkningen, att hundareskyrka är identisk med ett pastorats moderkyrka.[1]

I två laghandskrifter av UL från 1400-talet återgives ordet *tolfptakirkiu* med *kappals kirkiu*, det vill säga annexkyrka.[2]

De ovannämnda socknarna ha sannolikt ursprungligen varit annexsocknar. Fröstolft har möjligen tidigast varit annex till Simtuna. Tolfta var annex till Tierp och Lunda(tolft) till Skepptuna. Då de fyra socknarna på-*tolft* äro belägna i »smålandet» Trögd samt i envar av de tre folklanden Fjädrundaland, Tiundaland och Attundaland, kan därav dragas den med UL överensstämmande slutsatsen, att tolfter funnits överallt i Uppland, varemot de icke med säkerhet funnits i andra landskap, i vilkas lagar de nämligen icke omnämnas.

Tolfterna omnämnas vidare i de två ovannämnda medeltida skogsordningarna från Hammars eller Norra tredingen och Mellersta tredingen i Trögd, vilka bevarats under namnet *Tröghbolagh*.

Namnet tolft kvarlevde som redan nämnts i namnet på den i Hammars treding belägna socknen Husby-Sjutolft. I stadgeredaktionen för Mellantredingen förekommer även pluralformen *sytolptom*, vilken ansetts höra till en av ordet *siotolpt* avledd beteckning för inbyggarna i en »sjötolft» i sistnämnda treding.[3] Enligt min uppfattning har härmed sannolikt avsetts Vallby socken, i så fall identisk med en tolft med detta namn, vilken kan vara den enda vid kusten belägna tolftsocknen i mellersta tredingen.

I skogsstadgorna omtalas olika slags förtroendemän, nämligen en hövitsman samt synomän och värnamän. Enligt båda stadgorna skulle på ett tredingsting »nempnas fyre män oc the sculo scodha än scogha äru skipana före ellir ey». Vid tredingstinget skulle vidare »twe wärnamän fore wara tholika höuitzman».[4] Att döma av det sannolikt i förhållande till underavdelningarna bestämda antalet av dessa förtroendemän, i ett

[1] Så enligt S. Ambrosiani, Studier öfver den svenska kyrkans organisation och författning vid 1100-talets mitt (Kyrkohistorisk Årsskrift 1907), s. 35.

[2] C. J. Schlyter, Upplandslagen, s. 15, not 14.

[3] E. Hjärne, Roden, s. 4 f.

[4] Red. f. Hammars tred., 1, s. 25 f. Red. f. Mellantred. (1), s. 73, 80.

fall fyra, i ett annat två, har Erland Hjärne dragit den slutsatsen, att »tolfterna varit två i varje treding».

Beträffande det i ett vakthållningsstadgande förekommande talet tre, syftar detta troligen icke, menar Hjärne, på tolfternas utan på vaktmanskapets antal.[1] Som stöd för denna åsikt åberopar han ett även i andra avseenden besläktat militärt vakthållningsstadgande i Magnus lagabötes norska landslag (III, 4), troligen hämtat ur Borgartingslagen och liksom ledungsväsendet i Viken kanske ytterst av östnordiskt ursprung.

Det är sålunda närmast skogsordningarnas uppgifter om antalet förtroendemän, som kunna ge någon ledning om antalet tolfter i Trögd. Då i Våla benämningen värnelag användes som jämställd med hamnlag[2], torde de i skogsordningarna förekommande värnamännen företräda hamnorna och icke tolfterna.[3] Dessa skulle i så fall i stället företrädas av synomännen, vilka äro fyra till antalet. Att döma av det sannolikt i överensstämmelse med antalet tolfter i varje treding bestämda antalet synomän, synas tolfterna sålunda icke ha varit två utan fyra i varje treding.

Hjärnes antagande att det endast varit två tolfter i tredingen motsäges också av uppgifterna om jordetalet i tredingar och tolfter. Enligt kap. III ovan var det sammanlagda jordetalet år 1540 i Husby-Sjutolft 38 markland och i hela översta tredingen 173 markland samt i den antagna sjötolften Vallby i mellersta tredingen 50 markland och i hela denna treding 175 markland — vilka siffror emellertid på grund av nyodlingar icke återge det exakta ursprungliga förhållandet mellan tolftens och tredingens jordetal. Det framgår dock av dessa siffror, att vardera tolftens jordetal i förhållande till tredingens ju inte alls stämmer med proportionen 1 : 2 men däremot ganska väl med proportionen 1 : 4. De tillgängliga uppgifterna om jordetalet tala sålunda även för, att tredingen kan ha bestått av fyra tolfter.

[1] Jfr E. Hjärne, a. a., s. 5. — Stadgandet lyder i skogsordningen för Hammars treding: »Nu aa Ward oc Wardhabodha wptaka, tre i Hammar, thet egha Synamæn göræ oc Howdzmæn spiut i sætiæ, ther ager hwariom tolft sina Wardboodh.»

I skogsordningen för den mellersta tredingen är stadgandet av följande lydelse: »Nu aghir waardh oc wardhbodha optaka iij j horndöö oh thre j hulte oc thz ägha synomän göra ok howtzman spiut j säthia. Ther äghir huariom tölft sina wardhboot hafua.»

[2] Halsunghe hampn = Hallsjö wernlag = Norra Huddinge wärnlag; Lantmäteristyrelsens arkiv T 40 22[1] och T 20 4[1].

[3] Det kan i detta sammanhang nämnas, att i ett flertal lagrum i UL (KkB 7, BB 6: 1, 9 pr, 10 pr och 2; jfr VmL BB 5 pr) finnas bestämmelser om det s. k. *værnlaget*, vilket omfattade bönder, som hade jord inom samma hägnad. Bönderna i värnalaget förutsattes så och skörda samtidigt; böter för underlåtenhet att fullgöra viss hägnadsskyldighet tillföll värnalaget.

Enligt den i nästföregående kapitlet verkställda undersökningen angående antalet hamnor i Trögds tolfter har framgått, att varje tolft innehållit 3 hamnor och varje treding 12 hamnor. Även de föreliggande uppgifterna beträffande hamnetalet tala alltså för att tredingen omfattat fyra tolfter.

Tolften har sålunda varit identisk med fjärdedelen av en treding, den s. k. fjärdingen. Med denna slutsats stämmer, som ovan redan har uppvisats, ledungsindelningen i det gamla folklandet Åkerbo i Västmanland, där tredingens eller skeppslagets fjärding likaledes bestod av 3 hamnor, och alltså synes ha motsvarat en tolft.

Det återstår att undersöka, vilken ställning tolften hade i det uppländska normalhundaret, vilket enligt UL KgB 10 i och för ledungsskattens uppbörd var indelat i åttingar. Beträffande den ursprungliga naturen av och förklaringen till denna åttingsindelning lämnas god ledning av de motsvarande bestämmelserna i VmL KgB 7. Enligt dessa var det västmanländska hundaret i och för uppbörden av ledungsskatt indelat i 2 skeppslag under var sin styrman. Varje skeppslag var indelat i 4 fjärdingar — med var sin fjärdingsman, som ansvarig för skatteuppbörden — och dessa omfattade ett visst antal bya- eller gårdlag, de s. k. hamnorna. Enligt VmL bestod alltså hundaret av $2 \times 4 = 8$ skeppslagsfjärdingar. Det är uppenbart, att denna organisation och indelning återgår på örlogsledungen, varom den ifrågavarande flocken också handlar.

Enligt UL KgB 10 var det uppländska hundarets organisation och indelning för skatteledungen något avvikande från VmL:s, ehuru det säkerligen föreligger en ursprunglig överensstämmelse. Skeppslag omtalas visserligen icke i denna flock, men hundaret var för ledungsskatteuppbörden indelat i åttingar — med var sin åttingsman som ansvarig för uppbörden och med motsvarande ställning som skeppslagets fjärdingsman i VmL — och dessa åter i hamnor. Härav följer, att UL:s hundaresåtting motsvarar VmL:s skeppslagsfjärding.[1] UL:s 8 åttingar ha alltså motsvarat VmL:s 8 skeppslagsfjärdingar, och sålunda har även det uppländska hundaret under tiden närmast före dess omorganisation till ledungsskattedistrikt bestått av 2 skeppslag.[2] UL:s hundaresåttingar, vilka alltså voro identiska med gamla skeppslagsfjärdingar, kvarlevde såsom uppbördsdistrikt ända till Gustav Vasas omgestaltande skattereformer. I de flesta uppländska hundaren (då kallade häraden) uppburo sålunda åttingsmännen alltjämt ledungsskatterna, såsom *skipesta*skatterna, *ättargälden* eller *vitepenningarna* och *spannmålsskatten* [se kap. VI nedan]. Åttingarna

[1] Jfr Holmbäck och Wessén, Västmannalagen, s. 41, not 24.

[2] Jfr E. Hjärne, Rod och runor, s. 44.

återfinnas därför ännu i landskapshandlingarna för många uppländska hundaren liksom fjärdingarna i Västmanland och — ehuru mera sällan — i Södermanland. I många fall är antalet åttingar fortfarande det ursprungliga eller 8, men i flera hundaren, framför allt österut intill Roslagen och omkring Uppsala, är antalet lägre. Den sannolika orsaken härtill synes vara frälsejordens ökning på skattejordens bekostnad, varigenom åttingarnas skattekraft successivt minskades. Som en följd härav synes åttingarnas antal i hundaret ha minskats, och åttingsindelningen i vissa fall ha omreglerats. I de flesta fall angiver emellertid den ännu på 1500-talet kvarlevande åttingsindelningen det uppländska hundarets organisation under örlogsledungens sista tid. Då denna indelning måste återgå åtminstone till vikingatidens slut, följer härav den viktiga slutsatsen, att genom att fastställa den ursprungliga åttingsindelningen är det möjligt att rekonstruera det i 2 skeppslag och sålunda 8 skeppslagsfjärdingar indelade uppländska hundaret vid den tid, då de uppländska kyrkorna byggdes.

Här nedan återges några exempel på en ännu regelbunden åttingsindelning, sådan den framgår av landskapshandlingarna från Gustav Vasas tid från ettvart av de tre uppländska folklanden Attundaland, Tiundaland och Fjädrundaland, jämförd med den medeltida sockenindelningen (med årtalen för socknarnas första omnämnande i källorna)[1]:

---

[1] Jag har i en annan undersökning, Sockenindelningens ursprung (s. 60 ff.), återgivit exempel på en ännu under 1500-talet regelbunden åttingsindelning, jämförd med den medeltida sockenindelningen, i fyra andra hundaren, nämligen Håbo (Tiundaland), Långhundra och Seminghundra (Attundaland) och Simbo hundare (Fjädrundaland). Jag skall i en följande undersökning om svearnas äldsta judiciella indelning redogöra för åttingsindelningen i samtliga uppländska hundaren. Som huvudkälla för den medeltida sockenindelningen har använts 1314 års redogörelse för den s. k. sexårsgärden till påvliga stolen för understödjande av korståg till det heliga landet (S D nr 1946), kompletterad med andra uppgifter ur diplomatariet och ur C. G. Styffe, Skandinavien under unionstiden, F. Ossiannilsson, Fogdö (Vårfruberga) klosters jordebok samt ortnamnsarkivet i Uppsala. I de på 1530- och 40-talen av Gustav Vasa upprättade kronojordeböckerna sammanfördes häradsvis varje sockens hemman och övriga fastigheter till en s. k. jordebokssocken. Då de kyrkliga socknarna inte alltid helt sammanföllo med hundares- och häradsindelningen, föreligger på grund härav och även av andra skäl ibland skiljaktigheter mellan indelningen i kyrksocknar och jordebokssocknar. Som huvudkällor för åttingsindelningen ha använts Upplands handl. 1535: I och »Register på skatteboken på Stockholms slått för åhr 1540 Num. 8 i Uplandh», den senare kallad Upplands handl. 1540: 8. Det är att märka, att åtting och socken med samma namn icke alltid äro fullständigt identiska, då åttingen kan omfatta gårdar från olika socknar. Årtal efter namn angiver det tidigast belagda.

Hagunda

Socknar	*Åttingar*[1]
Hagbi 1220	Hagaby
Annex: Ramstæ 1282	Ramsta
Baldingstad 1292, nu Balingsta	Ballesta
Grytum 1292	Gryta (Grytebo)
Akerby 1310, nu Västeråker	Åkerby[2] (Åker)
Dalby 1291	Dalby
Jarlasum (1291) med annex 1314	Jerlle (Järlåsza)
Olanum 1220	Ålane
Thigibili 1295, nu Skogs-Tibble	Tybbele (Tijbilla)
Holm 1257 (Aggaholm 1313)	

Bro

Socknar	*Åttingar*[3]
(Husaby-)-Bro 1257 med annex 1314	Bro
Lasza 1299, nu Lossa	*Lossa[4]
»Ruch» 1257 (Riudh 1299), nu Västra Ryd	Rydbo (Ryd)
Annex: Näss 1257, nu Stockholms-Näs	Nässz
Færingatunum 1298 (med Munseo 1185), nu Färentuna	*Färentuna[4]
Annex: Hildishøgh 1310, nu Hillersjö el. Hilleshög	*Hillersjö[4]
Sunga 1310, nu Sånga	Sunga[5]
Annex: »Schaw» 1257 (Ska 1310), nu Skå.	Skabo[5]

---

[1] I detta hundare förelåg identitet mellan socken och åtting. Åttingarnas antal var enligt UH 1540: 1 nio men enligt huvudkällorna endast sju, enär i dem saknas Ålane och Ballesta. I förstnämnda handling står efter åttingens namn 'socken och ottingh'.

[2] UH 1540: 1, fol. 230.

[3] I källorna användes i allmänhet uttrycket »ottungh». I detta hundare förelåg identitet mellan socken och åtting.

[4] Ej namngiven i landskapshandlingarna.

[5] Jordeboken C 11 (RA).

Lagunda

Socken	*Åtting*[1]
Langaþoru 1291, nu Långtora	Långtora (Longthora)
Nysæter 1286	Nysettra
Cullum 1257 (Kullum 1314, Biscupcullum 1302—19)	Biskulla
Fröslundum 1314, nu annex till Biskopskulla	Fröslunda
Giristum 1278, nu Giresta, och några byar i Ö. Fröslunda	Girista
Alatuna 1251 (Tuna by, jämte del av Giresta s.)	Tuneby (Tunbo)[2]
Hiulboa Wijc 1257 (Hiælestum 1314), nu Hjälsta	Helgista (Hiälsta)
Bondakullum 1314, nu Kulla	
Fittium 1310, nu Fittja, del av (2 gårdar)[3]	Bondekulla

Det framgår av ovanstående översikt, att i såväl Hagunda som Lagunda råder praktiskt taget fullständig överensstämmelse mellan åttings- och sockenindelningen. I Hagunda hundare är det sålunda endast Holms socken, som icke motsvaras av någon åtting; möjligen kan denna socken ha bildats omkring en stormanskyrka. I Lagunda hundare föreligger mindre avvikelser i ett par fall. Vad så beträffar Bro hundare, ha antagligen på grund av frälsejordens ökning de tre socknar motsvarande åttingarna på Gustav Vasas tid försvunnit. Det framgår emellertid av sockenantalet åtta, att åttingarna även här ursprungligen uppgått till åtta, och att identitet rått mellan åtting och socken. Bro hundare är av särskilt intresse därför att man här direkt kan spåra de två hälfter av hundaret, som tidigare utgjort dess bägge skeppslag. I medeltida handlingar omtalas nämligen dels »Bro halua hundare»[4], bestående av de på fastlandet belägna 4 socknarna, dels »Færingö thinglagh»[5], omfattande de 4 socknarna på öarna. Var-

[1] I de flesta fall förelåg identitet mellan socken och åtting.

[2] Av Fittja socken fördes enligt UH 1550: 18 endast två gårdar i Älvlösa by med tillhörande utjordar till Lagunda och dessa ingingo i Bondekulla åtting.

[3] UH 1541: 10, s. 114. — Åttingen omfattade förutom Tuna by några byar i södra delen av Giresta sn (Östersta, L. Bärby, Bärsta och Hustugu).

[4] D S nr 2032 (år 1315) och S R P nr 502 (år 1361). Jfr Styffe, Skandinavien under unionstiden, s. 366 och E. Hjärne, Roden, s. 3.

[5] Jfr Styffe, a. a., s. 376.

dera av dessa två hälfter av hundaret är identisk med ett gammalt skeppslag, indelat i 4 fjärdingar (= hundaresåttingar), identiska med de 4 socknarna.

En motsvarande uppdelning av ett hundare i två hälfter har STÅHLE[1] uppvisat beträffande Lagunda hundare. »Det kan naturligt uppdelas i en östlig och en västlig hälft, den förra omfattande socknarna på den forna halvön mellan Lårstaviken och Hjälstavik, den senare bygden kring Alsta sjö och det övre loppet av Örsundaån. Som rimlig gräns kan man kanske betrakta landsvägen Örsundsbro-Litslena. Vartdera av de båda områdena omfattade vid den nya tidens början fyra åttingar, den östra hälften Bondkulla (Fittja och Kulla socknar), Hjälsta (nuv. Hjälsta sn utom Tuna), Tunbo (Tuna by jämte några byar i södra delen av Giresta sn) och Giresta (återstående del av Giresta sn jämte några byar i östra delen av Fröslunda sn), medan den västra delen bestod av Nysätra, Biskopskulla, Långtora och Fröslunda åttingar. Med denna uppdelning få Landsberga och Tuna utomordentligt lämpliga lägen som huvudorter för respektive hälfter, det förra vid den lätt farbara Örsundaån mitt i centrum av det västra området, det senare vid innersta delen av Hjälstaviken.» Till detta värdefulla exempel på ett hundares hälftenindelning med en kungsgård i varje hälft eller skeppslag kan jag foga den kompletterande uppgiften om *enn kunugs Huseby i laugundh herede benemptt lagundzbärga och Roby*[2] — Landsberga säges alltså här uttryckligen ha (jämte Råby) varit en gammal husaby.

Det framgår omedelbart av denna och den i min undersökning om *Sockenindelningens ursprung* återgivna översikten, att åttingsindelningen regelmässigt sammanfallit med sockenindelningen. På grund av denna överensstämmelse uppkommer frågan, om något samband föreligger mellan *hundaresåttingen* och den ovannämnda, vid tidpunkten för det första kyrkobyggandet antagna underavdelningen inom hundaret, till vilken sockenbildningen anslöt sig, nämligen *tolften*. Av de fyra ovannämnda uppländska socknarna med ordet tolft i efterleden ligga två (Husby-Sjutolft och Tolfta) i de tredingsindelade gamla »smålanden» Trögd och Vendel, i vilka någon åttingsindelning i samband med ledungsorganisationen aldrig genomfördes. De övriga tolftsocknarna, Lundatolft och Fröstolft — belägna i de åttingsindelade hundarena Simtuna och Seminghundra — voro identiska med var sin åtting resp. socken.[2] Det ligger då nära till hands

---

[1] Om vår äldsta jordebok (Vårfruberga klosters godsförteckning) (Namn och bygd 1948), s. 136 f.

[2] UH 1550: 18 fol. 126 och 1541: 10.

draga den slutsatsen, att de övriga åttingsocknarna i de nämnda hundarena — liksom i de åttingsindelade hundarena över huvud — likaledes äro gamla tolfter.

Som en följd härav kunna flera viktiga slutsatser dragas beträffande det uppländska hundarets indelning mot vikingatidens slut. Varje hundare har bestått av 2 skeppslag, vartdera indelat i 4 fjärdingar (= hundaresåttingar) om 1 tolft vardera. Det uppländska normalhundaret har alltså bestått av 8 tolfter (= åttingar). Denna hedniska organisation har den kristna kyrkan omkring år 1100 använt som grund för sin sockenindelning.[1]

Den sålunda konstaterade identiteten mellan tolften och skeppslagsfjärdingen (= hundaresåttingen) i det uppländska normalhundaret stämmer helt med det genom undersökningen av Trögds ledungsorganisation erhållna resultatet, att tolften i Trögd motsvarade en fjärding av en treding. I Åkerbo omfattade fjärdingen av en treding — som där utgjorde ett skeppslag — 3 hamnor d. v. s. samma antal hamnor som tolften i Trögd. Härav följer, att skeppslagsfjärdingen i Åkerbo liksom i det uppländska normalhundaret kan antagas ha motsvarat en tolft.

Det återstår att uppmärksamma frågan om den ursprungliga orsaken till namnet tolft. Härovan har jag visat, att tolften dels utgjorde ett fjärdedels skeppslag [el. treding], dels omfattade 3 hamnor. Därest hamnan antages ha utrustat endast en man, blir följden, att tolften i allt fall inom detta ursprungliga hamnesystem icke kunnat beteckna halv skeppsbesättning eller varit namn på det område, som utrustat en sådan roddartolft.

Därest tolften har ett direkt samband med det område, som uppställde och utrustade en roddartolft erbjuder sig en annan förklaring. Om hela hundaret utgjort ett ledungsdistrikt och utrustat 4 skepp — vilken skeppsprestation ej behöver sättas i direkt samband med Upplandslagens fyraskeppsregel — bör alltså varje hamna ha utrustat en man till varje skepp, det vill säga tillhopa 4 man till 4 skepp. Detta innebär, att den av 3 hamnor bestående tolften sålunda utrustat 12 man eller en tolft.

Vad slutligen beträffar tolftens ålder bör följande framhållas. Därest, som här ovan förutsatts, tolft- och hamneindelningen tillhört samma system, gäller för tolftens datering vad i föregående kapitel anförts angående hamnans ålder. Därest de åter tillhöra olika epoker inom ledungsorganisationens historia, måste tolftindelningen i allt fall vara av hög

[1] Jfr Sockenindelningens ursprung, s. 62 ff.

ålder. Härför talar nämligen, att två av sockennamnen med efterleden tolft utvisa samband med den hedniska kulten, nämligen *Lundatolft* och *Frøstolpt*. En närmare datering kan möjligen erhållas efter en komparativ undersökning av samtliga uppländska sockennamn, vilka äga samband med den hedniska kulten.

V

Hundare och skeppslag

SOM OVAN nämnts (kap. I, A), voro svearnas folkland i och för ledungen organiserade i hundaren och skeppslag. Beträffande hundarets uppkomst och indelning har intill senaste tid inom historisk forskning rått en livlig diskussion. Några forskare ha förmenat, att hundaresdistriktet uppkommit därigenom, att hundra gårdar sammanförts till ett statligt administrationsområde (»gårdteorien»), andra forskare ha hävdat, att hundaresindelningen byggt på de germanska folkens härindelning, i det att hundaret från början avsett den av hundra krigare bestående härenheten och sedermera övergått att beteckna det av dessa hundra krigare i besittning tagna området (»härteorien»). En tredje grupp historiker har slutligen sökt leda i bevis, att hundaret ursprungligen åsyftat en obestämd skara människor i allmänhet, därefter fått betydelsen av den bygd, där en dylik skara personer bosatt sig, och slutligen upptagits såsom terminus technicus för statligt indelningsområde (»mängdteorien»).

SVEN TUNBERG har i sin gradualavhandling *Studier rörande Skandinaviens äldsta politiska indelning* (1911) kommit till följande av honom själv i korthet avgivna slutsatser.[1]

»Det synes tämligen otvivelaktigt, att den uppfattning, som senast refererats (»mängdteorien»), i stort sett innebär den riktiga lösningen av hundaresproblemet. Ordet *hund* har ursprungligen haft en allmänt kollektiv innebörd och på grund därav kunnat erhålla den ovan skisserade betydelseutvecklingen. Detta gäller på alldeles samma sätt den nordiska distriktstermen *härad*. Men accepterar man denna åskådning, tvingas man

[1] Se S. Tunberg, Svearne (Nordisk tidskrift 1945), s. 94.

i själva verket ett steg vidare. Då »hundaret» endast är en vanlig områdesbeteckning utan någon specifik hänsyftning, kan termen icke betraktas såsom någon särskild, urgermansk arvedel. Det karakteristiska för det urgermanska samhällsskicket i förevarande avseende var tillvaron av mindre, relativt självstyrande områden inom staten; vilken benämning dessa områden erhöllo var i och för sig likgiltigt. Då likväl hundaret tycks i ifrågavarande egenskap hava kommit till användning hos ett flertal germanska folk, har detta berott på nära inbördes förbindelser och stark ömsesidig påverkan mellan germanstammarna. Man observerar i detta sammanhang, hurusom hundaret med säkerhet kunnat påvisas just hos de germanska folk, vilka bodde i omedelbar närhet av varandra öster och väster om Rhen liksom hos germanska folk i det övriga Europa, vilka över Rhenmynningen haft en mera direkt beröring med ifrågavarande germanska stammar.»

Tunberg[1] har sedermera kommit att själv ställa sig mer och mer kritisk till sin nu återgivna lösning av hundaresfrågan, bland annat därför att det är »långt ifrån lättförklarligt, att svearna vid sina besök i väster blevo så intagna av hundaret, att de hembragte det såsom blott en ny officiell beteckning för redan förefintliga samhällsbildningar till sitt avlägsna land». Tunberg har i stället som utgångspunkt för sin omprövning av hundaresfrågan tagit Tacitus' bekanta uttalande i Germania, kap. 6, om den germanska härens uppställning: »Definitur et numerus: centeni ex singulis pagis sunt, idque ipsum inter suos vocantur, et quod primo numerus fuit, iam nomen et honor est», samt i kap. 12 i samband med skildringen av germansk rättskipning: »Eliguntur in isdem conciliis et principes, qui iura per pagos vicosque reddunt; centeni singulis ex plebe comites consilium simul et auctoritas adsunt.»[2]

Tunberg har av dessa källställen dragit följande slutsats. »I och med centurians-hundarets införande i germanskt samhälle har den germanska folkstaten skapat ett slags stående krigsorganisation, byggande på den principen, att de olika statliga underavdelningarna presterat en särskild krigartrupp till den gemensamma krigshären. Truppens storlek har haft någon, ehuru för visso tämligen obestämd anknytning till talbegreppet »hundra». Denna särskilda krigartrupp må tänkas ha uppträtt vid sidan

[1] A. a., s. 95 ff.

[2] Enligt P. Perssons översättning, kap. 6: »Även antalet är bestämt: hundra komma från varje särskilt bygdelag, och just så kallas de bland sina landsmän, och vad som från början var blott ett antal (en siffra), är nu en hederstitel», — kap. 12: »På samma församlingar utväljas också de hövdingar, som skipa rätt i bygdelag och byar; var och en har vid sin sida hundra bland folket uttagna följeslagare, på en gång som ett råd och till stärkande av sin myndighet.»

av det allmänna folkuppbådet eller den må antagas på visst sätt ha blivit ersättning för detta — det senare fallet bör ha hört till de relativt lugna perioder, då folket samlat sig till mera stadigvarande bofasthet. De rättsligt-administrativt självstyrande underavdelningarna av folkstaterna kallades inom stora områden för »hundaren»; de bevarade sina gamla uppgifter men hade dessutom de nytillkomna militära».

Beträffande svearnas hundaren har TUNBERG numera den uppfattningen, att de militära syftena spelat en avgörande roll vid deras organisation. Liksom på kontinenten och i England och under inflytande därifrån skulle de sjöfarande svearna adopterat hundarestanken och detta för sjömilitära ändamål, varvid de liksom andra germanska »hundare-folk» antages ha byggt på fäderneärvd grund. Beträffande hundarets krigstjänstprestation kan därför väntas någon anknytning till talet hundra. Det vore sålunda antagligt, att det uppländska hundarets äldsta ledungsprestationer syftat mot en skeppsbemanning av ungefär hundratalet man. Enligt TUNBERG skulle man emellertid härvid haft att räkna med ett högst ungefärligt »hundra», vartill i det allmänna föreställningssättet redan växlingen mellan »storhundra» (120) och »lillhundra» (100) måste ha bidragit.

ERLAND HJÄRNE har med utgångspunkt från teorien om ett räknat hundratal som hundets och hundarets terminologiska princip uttalat den meningen, att hundaret i Uppland ursprungligen varit ett område för utrustning av ledungsskepp med sammanlagt 100 mans besättning.[1] Han har i sina forskningar särskilt uppmärksammat förhållandet mellan hundare och skeppslag, vilken centrala fråga här skall något närmare beröras.

Inom forskningen antages numera allmänt, att de vid kusten i Roden liggande skeppslagen tidigare utgjort delar av de innanför i folklanden liggande hundarena.[2] För ett sådant samband talar som redan nämnts den i Roden utgående tinglaman. Denna skatt är nämligen en gammal bot, som utgick av skeppslagets befolkning, när denna inte längre besökte hundarestinget, sedan skeppslaget blivit tingslag med egen jurisdiktion.[3] De i östra Uppland belägna hundarena skulle alltså ursprungligen ha nått fram till kustbygden och även omfattat skeppslagsbygden, innan denna avskildes som ett självständigt distrikt, Roden.

---

[1] Handlingar o. s. v. s. 71 och 148 f. Roden, s. 10.

[2] H. Hildebrand, Sveriges medeltid 1, s. 267 n 1, S. Tunberg, Till Svearikets äldsta historia (Fornvännen 1920), s. 162 n 2, Uppland och Roslagen (Studier i ekonomi och historia, tillägnade E. F. Heckscher 1944) s. 278 f., E. Hjärne, Roden, s. 27. — Annan uppfattning hos J. Sandström, De stående skatterna i Svealand under medeltiden (HT 1913), s. 11.

[3] Annan uppfattning hos Holmbäck och Wessén, Upplandslagen, s. 61, not 52.

Hjärne[1] har antagit, att det uppländska hundaret äldst varit tredingsindelat. Den närmast kusten belägna tredingen skulle därefter ha kluvits, sedan den i följd av landhöjningen blivit övervärdig i förhållande till de inre tredingarna och därför fått sig ålagd dubbel rustningsbörda inom ledungsväsendet; härigenom skulle kustbygdens nya skeppslag ha uppkommit. Det ursprungliga hundaret skulle alltså ha bestått av »en betydligt större inlandsdel, det yngre hundaret, och ett ur det i huvudriktning inifrån mot kusten utsträckta äldre hundaret utbrutet skeppslag». Han är härmed framme vid sin förklaring av hundaret[2]: »Manskapsprestationen från en upländsk bygdeenhet, innefatfande tre gamla tredingar och ett nytillkommet, med treding som ledungsdistrikt likvärdigt skeppslag, bör med sina fyra styremän och åtta roddartolfter ha utgjort jämnt ett rent decimalt hundratal (fsv. *hundrað tircætt*). En sådan bygdeenhet, vars skeppsprestation ej får sättas i samband med Upplandslagens långt senare fyraskeppsregel torde ha varit det äldsta svenska hundet eller hundaret.»

Mot denna teori — av Hjärne själv kallad förslagsmening — måste emellertid riktas två erinringar. Enligt Upplandslagens KgB 10 var det uppländska normalhundaret icke indelat i tredingar utan i hälfter, fjärdingar och åttingar. En tredingsindelning kan endast med säkerhet påvisas i Trögd samt möjligen också i Stor-Vendel, vilka gamla folkland haft den för dessa typiska tredingsindelningen. Det är icke sannolikt, att en sådan grundläggande distinktion av ledungsorganisatoriska skäl skulle ha radikalt förändrats. Det är att uppmärksamma, att tredingsindelningen inte endast var så att säga kameral utan topografisk — allmänningarna i Trögd voro sålunda fördelade mellan tredingarna. Någon åttingsindelning har inte heller genomförts i Trögd. Spår av någon tredingsindelning i det uppländska normalhundaret kunna heller inte påvisas, men däremot som ovan nämnts av dess indelning i två skeppslag och dessas indelning i fjärdingar. Vidare måste den erinringen göras, att det uppländska hundarets inlandsdel icke omfattat 6 utan 8 tolfter. Däremot är jag, ehuru av andra skäl, ense med Hjärne därutinnan, att från det äldre hundaret utbrutits dess yttersta, vid kusten belägna del som ett självständigt skeppslag, och att detta omfattat endast 2 tolfter. Som stöd för den angivna storleken kan hänvisas till det vanliga förhållandet, att skeppslaget i Roden ofta omfattat två socknar och sålunda varit ungefär hälften så stort som vartdera av de två inre skeppslagen om respektive 4 tolfter eller socknar.

---

[1] Roden, s. 1 ff.

[2] Roden, s. 10.

I det nästföregående kapitlet har uppvisats, att det åttingsindelade normalhundaret bestått av 8 tolfter. Härtill kommer det från det äldre hundaret avskilda, närmast kusten belägna skeppslaget om 2 tolfter. Det ursprungliga uppländska hundaret har sålunda bestått av en inre, två skeppslag omfattande huvuddel om 8 tolfter och ett ytterst vid kusten liggande mindre skeppslag om 2 tolfter eller sålunda tillhopa 10 tolfter. Till stöd för denna mening kan även anföras följande. Det fornsvenska hundaret bestod icke av 100 utan 120 enheter; tolften tillhörde det fornsvenska duodecimalsystemet. Det ledungsorganisatoriska hundaret har ostridigt bestått av ett visst antal tolfter. Därest detta hundare varit besläktat med grundtalet hundra (= 120), bör det sålunda ha bestått av 10 tolfter ($10 \times 12 = 120$).

Det återstår att undersöka, var detta hundare kan ha haft sitt ursprung. Det har redan tidigt av forskningen uppmärksammats[1], att år 1314 omtalas i Attundaland åtta områden, »vilka alla bestämt kallas hundaren», nämligen *Brohunderi*, *Sollendahundari*, *Valendahundari*, *Sœmingjahundari*, *Langhundari*, *Lyhundari*, *Arlendahundari* och *Sœhundari*. Av samma typ äro de tre i Tiundaland intill Attundalands gräns liggande *Habohundari*, *Rasbohundari* och *Nœrdingjahundari*, vilka alltså tillsammans »bilda ett sammanhängande område af 11 territorier, i vilkas namn ändelsen -hundari ingått som en integrerande beståndsdel». Av dessa ha de fem sistnämnda i Attundaland jämte Närdinghundra alltjämt efterleden *-hundra*. Utanför de flesta av dessa ligger Roslagens skeppslagsbygd, Östra eller Södra Roden. Det rör sig alltså närmast om Attundaland och Roden jämte Närdinghundra, vilka bygder ha en sådan koncentration av fornminnen från romersk järnålder, att G. Ekholm håller för sannolikt, att Tacitus' svioner äro att söka just i dessa bygder.[2] Härifrån kan hundaret ha spritt sig inåt Uppland. Därest detta skett, sedan det yttersta skeppslaget avskilts, kan detta förklara, att de längre från kusten belägna hundarena ha samma organisation som kusthundarenas huvuddel, det vill säga omfattat allenast två skeppslag med åtta tolfter.

Såsom exempel på hundare och skeppslag, vilka ursprungligen tillhört ett gemensamt hundare, varur skeppslaget utbrutits, kunna nämnas Norunda hundare med Lösta och Hållnäs skeppslag, samt Långhundra med Åkerbo skeppslag.[3]

[1] R. Tengberg, Om den äldsta territoriala indelningen och förvaltningen i Sverige (1875), s. 10.

[2] Var bodde Tacitus' svioner? Svenska Dagbladet 28.10. 1944.

[3] Samma uppfattning enligt Hjärne, a. a., s. 4.

Dessa ursprungliga hundares sammansättning av i princip 10 tolfter framgår av följande översikt.

Långhundra m. Åkerbo skplag

Lagga	1
Östuna	2
Huseby	3
Nertuna	4
Jerlle	5
Gutteröra	6
Kåsta	7
Garnbo	8
Åker	9—10

Norunda m. Lösta-Hållnäs skplag

Erentuna	1
Talinge	2
Tensta	3
Forby	4
Wixsta[1]	5
Björklinge	6
Dannemora	7
Floöm	8
Lösta	9
Hållnäs	10

Den ovanstående förklaringen av hundaret såsom omfattande 10 tolfter bygger på den förutsättningen, att det ursprungliga hundaret även omfattat ett vid kusten beläget, sedermera utbrutet skeppslag. Om så icke varit fallet — utan hundaret endast bestått av den större inlandsdelen, vilket är fallet med många av Tiundalands och 4 av Fjädrundalands hundaren — skulle hundaret sålunda ha omfattat endast 8 tolfter. I sådant fall kan detta inlandshundare förklaras på samma sätt, som Hjärnes ovannämnda teori förklarat det antagna ursprungliga hundaret, inklusive skeppslaget, i vilket fall alltså hundaret skulle haft samband med ett decimalt hundratal. Med hänsyn till att hundaret emellertid är uppbyggt på tolfterna såsom enheter, synas såväl språkliga[2] som rättshistoriska skäl (tinglaman) tala för riktigheten av den ovan först antagna förklaringen av hundaret såsom bestående av 10 tolfter.

Av den ifrågavarande förklaringen av hundaret följer, att hundaresindelningen icke kan vara av högre ålder än tolftindelningen.

[1] Härjämte Sommarenge åtting, vilken möjligen att döma av namnet kan vara en ung, genom senare uppodling av sank mark bildad bygd.

[2] Hjärne har själv beträffande sin teori betonat vissa svårigheter av språklig art, såsom storhundradet (Handlingar, s. 150). — Jag har i denna avhandling icke tagit ställning till frågan om förhållandet mellan hund och hundare. Se härom senast A. Schück, Svithjod och folklanden, s. 10 ff.

VI

Skatteledungen

1. UPPLANDS FOLKLAND

A. Ättargälden

ENLIGT UL utgick en skatt under namnet ättargäld med 30 mark av varje hundare i folklanden (KgB 10: 2) och med 10 mark av varje skeppslag i Roden (KgB 11 pr). Enligt VmL KgB 7: 5 skulle ättargälden, vars storlek icke omtalas i denna lag, utgöras fjorton dygn efter Mikaelsmässan. Skatten har sannolikt påbjudits under tinget (hösttinget) i samband med själva mässan, enär »för alla gärder till konungen skall dagen vara kungjord fjorton dygn i förväg» (VmL KgB 7: 2). Det framgår av uppbördslängder från medeltiden och 1500-talet, att denna skatt utgick också i Södermanland och Närke; möjligen förekom den även annorstädes (jfr nedan).

Redan det förhållandet, att ättargälden i Uppland utgick med ett bestämt belopp av resp. ledungsdistrikt, talar för att skatten ifråga kan vara en ledungsskatt.[1] Detta framgår även av en uppgift i »1539 års summarum och undervisning för Upsala sticht[2]», där ättargälden tillsammans med andra ledungsskatter upptages under rubriken *skepestaskatt*. Karaktären av ledungsskatt följer likaledes av, att ättargälden ännu på 1530-talet i Åkerbo härad i Västmanland erlades av hamnorna (se nedan).

I Fjädrundalands flesta häraden utgick ättargälden ännu mot slutet av medeltiden och i början av Gustav Vasas regering med det i UL bestämda beloppet. Sålunda räntade Lagunda härad på 1490-talet till förläningstagaren, riksrådet Erik Trolle, bl. a. »*xxx marc Ettogeld*».[3] Enligt undervis-

[1] Annan uppfattning har E. Hjärne; »detta innebär dock icke, att ättargälden som sådan skulle ha något med ledungen att göra» (Roden, s. 4).

[2] a. handling, s. 208; jfr UH 1540: 2, s. 53.

[3] HSH 18, s. 186.

ningen om rikets ränta 1530—33 utgingo »*Ettogeldzpeninga*» i Fjädrundalands fem häraden med följande belopp[1]:

Åsunda	25 mark
Trögd	28 mark 2 1/2 öre
Lagunda	29 1/2 mark 1 1/2 öre 2 penningar
Torstuna	30 mark
Simtuna	69 mark 2 örtugar

I ett härad, Torstuna, utgick alltså fortfarande exakt det i UL bestämda beloppet. I tre andra häraden hade sannolikt detta belopp likaledes tidigare utgått, ehuru resp. härads skatteprestation sedermera något nedgått, sannolikt beroende på skattejordens minskning.

Ättargälden utgick under detta namn ännu på 1530-talet förutom i Fjädrundaland i åtminstone ett skeppslag i Roden. Ryds skeppslag utgjorde nämligen 1530—33 i »ettogeldzpn» 9 1/2 mark 3 1/2 öre 10 penningar[2], d. v. s. i det närmaste det i UL KgB 11 lagstadgade beloppet 10 mark av skeppslaget. Enligt de följande årens landskapshandlingar utgick från skeppslaget icke längre någon skatt med namnet ättargäld. I stället utgick en skatt under namnet *vitepenningar* med inte fullt samma belopp eller 7 mark 2 öre. Det synes härav framgå, att vitepenningar och ättargäld voro olika namn på samma skatt. Detta framgår även av det förhållandet, att ättargäld och vitepenningar aldrig utgingo samtidigt: på 1530-talet utgick sålunda i Fjädrundaland liksom i Västmanland, Södermanland och Närke ättargäld men icke några vitepenningar, under det att i de två andra uppländska folklanden Attundaland och Tiundaland samt i skeppslagen icke utgick ättargäld utan vitepenningar, exempelvis i Danarö skeppslag 1530—33: 9 m 2 öre 2 penningar, d. v. s. i det närmaste det lagstadgade beloppet 10 m.[3] I de sistnämnda folklanden uppgingo vitepenningarna i många häraden dock till en bråkdel av det lagstadgade beloppet, 30 mark, beroende på att skatteböndernas antal mycket reducerats, främst genom den under medeltiden starka ökningen av frälsejorden.[4]

Efter den i Uppland omkring år 1539 genomförda nya skattläggningen utgick ättargälden (vitepenningarna) i Uppland enligt följande schema[5]:

---

[1] HH 11, s. 33 ff.

[2] Räntekammarboken 1533 (KA).

[3] HH 11, s. 29 f. — I Danarö skeppslag erlades år 1533 i vitepenningar 12 mark.

[4] I Tierp och Vendel kallades vitepenningarna även för småskatt, vilken skatt utgjordes i Tierp enligt stadga med 40 mark och i Vendel med 3 1/2 mark.

[5] Summarum och undervisning för Upsala sticht 1539 (KA).

Fjädrundaland

[*Ättargäld*]

Härad	Skattegrund	Storlek	Jordetal	Summa
Åsunda	Markland	2 öre	210 m. 7 1/2 ö. 10 p.-land	53 m. 22 p.
Trögd	»	2 öre	347 1/2 m. 2 ö. 1 p.-land	86 m. 7 ö. 13 p.
Lagunda	»	2 öre	177 m. 2 1/2 ö. 2 p.-land	44 m. 2 ö. 16 p.
Torstuna	»	18 p.	202 m. 3 ö. 7 p.-land	18 1/2 m. 3 1/2 ö. 7 1/2 p.
Simtuna	»Efter manthalett; wtaff hwartt fulsättes hemann»	12 1/2 ort	178 hemman	92 1/2 m. 1 1/2 ö. 4 p.

Attundaland

[*Vitepenningar*]

Härad eller skeppslag[1]	Skattegrund	Storlek
Sjuhundra 1539.....	»Efter hemanstaal»	10 ort (halvhemman 5 ort)
Lyhundra 1546	Markland	10 ort
Bro 1539.....	»	2 öre 2 p.
Danderyds skpl. 1539	»	2 öre
Åkers skpl. 1541.....	»	»
Ryds skpl. 1541	»	»
Frötuna skpl. 1541.....		1 öre
Färingön.....	Efter samma gradering som	
Lofön.....	skipestaskatten	
Alsnö		
Munsö		
Långhundra		—
Ärlinghundra		—

[1] Här äro icke medtagna Sollentuna, Vallentuna och Seminghundra häraden, i vilka nedan omnämnda forna normer gällde.

Tiundaland

[*Vitepenningar*]

Härad	Skattegrund	Storlek
Håbo 1539	Markland	5 ort
Närdinghundra 1542	»Mantalet, så atth thr the holler»:	
	10—8 hästar	3 öre 1 ort
	6 »	2 » 2 »
	4—5 »	1 » 2 »
	3 »	2 »
	2—2 1/2 »	1 »
Ulleråker 1539.....	»Efter mantaled af hwart fulsätrad heman»	8 ort + 12 lass ved 3 öre (1541)
Vaxala 1539.....	»Af hwart fulth heman»	3 öre
Norunda 1539	Mantalet, »aff hwar bonde»	8 1/2 ort — 11 ort (graderat)
Bälinge 1539	»Efter mantalet, så ath af hwart fulsätrad heman»	3 öre (»halfsätrad» 1 1/2 öre)
Rasbo 1539	— » —	— » —
Hagunda.....		—
Oland		—
Tierp 1539	»Småskatt udj stadga epthr mantalet, — — somme mer och somme mindre, thr om mantalzboken wäl uthwiser»	S:a 40 mark
Vendel 1539.....	»Whitepen. eller smååskatt» efter en summa (34 1/2 mark)	
	Efter »1 mark ij store skatten»[1]	23 p.
Film och Dannemora 1539	»Udj en suma» »Scriffveren wett inge rede göre före effter hwad sätt the gåå»	S:a 13 1/3 mark
— » — 1546: 14	Hwar helbordz man	8 ort 3 p.

Efter skattläggningen utgick alltså ättargälden i Fjädrundaland efter markland, utom i Simtuna, där den utgick med samma belopp av varje fullsäteshemman. Vitepenningarna utgingo i Attundaland likaledes efter markland utom i Sjuhundra härad, där de erlades efter hemmantalet. I Tiundaland utgingo de endast i ett härad, Håbo, efter markland och i de övriga häradena i allmänhet med det fullsuttna hemmanet som skattesubjekt.[2] Då den genomgående tendensen i den av Gustav Vasa företagna

[1] UH 1540: 6.

[2] I Tiundaland utgingo sålunda icke några vitepenningar av s. k. småjord.

skattläggningen var att i allt större utsträckning införa marklandet som skattenorm, är det sannolikt att mantalet i betydelsen fullsutten bonde eller fullsuttet hemman var den äldre skattenormen för ättargälden. Detta innebär i så fall, att ättargälden ända sedan 1200-talet utgått efter denna norm. Efter det att ättargäldens storlek omnämnts i UL KgB 10: 2 följer nämligen bestämmelsen, att »alltid då utgärder skola utgöras efter mantal, skall hela hundaret delas i lika delar efter mantalet». Sammanställt med de nyssnämnda uppgifterna i landskapshandlingarna synes det framgå, att ättargälden redan på UL:s tid utgjordes med lika stort belopp av hundarets fullsuttna bönder. Inte heller denna norm torde emellertid vara den ursprungliga. Som framgår av den nedanstående redogörelsen för den västmanländska ättargälden, synes denna tidigast ha utgjorts med samma belopp av varje hamna. Det ligger nära till hands antaga, att ättargälden även i Uppland före UL:s tid utgjorts med lika belopp av varje hamna och inom hamnorna fördelats mellan de fullsuttna bönderna eller hushållen [jfr nedan]. Anledningen till att skatten enligt UL inte längre utgick efter denna norm kan vara, att det enligt Alsnö stadga främst var de fullsuttna bönderna, som övergingo till frälseståndet, varigenom det fullsuttna mantalet blev olika inom hamnorna. För att mera rättvist kunna fördela de efter mantal utgående skatterna, kan UL ha genomfört den förändringen, att skatten fördelades till lika delar på hela hundarets mantal. Därest ättargälden sålunda tidigare utgjorts av hamnorna och inom dessa till lika delar av varje fullsutten bonde, föreligger en överensstämmelse med de nedannämnda grunder efter vilka andra ledungsskatter, nämligen de s. k. skeppsvisterna och ledungslaman, utgingo.[1]

Ättargälden utgick i Fjädrundaland senast år 1631.

Vitepenningarna utgingo i Attundaland och Tiundaland ännu år 1643 men förenades år 1644 med skattepenningarna, varvid namnet försvann.

Vad beträffar ättargäldens ålder kan framhållas följande. Som vid avd. B. nedan uppvisas, utgjordes ättargälden samtidigt med spannamalen, tillsammans med vilken den i 1500-talets landskapshandlingar uppgives vara en särskild skatt. Då spannamalen såsom årlig skatt pålades år 1247 efter slaget vid Sparrsätra, bör ättargälden åtminstone hava denna ålder.

[1] Med ledning av vissa uppgifter om ättargäldens storlek i Södermanland och Västmanland ha Lönnroth (Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige, s. 112 ff) och Ståhle (De medeltida ledungsskatterna i Svealandskapen, s. 228 ff) dragit den slutsatsen, att ättargälden skulle utgått med ett belopp av 2 örtugar av varje bonde. Denna uppfattning utgår ifrån, att hundaret skulle bestått av 16 hamnor och varje hamna av 8 bönder. Då båda dessa förutsättningar i allt fall icke äro generellt riktiga (jfr ovan s. 111 ff.), kan den nämnda slutsatsen icke upprätthållas.

Det finnes emellertid skäl antaga, att den är väsentligt äldre. Enligt Gutasagan skulle nämligen gotlänningarna vid början av 1000-talet förpliktat sig att till sveakonungen årligen erlägga 60 mark silver, sannolikt motsvarande 10 mark silver för envar av de ledungssnäckor, som de gotländska sjättingarna utrustade.[1] Det är möjligt, att även ättargälden ursprungligen värderats i vägt silver; 10 mark silver motsvarade nämligen i ättarbotssumman en s. k. *baugr* (Gulatingsloven 218).[2] Det är därför sannolikt, att den kan ha samma höga ålder som den äldsta gotländska silverskatten, d. v. s. återgå ända till Olov Skötkonungs tid.

Beträffande ättargäldens ursprungliga uppgift erhålles den slutliga lösningen med hjälp av Raven von Barnekows räkenskaper från Nyköpings slottslän från åren 1365—66.[3] I dessa redovisas nämligen vissa skatteintäkter under de synonyma namnen *attægæld et denariis causarum* (*thingwitæ*) eller *snækio pæninga et sakøre*. Det framgår sålunda härav att ättargäld och snäckopenningar äro identiska. Beträffande snäckopenningarna lämnas ytterligare upplysningar i konung Albrekts brev till Skärkinds härad den 5 december 1376 (S R P nr 1231). Enligt detta hade konungen tillägnat sig en av häradets snäckor, varigenom häradet för denna snäcka erhöll *quit oc ledhugt vm the snækkio thiænist the ægha oss at göra til Rikesins wærio swa at the hwazke thorfuo oss snækkio halda, oc ey the bot ælla saköre, som heter snækkio pæninga vtgifua.* Konungen förbjöd därför sina fogdar och ämbetsmän att av häradet utkräva snäckopenningar. Härav framgår även, att snäckopenningarna ursprungligen voro böter, som utkrävdes vid underlåtenhet att utrusta de ledungsdistriktet åvilande snäckorna. — Norsk rätt innehåller i såväl GL som FrL detaljerade bötesbestämmelser för bristande fullgörande av ledungsdistriktets byggnadsskyldighet. Böterna voro väsentligt högre. Om ett skepp icke utrustades inom fylket, skulle sålunda i böter erläggas 3 mark för varje hamla, d. v. s. 120 mark för en 40-sessa.

Ättargäldens karaktär av gammal ledungsbot framgår också av dess ovannämnda namn i landskapshandlingarna, nämligen *vitepenningar*. Detta namn erinrar också om det svårtolkade uttrycket i UL KgB 10: 6, som angiver böterna vid underlåtenhet att rätteligen fullgöra utgärderna för varje hamna och *fore witinæ*.[4] Namnet vitepengar påminner också

---

[1] Se s. 188 ff. nedan.

[2] Glossariet till Norges gamle love, s. 92.

[3] Delvis tryckta hos Styffe, Bidrag 1, s. XCII. Fullständiga avskrifter finnas i Riksarkivet, av vilka också kunna göras ovanstående sammanställning.

[4] Jfr C. I. Ståhle och där anf. litt. En bötesbestämmelse i Upplandslagens konungabalk (Rig 1939), s. 205 ff. — Ståhle antager att *fore witinæ* antingen är en

om den norska skatten vapenvite [*vápnaviti*], som likaledes ursprungligen var en gammal ledungsbot. Den utgick i Bohuslän och Viken *aff the bonder som ey var vopen gilde* men utkrävdes sedermera *aar fra aare*.[1] Dess egentliga karaktär av böter visade sig liksom beträffande ättargälden vid uppbörden genom att vapenvitet i räkenskaperna redovisades omedelbart efter saköret.

En motsvarighet till ättargälden utgick i Norge under namn av *feskatten*.[2] Den pålades *then thid langskybeth bleff nidfellth*, d. v. s. skatten var en avlösning av skyldigheten att hålla långskeppen i stånd, och åvilade därför de ledungspliktiga skattebönderna.

Ättargäldens namn har inom forskningen av ålder ansetts sammanhänga med ordet ätt, släkt.[3] Sålunda uttalar SANDSTRÖM[4], att »då första ledet i ordet otvifvelaktigt innehåller *ätt*, 'släkt', den på ena eller andra sättet grundar sig på det för germanska förhållanden så betydelsefulla ätteförbandet». LÖNNROTH[5] har erinrat om, att ordet ättargäld utom från »ätt» kan härledas från räkneordet åtta. STÅHLE[6] har häremot invänt, att det språkligt är omöjligt att avleda ordet direkt av räkneordet *atta*. Hypotetiskt framkastar han dock, att fsv. haft ett ord *ætt* med betydelsen »samling av 8 personer» (jfr ordet *ætt* som benämning på 8 runor), vilket bevarats i sammansättningen *ættargiæld*. Slutligen har WENNSTRÖM[7] sammanställt ättargäld med *atergildi*, en skatt som skulle erlagts i efterskott efter ledungsflottans hemkomst [jfr danska *qvarsæte*]. Häremot må dock genast

---

felskrivning för *fore wictinæ* eller ack. sing. bestämd form av fornsv. **vit(t)*, 'vägande, vikt, vägt vara', till sin betydelse överensstämmande med VmL:s *pund mato* och fogderäkenskapernas *vikt*. Bötesbestämmelsen *þrir örar fore witinæ* skulle sålunda innebära, att vederbörande var skyldig att betala 3 öre i böter för varje viss kvantitet fläsk eller smör (rimligtvis liksom i VmL 1 pund), som ej i rätt tid erlagts till konungens uppbördsman. Som Ståhle själv framhåller, är denna hans tolkning av texten förbunden med vissa svårigheter. — Vid en förnyad prövning måste uppmärksammas det sakligt besläktade lagrummet UL JB 10, enligt vilket en landbo, som satt kvar med sin avrad, skulle gälda *örtogh aff örtogh at awitinu*, d. v. s. örtug för örtug i böter. — Vidare bör beaktas dels uttrycket *han thær vit ær* i JLIII: 5 för den, som icke fullgjorde sin ledungsplikt, dels namnet *farvite næfningæ* på ledungsskatternas uppbördsman. Jfr N. M. Petersen, Kung Valdemar II:s Jydske Lov s. 122 ff.

[1] A. Steinnes, Gamal skatteskipnad i Noreg, I, s. 9 ff och II, s. 10.

[2] A. Steinnes, a. a., s. 9 ff.

[3] Jfr ex. Schlyters Glossarium.

[4] A. a., s. 5 f.

[5] Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige, s. 112.

[6] De medeltida ledungsskatterna i Svealandskapen, s. 211.

[7] T. Wennström, Lagspråk och lagtexter, s. 155.

invändas, att termens äldsta belägg icke är *atergildi* — som förekommer i några senare källor — utan *œttargœlð*, varför denna förklaring av språkliga skäl icke kan godkännas.[1]

I medeltidens lagspråk äro orden *gœld* och *gœlda* icke inskränkta till att avse blott enskilda skulder utan begagnas ofta även om offentliga böter, jfr sammansättningarna *morþgiœld*, *sporgiœld*, *torwogiœld* och *hundrœþœgiœld*.[2] Av dessa böter svarade hela häradet för mordgäld, som utgick erter mantal, och skulle utgöras av alla folkfria (fsv. *folkfräls*) husmedlemmar. Om ett helt hushåll (*aldär hasskapär*[3]) satt kvar och icke utgjorde mordgälden, utgick en extra bot. För mordgäldens rätta utgörande svarade alltså häradets olika hushåll. Rättshistoriska skäl tala för att tidigare i stället de olika ätterna svarat för mordgälden. Liksom mordgälden skulle ättargälden utgöras efter mantal i hundaret eller skeppslaget. Det synes inte vara omöjligt, att även denna tidigare åvilat de i ledungsdistriktet, resp. hamnorna bosatta medlemmarna av en ätt eller ättens hushåll [*hasskapär*], och att alltså namnet verkligen återgår på ordet ätt, släkt. Härför talar också ättargäldens storlek, 10 mark silver, vilket som ovan nämnts i norsk rätt motsvaras av en s. k. *baugr*, vilken utgjordes av en viss trängre krets fränder.

I konung Magnus Ladulås' testamente år 1285 (DS nr 802) bestämdes, att 400 lödiga mark skulle anslås för att återlösa Magnus' löfte om korståg till det heliga landet. För summans erläggande skulle anslås allmänningsöret i Västergötland samt *nefgiald* och ledungslama i Västmanland under konungens dödsår. SANDSTRÖM[4] anser, att nefgälden och ättargälden varit identiska, enär i Västmanland utom ledungslaman endast utgått en skatt i penningar, nämligen ättargälden. — LÖNNROTH[5] har alternativt antagit, att näfgälden utgjort en sammanfattande beteckning för de två gamla bondetalskatterna ättargäld och spannskatt.

Ordet *nef* förekommer som rättsterm i de norska lagarna i betydelsen mantal, ledungspliktig man.[6] Termen *nefgildi* betyder egentligen »ud-

[1] I Loccenii Lexicon juris översättes »ättagäld» med »obsoniorum symbola» (uppl. 2, s. 18), d. v. s. sammansatt av sovel, resp. »cibrariorum symbola vel pensiones» (uppl. 3, s. 20). I Loccenii latinska översättning av UL KgB 11 användes uttrycket »X bestes (marcæ) argenti puri in opsonium ex singulis centumpagis», d. v. s. 10 mark rent silver till sovel av varje skeppslag.

[2] Jfr Björling, Om bötesstraffet i den svenska medeltidsrätten, s. 32.

[3] Beträffande detta ord se G. Bergman, Utvecklingen av samnordiskt ē i svenska språket (1921) s. 59 f. Annan tolkning hos E. Hjärne, Roden, s. 52.

[4] De stående skatterna, s. 6 f., 5.

[5] Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige, s. 268.

[6] Glossariet till Norges gamle love, s. 468.

redsel pr. hoved, pro persona (*nef*)»; »ligesom *bauggildi* omfattede nemlig ogsaa *nef* kun slægtninge af nærmere (indtil 2den el. 3die lige) grad».

Därest *nef* haft samma betydelse i svensk rätt, kan namnet *nefgiald* antingen bero på, att skatten utgjordes efter ledungspliktiga mantalet, eller påminna om, att skatten ursprungligen åvilat de närmaste ättemedlemmarna. I båda fallen stämmer detta väl med, att identitet förelegat mellan nefgiald och ättargäld.

B. Spannskatten (»spannamale»)

I UL KgB 10: 2 omtalas i samband med ättargälden en annan skatt *spannæ malæ. korn span ok malt span.* Denna skatt utgick även enligt VmL och i Södermanland. Den synes, liksom ättargälden, redan på lagens tid ha utgått enligt mantalet och uppbars 1413 vid Mikaelis[1], d. v. s. vid samma tidpunkt som ättargälden enligt VmL. Den utgjordes ännu på 1540-talet i korn eller malt, ofta efter mantalet, så att »fulsätes bonde» gav 2 spann.[2] Den utgjordes i Fjädrundaland fortfarande tillsammans med ättargälden och hade liksom skipestaskatten hundaresåttingarna resp. hamnorna som uppbördsdistrikt.

Spannskatten är av hög ålder. Enligt en uppgift i Annales sigtunenses skulle Upplands bönder efter slaget vid Sparrsätra år 1247 bland andra bördor även ha pålagts *spannale.*[3]

Möjligen lämna de danska lagarna någon ledning beträffande spannskattens ursprung. Av det förhållandet att den utgjordes tillsammans med ättargälden med ledungsenheterna som uppbördsdistrikt framgår, att den tidigare varit en ledungsskatt. Enligt SkL Tillägg 14 skulle varje bonde lämna till styrmannen en örtug malt och en örtug havre, sannolikt motsvarande just två spann, d. v. s. samma kvantitet som i UL. Enligt JL III: 3 skulle styrmannen varje år, som ledungen utlysts, från varje hamna vid mikaelistiden hava nio skäppor råg. Den angivna tidpunkten talar för att ett samband kan föreligga med svealagarnas spannskatt. Denna skulle i så fall ursprungligen ha varit en styrmannen tillfallande naturaprestation som bidrag till hans proviant, eventuellt även till hans hästs utfodring.

---

[1] Hausen, Bidrag 1, s. 315. Bureus, Sumlen, s. 174.

[2] Upsala sticht 1539, s. 54, Hagunda; jfr HH 11, s. 35.

[3] SRS, III: 1, s. 4.

C. Skeppsvisterna

Det framgår omedelbart av namnet skeppsvist, att åtminstone de in natura utgående skatterna måste ha något samband med den proviant, som de olika hamnorna utgjorde till ledungssnäckorna. Men i sina enskilda detaljer är här örlogsledungens rustning väl dold bakom den fiskala klädnad, som tillkom i samband med örlogsledungens avlösning genom skatteledungen. Överensstämmelsen med norska förhållanden är påtaglig. »Den norske skatteskipnaden i millomalderen var ein renning av den gamle landvernskipnaden.»[1]

Det är en av forskningens viktigaste uppgifter att försöka i sina enskildheter återföra de i landskapslagarna omnämnda skatterna till deras ursprung. Först därigenom ha grundskattesystemets källådror följts tillbaka till sin källa. Ett sådant försök skall här göras.

A. *Naturaskeppsvisterna*

UL Kg B 10 handlar om konungens ledung och hans skeppsvister. Inledningsvis bestämmes, att om konungen själv ville fara utrikes eller sända ut sin här, ägde han själv bestämma ledungsfärdens längd. Härefter följa dessa viktiga bestämmelser om ledungsskatterna för det fall att ledung inte utlystes:

þættæ buþ ær .j fyrstu skipwist. sitær han qwær. ok will æi sialfwær ut faræ. ok æi hærr sin utrikis sændæ. þa ær laghæ leþungær. attæ pund. ok attæ spæn .j. hampnu hwariæ. j fyrsto skipwist. j. tyundæ landi. ok attundæ landi. æptir upsalæ spanni .j. fiæþrundæ landi æptir enaekiöpunx spanni. j. andri skipwist. aghu wæræ sex. pund. ok sex spæn.

Detta påbud är i första skeppsvisten: Stannar konungen hemma och vill ej själv fara ut, ej heller sända sin här utomlands, då är laga ledung åtta pund och åtta spann i varje hamna som första skeppsvist, i Tiundaland och Attundaland efter Uppsalaspannen, i Fjädrundaland efter Enköpingsspannen. I andra skeppsvisten skola vara sex pund och sex spann.

Härefter följa bestämmelser om penningskeppsvisterna (se nedan). Som framgår av en jämförelse med Sdm L, Tillägg 2 och senare skatteräkenskaper utgick pundskatten med 2/3 i fläsk och 1/3 i smör samt spannskatten i korn.

Beträffande naturaskeppsvisternas förhållande till örlogsledungen ha inom forskningen uttalats flera olika uppfattningar.

[1] A, Steinnes, Leidang og landskyld (1927), s. 5.

Enligt HOLMBÄCK och WESSÉN[1] ha de båda skeppsvisterna, som utgingo in natura, från början möjligen motsvarat vad som i Norge kallades vårledung och höstledung. — Enligt LÖNNROTH[2] skulle ursprungligen endast ha utgått en skeppsvist, vilken senare delats på två skepp; detta skulle ha skett vid en tidpunkt, då dess karaktär av skatt, som utgick vår och höst, helt tagit överhand över dess ursprungliga karaktär av matutrustning för ledungsskepp. Fördelningen av två skepp förklaras alltså som en uppbördsteknisk fördelning av skatten på olika årstider, genomförd sedan ledungen blivit stående skatt. — STÅHLE[3] har påpekat, att den första skeppsvistens belopp stämmer väl överens med den av honom antagna åttingshamnan (1 pund och 1 spann för varje »åttingsbonde»), medan den andra faller utanför systemet. Troligen skulle den första vara den ursprungliga, den som erlagts på våren, då ledungsflottan löpte ut, medan den andra vore sekundär, en ren tilläggsskatt utan egentligt samband med skeppsvistens ursprungliga karaktär av ledungsproviant — T. WENNSTRÖM[4] slutligen anser, att den första skeppsvisten var proviant för första skeppet och den andra skeppsvisten proviant för andra skeppet. Proviantens olika storlek skulle förklaras av, att det första skeppet bemannats av de fullsuttna bönderna och det andra även av bondsöner, legodrängar och löskekarlar.

Ett klargörande av skeppsvisternas inbördes förhållande och ursprung är av betydelse bl. a. därför, att dessa skeppsvister jämte ättargälden och spannskatten äro bland de äldsta svenska grundskatterna. Den citerade lagtexten lämnar icke något direkt stöd för att bestämma de olika skeppsvisternas ursprungliga uppgifter. Dessbättre synas emellertid vissa medeltida norska skatteförhållanden giva god ledning för att klarlägga de uppländska skeppsvisternas inre sammanhang och ursprungliga uppgifter. HOLMBÄCK och WESSÉNS hänvisning till norska förhållanden anvisar sålunda den rätta vägen, ehuru deras ovannämnda slutsats icke kan vara riktig.

I det norska Viken utgjordes under medeltiden och ända inpå 1600-talet tre olika slags ledungsskatter, vilka erlades i tre skilda terminer, nämligen *varleiðangr, útfarleiðangr och sylvleiðangr*.[5] Vårleidangen bestod av smör och korn samt utgjordes med 8—9 mark smör till varje skäppa korn. Utfareleidangen bestod av smör och mjöl samt utgjordes liksom vårleidangen med 8—9 mark smör till varje skäppa mjöl. Sylvleidangen, som även

[1] Upplandslagen, s. 59, not 37.
[2] Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige, s. 128 f.
[3] De medeltida ledungsskatterna i Svealandskapen, s. 214.
[4] Lagspråk och lagtexter, s. 138 och 145 f.
[5] Se A. Steinnes, Gamal skatteskipnad i Noreg, del II, s. 55 ff.

kallades gres- eller haustleidang, erlades vid Mikaelis, d. v. s. den 29 september, i penningar med belopp motsvarande viss kvantitet smör och korn i vårleidang (i regel 1 mark på 1 laup smör, d. v. s. 1 öre på 8—9 mark smör). Namnet gresleding återgår sannolikt på det gammalnorska ordet *grið*, varför den äldsta formen kan antagas ha varit **griðsleiðangr*, fredsledung, d. v. s. en skatt som erlades i fred. Vår- och sylvleidangen — vilka ibland kallades för *borðleiðangr*, ledung till kungens bord — hade alltså inbördes ett visst sammanhang, vilket också var fallet med vår- och utfareleidangen. Varje enskild gård utgjorde nämligen utfareleidang i förhållande till vårleidang i proportionen 3 : 4 (när talet på mark smör kunde delas med 4 men icke med 3) eller i proportionen 2 : 3 (när nämnda tal kunde delas med 3). Utfareleidangens namn tyder på, att den ursprungligen varit en skeppsvist till verklig ledungsfärd.

Vår- och haustleidangen omtalas redan i hirdskrået (kap. 36) från 1273, men synes icke kunna vara äldre än syssleindelningen, vilken enligt vanlig uppfattning först infördes av konung Sverre. Den norske historikern A. Steinnes har gissningsvis antagit, att den i penningar erlagda ledungsskatten också pålagts av denne konung. Nyligen har emellertid Tunberg[1] hävdat den uppfattningen, att 'sysslan' i dess betydelse av statligt distrikt är en produkt av Harald Hårfagers norska statsordning, varvid sysslorna blevo namn å de territoriella skattedistrikt, som underställdes sysslomännen. De sistnämnda skatterna kunna i så fall vara av mycket hög ålder.

Jag återgår härefter till att tolka UL:s bestämmelser om dess fyra skeppsvister. Bortses från det fjärde penningskeppet — vilket av forskningen allmänt anses vara en senare pålagd skatt[2] — har i Uppland liksom i det norska Viken erlagts två ledungsskatter in natura och en i penningar. Den andra uppländska skeppsvisten förhöll sig till den första liksom 3 : 4, det vill säga samma förhållande som mellan utfare- och vårleidangen. Därest denna proportion utvisar samma skattesystem som i Viken, skulle den andra skeppsvisten om 6 pund och 6 spann från varje hamna ursprungligen ha varit skeppsproviant vid ledungsfärd. Därest den tredje skeppsvisten, vilken som nedan visas senare utgick med 1 mark pr hamna, antages ha motsvarat den norska silverleidangen, borde dess storlek ha motsvarat viss kvantitet fetalier i den första naturaskeppsvisten (= vårleidangen). Härför talar, att ännu under 1500-talet denna penningskatts storlek bestämdes av den i pund utgående naturaskatten.

[1] Några förvaltningshistoriska spörsmål ur Nordens äldsta historia (HT 1947), s. 340.

[2] Jfr C. I. Ståhle, De medeltida ledungsskatterna i svealandskapen, s. 209 och där anf. litt.

Sambandet mellan dessa två skeppsvister kan ha varit följande.

1 mark = 192 penningar 8 pund = 192 markpund
1 penning — 1 markpund.

För varje markpund i den första skeppsvisten skulle alltså utgå en penning i den tredje skeppsvisten.

Överensstämmelsen mellan skattesystemen i Upplands folkland och i Viken kan alltså ha varit följande:

Uppland:	*Viken:*
Första skeppsvisten	vårleidangen
Andra »	utfareleidangen
Tredje »	hust- eller sylvleidangen
Ättargälden	féskatten.

Har denna överensstämmelse varit fullständig, skulle alltså som nämnts endast den andra skeppsvisten återgå på örlogsledungens proviant, under det att de två övriga skeppsvisterna liksom deras norska motsvarigheter varit s. k. bordledung, d. v. s. utgått som skatt till konungens bord.[1]

Enligt uttryckligt stadgande i SdmL vilade skeppsvisten in natura på jorden och utgick efter markland, vilket framgår av JB 13: 1, så lydande: »Nu ligger urfjäll i by, den har fornhävd, rör eller gärdesgård, och den utgör skeppsvist (*mat gierð*), den skall vara som deras fädernearv.» Även de ovannämnda bestämmelserna i UL KgB 10 ge vid handen, att skeppsvisterna in natura jämte en penningskeppsvist utgått efter markland.

Ännu under Gustav Vasas tid erlade de uppländska folklandsbönderna i UL omtalad skatt i skeppsvister. Enligt de äldsta bevarade landskapshandlingarna från 1530- och 1540-talen erlades sålunda *skipesta-* eller *skipistaskatt* (*skipista* = *skipvister* gen. av fornsv. *skipvist*, fem. Jämför namnet *skipuistakost* i konung Albrekts brev den 11 juli 1387, ovan s. 30). Naturaskeppsvisterna kvarlevde sålunda under namnen *skipesta-fläsk*, *-smör* och *-korn* samt penningskatten under namnet *skipesta-penningar*.[2] Som framgår av nedanstående sammanställningar utgjordes dessa skatter fortfarande efter markland.

B. *Penningskeppsvisterna*

Efter bestämmelserna i U L Kg B 10: 1 om naturaskeppsvisterna följa beträffande skeppsvisterna i penningar dessa regler:

[1] Wennströms ovannämnda teori, att de två första skeppsvisterna återgått på två olika fartygstyper, måste i så fall vara oriktig.

[2] Se exempelvis Summarum och Undervisning för Uppsala stift 1539 (KA).

twa skipwistir skulu mæþ pænningum ut giörœs fiurœtighi markœr .j. hwart skip. þœssœ skipwistir skulu iwir all þry folkland at gangœ. slikt aff marklan iorþœr sum aff wighum manni. vm þry skip. þœt fiœrþœ skal giörœs utt aff mantali. aff bondum ok bondœ sunum. leghu drœngium. ok löskœ mannum. þœn kallœs moghande man. sum tiughu arœ œr. han skal .j. allum utskyldum standœ. þœr til kunungœr han undœn takœr.

Två skeppsvister skola utgöras i penningar med fyrtio mark för varje skepp. Dessa skeppsvister skola utgå från alla tre folklanden, lika mycket av ett markland jord som av en stridbar man (vigerman) i fråga om tre skepp; det fjärde skall utgöras efter mantal av bönder och bondsöner, legodrängar och löskekarlar. Den kallas myndig man, som är tjugo år; han skall stå i alla utskylder, till dess konungen gör honom fri.

Inom litteraturen ha beträffande penningskeppsvisternas antal uttalats olika uppfattningar. STÅHLE[1] har framhållit, att penningskeppsvisterna utgått efter antalet skepp, vilket skulle framgå av orden: *fiughur skip — — — fiurœtighi markœr j hwart skip.* I varje hundare skulle penningskeppsvisterna följaktligen uppgå till 4 skepp med 40 mark i varje, d. v. s. tillhopa 160 mark, av vilka 3 skeppsvister om tillhopa 120 mark utgått enligt marklands- eller vigermannaprincipen.

LÖNNROTH[2] har däremot antagit, att det i Uppland endast utgått två penningskeppsvister om tillhopa 80 mark, och till stöd för denna uppfattning anfört i huvudsak följande. Den ursprungliga ledungsskatten i Uppland, liksom även i Västmanland, antager han hypotetiskt ha utgjorts av en naturaskeppsvist och en ledungslama med 40 mark penningar av hundaret. Naturaskeppsvisten skulle som ovan nämnts enligt hans uppfattning ha delats på två skepp, sedan den övergått till skatt. Under 1200-talets senare hälft har vidare med penningvärdets fall ledungslamans 40 penningmark förlorat i värde. Ytterligare en ledungslama på 40 mark penningar skulle då ha tillkommit, fördelad på hundarets vapenföra män efter mantalet.

För att avgöra den föreliggande frågan om antalet penningskeppsvister enligt UL lämnar lagens formulering icke någon tydlig ledning. Det gäller alltså att med hjälp av någon källa tolka orden: *þœssœ skipwistir skulu*

---

[1] De medeltida ledungsskatterna i Svealandskapen, s. 208 f. Samma uppfattning hos J. Sandström, Markland och bördsrätt (1927), s. 10 och Marklandet i Svealandskapen (HT 1942), s. 125.

[2] Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige, s. 129 och Marklandets uppkomst, s. 112. Samma uppfattning hos C. W. Ramstedt, Om krigs- och skatteväsendet i Svealandens lagar, s. 39, T. Wennström, a. a., s. 142 och F. Dovring, Attungen och marklandet, s. 73.

iwir all þry folkland at gangæ. slikt aff marklan iorþær sum aff wighum manni. vm þry skip. þet fiærþæ skal giöræs utt aff mantali. Frågan gäller om orden *pæssæ skipwistir* syfta på såväl natura- som penningskeppsvisterna eller endast på penningskeppsvisterna. I det förra fallet bestå *pæssæ skipwistir* av två naturaskepp och två penningskepp, i det senare fallet av fyra penningskepp.

Som framgår av de nedan återgivna tabellerna över den uppländska skipestaskatten utgick i allmänhet för varje markland (resp. 10- eller 12-öresjord) 1 pund fläsk och smör, varav smöret utgjorde en tredjedel, samt 1 spann korn (mjöl).[1] Förhållandet mellan fläsket och smöret var alltså detsamma som enligt SdmL, Tillägg 2. I ett flertal häraden utgingo skipestapenningarna med visst belopp, i allmänhet 14 penningar, för varje pund, vilken norm tillämpades redan år 1469 (se nedan). Såväl skipestaskatten in natura som skipestapenningarna utgingo därigenom efter markland. Det synes därför vara motiverat antaga, att beträffande den i landskapshandlingarna förekommande skipestaskatten alltjämt kunde tillämpas UL:s ovannämnda bestämmelse *pæssæ skipwistir skulu iwir all þry folkland at gangæ* (slikt) *aff marklan iorþær* — —- —. Är detta antagande riktigt följer härav, att orden *pæssæ skipwistir* syftat även på naturaskeppsvisterna, i vilket fall enligt ovan penningskeppsvisterna i UL endast varit två, om 40 mark vardera, varav endast en — identisk med skipestapenningarna[2] — utgått efter markland.

För riktigheten av detta resultat talar även skipestapenningarnas låga belopp i de olika häraderna, vilket i allmänhet endast uppgått till högst 20 mark.

Beträffande normen för den uppländska skipestaskatten hänvisas till följande sammanställning.[3]

---

[1] Jfr C. I. Ståhle, En bötesbestämmelse i Upplandslagens konungabalk (Rig 1939), s. 207 f. och De medeltida ledungsskatterna i Svealandskapen, s. 220 f. — Enligt Wennström (a. a., s. 149 och 162 f.) skulle skeppsvisten i pund utgått endast i fläsk. Detta kan dock icke ha varit fallet. Som ovan nämnts utgick sålunda enligt SdmL Tillägg 2 skeppsvisten i pund med 2/3 fläsk och 1/3 smör. Då enligt landskapshandlingarna i Uppland skipestapundet i allmänhet utgick med samma proportioner, måste detta ha varit fallet redan enligt UL.

[2] Samma antagande har tidigare gjorts av Dovring (a. a. s. 83): »Det belopp i penningar, som ligger till grund för penningskeppsvisten, kan tänkas ha varit 40 mark pr hundare, möjligen med undantag för Bälinge, Rasbo, Norunda, Vaksala och Ulleråker, där det kan ha varit 80 mark. 120 mark pr hundare, som skulle följa ur Ståhles tolkning av Upplandslagens bestämmelser om ledungsskatten, kan däremot inte tänkas ligga till grund, i så fall borde vi över lag ha fått betydligt högre penningbelopp».

[3] Summarum och undervisning för Upsala sticht 1539.

Attundaland

Hundare skeppslag	Skattegrund	Skipesta		
		fläsk och smör	korn	penningar
Bro	Markland	6 m + 4 m = 1/2 pd	1/2 sp.	6 pen.[1]
Lyhundra[2]	»	1/2 pd —	1/2 sp. (mjöl)	8 pen.
Ärlinghundra ..	»	13 m + 7 m = 1 pd	1 sp.	12 pen.[3]
Sjuhundra	»	1/2 pd —	1/2 sp. (mjöl)	12 pen.[4]
Långhundra ...	12 öresland	1 pd	1 sp. (mjöl)	14 pen.

I en undervisning för de tre i Attundaland intill varandra liggande häradena Vallentuna, Sollentuna och Seminghundra (UH 1543: 8, s. 20; jfr 1539: 3, s. 61), i vilka även den nedannämnda s. k. huvudskatten utgick enligt ett annat system än i det övriga Uppland, lämnas följande upplysning:

End giorde the til forne i ort(ug) aff huart ör(es)land th(et) kalad(es) vite p(e)n(i)n(g) ok i d(enar) aff huart ör(es)lan(d) th(et) kalad(es) sk(epest)a p(e)n(ing).

Nu göre the j öre (= 1/2) öre aff huart ör(es)land) iord for vite ok sk(epesta) pen(ing), th(et) kallas nw skate pen(ing).

Efter den förhöjda normen, 1/2 öre av öreslandet, utgingo år 1541 vite- och skipestapenningarna även i Danderyds, Ryds och Åkers skeppslager, vilket belopp lika fördelades mellan de två skattetitlarna.

Skipestapenningarnas forna, låga norm kan möjligen bero på att i de nämnda häraderna samtidigt utgjordes en s. k. skattepenning med 1 mark av varje gärd, bestående av sex fullsuttna bönder.

Tiundaland

Här utgingo skipestapenningarna i allmänhet efter en något högre norm, vilket framgår av följande sammanställning:[5]

---

[1] Ett pund har alltså även här motsvarats av 12 penningar.

[2] UH 1546: 5, s. 41.

[3] Skatten först pålagd 1540 enligt summarum för 1539.

[4] Jfr 1544: 6, s. 87: »Item än skattes mett huarie span miöll skipesta pen:ar 1 öre.»

[5] Summarum och undervisning för Upsala sticht 1539, där annan källa ej angives.

Hundare	Skattegrund	Skipesta		
		fläsk och smör	korn	penningar
Håbo	Markland	6 m + 4 m = 1/2 p.	1/2 sp.	6 pen.
Hagunda[1]	10 öresland	13 m + 7 m = 1 pd	1 sp.	14 pen.
Film och Dannemora socknar[3]..	Markland	1 pd 4 m 12 m[2]		14 pen. efter vart pund fläsk
Ulleråker	»	1 pd 4 m 12 m	2 sp.	1 öre
Vaxala	»	» »	»	»
Norunda	»	» »	»	»
Bälinge.....	»	» —	»	»
Rasbo.....	»	» —	»	»
Oland[4]	10 öresland	1 pd —	2 sp.	—
Närdinghundra .	12 öresland	1 pd —	1 sp.	—

Innan normerna i detta folkland närmare undersökas, lämnas följande översikt av skipestaskatten i Fjädrundaland.

Fjädrundaland[5]

Härad	Skattegrund »epther jordataleth»	Skipesta		
		fläsk och smör	korn	penningar
Åsunda .	Markland	1 pd + 1/2 pd = = 1 1/2 pd	1 1/2	1 1/2 öre 6 pen. (=42 pen.) »Item skipista penningar gaa epter vichten — Item epter huarth pund victh ther gaar af iiij orthugar skipista penningar»[6]=28 pen. (sålunda efter 1 1/2 pd. vikt 42 pen.)
Trögd ...	»	—»—	—»—	1 1/2 öre 6 pen. (=42 pen.)
Lagunda	»	—»—	—»—	—»—
Simtuna	»	13 m + 7 m = = 1 pd	1 sp. (malt)	3 1/2 ört.[7] (=28 pen.)
Torstuna	»	—»—	—»—	1 öre 5 pen. (=29 pen.)

[1] Undervisning om rikets ränta 1530—33 (KA).
[2] Smöret ingick i settingskatten.
[3] UH 1546: 14, s. 435 och 451.
[4] UH 1541: 13 med särskild undervisning för varje åtting.
[5] Samma norm i Summarum för Upsala sticht 1539 och UH 1541: 10.
[6] UH 1541: 10.
[7] »Item giörs uth aff all besitthen Jordh 1 pund wikth szåa att utaff hwarie mrc

Den i Film och Dannemora samt i Fjädrundalands hundaren tillämpade normen efter pund vikt gör ett ålderdomligt intryck. En liknande norm tillämpades redan i VmL (KgB 7), enligt vilken den västmanländska ledungslaman utgick med 3 öre för varje pund. Samma norm som i de nyssnämnda två socknarna omtalas även i en anteckning i en av Greger Matssons räkenskapsböcker för Rasbo härad[1], enligt vilken för 21 år sedan (1469), då herr Cristiern Benctsson anammade häradet efter herr Götzstaff Karlsson, häradsborna hade församlat sig i Karlaby »oc lagde aff sig hwart aar XVII marc stadgapeninge oc 4 $^1/_2$ marc aff vitetalit oc VI marc wt aff lagnötspeninge, swa at hwar giorde XVIII peninge, oc XIIII peninge gik med hwart pund flesk oc kalladis skipistapenge». Det är härvid att märka, att i Rasbo bestod den i pund utgående skatten endast av fläsk och icke som vanligt av både smör och fläsk. — Omkring 1540 utgick skipestapenningarna i Rasbo med 1 öre marklandet. Då samma norm som i Rasbo 1539 gällde i fyra andra hundaren i Tiundaland, är det möjligt, att skipestapenningarna även där tidigare utgått med samma norm som i Rasbo, d. v. s. med 14 penningar efter varje pund fläsk, vilken norm bibehållit sig i Hagunda samt Film och Dannemora jämte Långhundra. Normen i Fjädrundaland var dubbelt så hög.

Därest den ifrågavarande normen i Tiundaland, 14 penningar för varje pund vikt, är ursprunglig, skulle skipestapenningarna för varje hamna med dess fetalieskatt om 14 pund (8+6) uppgått till 196 penningar eller omkring 1 mark för hamnan[2] (= 192 penningar). Denna norm överensstämmer som nedan kommer att visas med de motsvarande i Västmanland utgående s. k. matupenningarna, vilka likaledes utgingo med 1 mark för hamnan. Den överensstämmer också med den nedannämnda ledungslaman i Roden, vilken enligt UL KgB 11 utgick med 1 mark för varje *ar*. Detta synes tala för att det i penningar utgående tredje skatteskeppet, skipestapenningarna, även var en ledungslama.

Därest skipestapenningarna i Uppland och matupenningarna i Västmanland redan på landskapslagarnas tid utgått efter normen 1 mark av

---

Land giffz 13 mrkr flesk och 7 marker smör. — — — Skippestapen giöres uth — — — effter hwarie mrc Landh Jordh 3 1/2 ort, och — — — 1 spann malt.»

[1] Handskr. C 32 R A, fol. 44 v. Jfr E. Lönnroth, Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige, s. 225, som begagnat handskriften i annat sammanhang. Även andra skatter utgingo i Rasbo efter ålderdomlig norm.

[2] Resultatet bestyrker Dovrings förmodan (a. a. s. 82): »Med det belopp i skeppsvist, som skulle utgå av en hamna i Uppland, 14 spann och 14 pund, följer sålunda i regel 7 öre eller något mer, vilket kan tänkas från början vara avsett svara mot 1 mark per hamna».

varje hamna och de tillika äro identiska med ett penningskepp på 40 mark, skulle detta innebära, att antalet hamnor i hundaret i varje fall i och för skatteledungen uppgått till 40 — i så fall avspeglande den i Norden vanliga 40-roddaren. Detta skulle vidare innebära, att den forna hamneindelningen (se ovan s. 125) blivit omreglerad, sedan man infört nyssnämnda större skepp. Materialet är emellertid för knapphändigt för att med säkerhet möjliggöra en sådan slutsats.

Inom såväl äldre som nutida forskning har allmänt hävdats, att penningskeppsvisterna i UL KgB 10 skulle vara att återfinna i en på 1500-talet i de flesta uppländska häraden förekommande på jorden vilande s. k. *hufvudskatt*, vilken i allmänhet utgick efter ett graderat marklandtal. Riktigheten av denna teori — vilken ju icke är förenlig med den nyssnämnda identifieringen av skipestapenningarna — skall nu något närmare granskas.

Redan STYFFE[1] åberopade denna penningskatt, som i vissa fall utgick med mark av markland, såsom stöd för att uppskattningen i markland, öresland o. s. v. ursprungligen vilade på »en verklig värdering af jorden, och att benämningen utmärkte, huru mycket silfver jordstycket skulle erlägga i skatt eller afrad efter den grundsatsen, att afgiften var en tjugondefjärdedel af jordvärdet, så att hvad som var värt en mark erlade en örtug och kallades ett örtugsland». Styffe framhöll, att detta värde under senare hälften av 1200-talet togs till rättesnöre vid fastighetsköp (»justum pretium»), att efter marklandsberäkningen även utgjordes skattepenningarna på Åland och i Finland, därvid termerna »markaskatt» och »skattmark jord» användes, samt att vid skattläggningarna under 1540-talet följdes den gamla grundsatsen, att så många mark, som örtuglandet gällde (vid försäljning), så många örtugar skulle därför utgöras i skatt, varigenom denna penningskatt följde såväl jordvärdet som penningvärdet.

En liknande uppfattning har också uttalats av LÖNNROTH[2], ehuru hans ytterligare belägg från medeltiden icke äro helt övertygande.

Även STÅHLE[3] har uttalat sig i denna riktning. Han åberopar flera undervisningar i början av 1540-talet, enligt vilka skattepenningarna utgå »öre af öre och somlighe stadz mere och somlige stadz mindre saa szom jorden är godh till». Han anser det »frestande att i denna skatte-

---

[1] Grundregalerna, s. 292 ff. — Jfr ock Skandinavien under unionstiden, s. 117 och not 1.

[2] Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige, s. 19, och Marklandets uppkomst, s. 114 ff. — Häremot Sandström, Marklandet i Svealandskapen, s. 126 ff.

[3] De medeltida ledungsskatterna i svealandskapen, s. 227 f.

penning, den vanliga, årligen utgående huvudskatten, se ett samband med ledungslaman, vilken visserligen i landskapslagarna utgick efter skepp, men i och med marklandets införande i praktiken synes ha tänkts som utgående med mark av markland jord».[1] I den motsättning, som funnits i UL:s båda bestämmelser om sättet för skattens fördelning dels efter skepp dels efter markland, har marklandsprincipen utgått som segrare. Den med skatteskeppets 40 mark som norm beräknade enhetssumman för hundaret skulle alltså ha fått ge vika för principen »mark av markland». Detta bör ha skett långt tidigare: »skeppet kan icke ha haft någon långvarig funktion som fiskalisk enhet».

Mot denna av såväl den äldre som den nyare forskningen allmänt hävdade uppfattning har SANDSTRÖM framställt flera kritiska anmärkningar.[2] Han anser, att forskningen förbisett icke blott, att stora förändringar skett i grunderna för de stående skatternas utgörande under senare medeltiden, utan även att redan i de äldsta jordeböckerna från tiden omkring 1540 resultatet av Gustav I:s grundliga omläggning av skatteväsendet i riktning mot en verklig jordbeskattning kommit till synes. Efter en undersökning av de äldsta jordeböckerna från Västmanland och principerna vid skattläggningarna där åren 1539—40 framhåller Sandström, att marklandstale först därvid införts som beskattningsgrund i trakter, där det förutt icke använts som sådan, samt att det dessförinnan endast varit beskattningsgrund i några få socknar, där skatterna icke längre följde de ålderdomliga grunderna utan förenklats att utgå såsom s. k. huvudskatt i en persedel.

1539 var ny skattläggning genomförd i samtliga härad i Tiundaland. Penningskatten angives i räkenskaperna inte längre utgå olika årstider utan som huvudskatt jämte vitepenningar, dagsverkspenningar, årlig fodring och skipestapenningar. De fyra sista grupperna kan i detta sammanhang bortses ifrån. Huvudskatten utgick i de flesta härad efter graderat jordetal enligt följande skala:

Där örtuglandet	gäller	3	mark	skattas	av	örtuglandet	1 öre
»	»	» 20	öre	»	»	»	20 p.
»	»	» 2	mark	»	»	»	2 ört.
»	»	» 12	öre	»	»	»	14 pen.
»	»	» 1	mark	»	»	»	1 ört.

[1] Termen ledungslama förekommer i Uppland sista gången 1307 (D S nr 153). Även Sandström (Markland och bördsrätt, s. 20) har antagit, att den efter markland utgående huvudskatten är en del av ledungslaman.

[2] Markland och bördsrätt, s. 19 och s. 40, och Marklandet i Svealandskapen, s. 12 f.

Från detta normalsystem har antecknats följande avvikelser.

I Hagunda utgick skatten ograderad med 1 mark per markland.[1]

I Närdinghundra utgick skatten enligt följande lägre norm:

Där örtuglandet gäller 15 mark[2] skattas av örtuglandet 2 1/2 öre 9 p.
» » » 4 » » » » 19 p.
» » » 3 » » » » 2 ört.
» » » 2 » » » » 13 p.
» » » 12 öre » » » 12 p.

I de längst norrut belägna häradena Oland, Våla och Frösåker samt Tegelsmora socken utgick huvudskatten likaledes efter graderat jordetal, ehuru normen i ett härad kunde något överstiga och i ett annat något understiga den normala.

I Attundaland utgick huvudskatten efter jordetalet, utom i de ovannämnda tre häradena, Seminghundra, Sollentuna och Vallentuna, där den utgick efter settingtalet. I Ärlinghundra utgick skatten ograderad med 2 mark av markland. I Sjuhundra och Långhundra däremot efter graderat jordetal med 1 örtug av örtuglandet, där detta gällde 1 mark, men eljest enligt en lägre norm än i Tiundaland. I skeppslagen, där skatten likaledes utgick efter graderat jordetal, var normen i allmänhet densamma som den normala, d. v. s. 1/24 av örtuglandets värde enligt vad det »gällde» (jfr kap. VII nedan).

Beträffande Fjädrundalands fem häraden, nämligen Trögd, Lagunda, Åsunda, Simtuna och Torstuna, framgå skattenormerna 1530—33 och 1539 genom en jämförelse med skattlagda jordetalet enligt följande sammanställning:

1530—33	Skattelagt jordetal 1539	S:ma huvudskatt 1539	Norm
Trögd			
Vinterskatten ..... 183 m.	347 1/2 markl. 2 öres-	389 m. 2 öre	[3]
Sommarskatten ..... 175 m.	land 1 penningland	3 p.	
S:ma 358 m.			

[1] HH 11, s. 35.

[2] Ett värde på örtuglandet högre än 4 mark förekommer mycket sällan och då beträffande små jordar, som voro väl bebyggda eller hade kvarn, skog, fiske el. dyl. och därför upptaxerats.

[3] »Ther orth. landet geller mer, ther skattas och mer af orth. landet och ther orth. landet geller miñe, ther skattes ock miñe aff orthlandet. Dock likvel är skatten icke reth skickeliga lagder som honom reetzliga bör» — — »therföre utgöra samma skattebönder theris peningeskatt eptr mantalitt, som hvar sunderliga för sig är skattelagder till» (jfr UH 1544: 5).

1530—33	Skattelagt jordetal 1539	S:ma huvudskatt 1539	Norm
	Lagunda		
Vinterskatten.... 67 m. 2 1/2 öre Sommarskatten .. 69 m. 2 1/2 öre S:ma 136 m. 5 öre	177 markl. 2 1/2 öresland 2 penningland	148 1/2 m. 3 öre 6 p.	[1]
	Åsunda		
Vinterskatten... 95 m. 2 öre 2 p. Sommarskatten . 92 m. 2 öre 2 p. S:ma 186 m. 4 öre 4 p.	210 markl. 7 1/2 öresland 10 penningland	210 m. 7 1/2 öre 10 p.	1 mark pr markland
	Simtuna		
Skattapeniga om vint:n 191 1/2 m. 1/2 öre	251 1/2 markl. 2 öresland 2 penningland	251 1/2 m. 2 öre 2 p.	—»—
	Torstuna		
Skattapeniga om vint:n 196 mark	202 markl. 3 öresland 7 penningland	202 m. 3 öre 7 p.	—»—

Som framgår av uppgifterna i ovanstående sammanställning, var normen i Fjädrundalands flesta härader år 1539 1 mark per markland.

Genom den verkställda undersökningen har visats, att huvudskatten i penningar under 1500-talets förra hälft i Uppland i allmänhet utgick efter ett graderat marklandstal med i princip 1/24 av vad resp. markland enligt jordeboken »gällde».

Anmärkningsvärt nog utgick icke någon huvudskatt i penningar efter graderat marklandtal i tre närbelägna häraden i Attundaland, nämligen Sollentuna, Vallentuna och Seminghundra. Där utgick i stället i natura dels en huvudskatt, vilken åvilade de fullsuttna gårdarna, de s. k. settingarna, dels en gärdskatt, vilken utgjordes av gärder, bestående av sex settingar. Varje setting utgjorde i huvudskatt 1 pund korn, 2 spann mjöl, 1 pund fläsk, 6 lass ved, 2 vinterlass hö, 2 stockar, 2 bräder och 12 dagsverken. Varje setting utgjorde därjämte i gärdskatt 1 mark penningar, 1 vinterko eller vinternötspenningar, sommarnötspenningar, 2 pund smör, 2 får, 2 gäss, 6 höns och 60 ägg. Dessa två naturaskatter härleda sig sannolikt från den gärdskatt, som reglerades enligt riksrådets betänkande den 7 september 1403 om hur mycket allmogen skulle utgöra till slottens spisning i ett för allt.[2] Enligt detta skulle en gärd om fyra bönder utgöra 1

[1] Se not 3 å föregående sida.

[2] Jfr Lönnroth, Statsmakt och statsfinans o. s. v., s. 183 ff och s. 215.

nöt, 2 får, 1 svin, 2 gäss, 2 pund smör, 1 pund råg, 4 höns, 40 ägg, 1 mark hampa och 40 lass ved, samt om sommaren halva denna prestation, vartill kom dagsverken.

Antalet bönder i gärden ökades senare (1434—37) från 4 till 6, varigenom varje fullsutten bonde kom att representera en sjättedel av gärden; därav namnet setting. Det framgår av en jämförelse mellan 1403 års slottsgärd samt settings- och gärdskatterna i de ifrågavarande tre häradena, att dessa beträffande de flesta skattepersedlar återgå på slottsgärden. Det förefaller som om huvudskatten varit en avlösning i penningar av sättings- eller gärdskatten.[1] Härför talar också, att huvudskatten liksom gärden erlades i form av en vinterskatt och en sommarskatt.

Ett motsvarande förhållande ägde rum i Västmanland. I de flesta häraden utgick här före Gustav Vasas skattereform såväl settings- som gärdskatt men däremot icke någon penningskatt efter graderat marklandtal. Ett undantag utgjorde Snevringe härad, där huvudskatten i penningar jämte ledungsskatten (matuskatten) utgick efter marklandstalet, men någon settings- eller gärdskatt däremot ej förefanns. Det är av dessa för Uppland och Västmanland överensstämmande förhållanden möjligt att draga den slutsatsen, att den i de flesta häraden försvunna settings- och gärdskatten avlösts av en i penningar efter (graderat) marklandtal utgående huvudskatt. Denna förändring kan ha genomförts succesivt, genom olika persedlars penningavlösning, varpå vinter- och sommarnötspenningarna erbjuda exempel.

Genom denna utredning har alltså uppvisats, att någon penningskeppsvist inte kvarlevat i den efter graderat marklandtal i penningar utgående huvudskatten. Detta bestyrkes också av det förhållandet, att huvudskatten i såväl Uppland som Västmanland i landskapshandlingarna redovisas skild från de under namnet skipesta- resp. matuskatt kvarlevande ledungsskatterna.

Jag övergår nu att undersöka, vilket ursprung och vilken ev. ställning inom örlogsledungen, som de två penningskeppsvisterna om 40 mark penningar vardera kunna ha haft. Sannolikt är det här fråga om en ledungslama, vilket framgår av att beträffande de två penningskeppsvisterna på samma belopp i VmL KgB 7: 1 säges: »Detta kallas ledungslama.» — Vad först beträffar den andra skeppsvisten, som skulle gäldas efter mantal av

---

[1] Dovring (a. a. s. 82) har kommit till samma resultat: »Den i flera härad rådande ordningen, att huvudskatten utgått efter settingstal, måste vara den ursprungliga.»

bönder och bondsöner, legodrängar och löskekarlar över 20 års ålder, visar redan denna fördelning, att det här är fråga om en bot, som drabbat hela hundaret. Bestämmelser om en sådan bot återfinnas också i själva lagen. Enligt UL KgB 10: 7 och 11 voro nämligen hundarets böter för underlåtenhet att rätteligen fullgöra utgärderna 40 mark till konungens bord, varjämte skeppsvisten skulle gäldas till fullo. Då enligt Sigtunaannalernas ovannämnda uppgift de uppländska bönderna efter slaget vid Sparrsätra bl. a. pålades *skypviste*, är det inte uteslutet, att därmed också avsågs en skeppsvist i penningar som bot för underlåtenhet att tidigare fullgöra ledungsskyldigheten. — Vad så beträffar den första penningskeppsvisten är denna sannolikt en från örlogsledungens tid härstammande ledungsbot. Den kan senare i systemet haft samma ställning som en av de två 40-markersbelopp, vilka i Tjust år 1287 övergingo till årlig skatt.[1]

Det är anmärkningsvärt att i svealagarna icke synes finnas någon motsvarighet till enligt Gulatingslagen (300) förekommande *fararkaup*, vilket utgick med 2 öre silver till varje roddare jämte hans proviant. Det hade samma nära sammanhang med den in natura utgående skeppsvisten som skipestapenningarna.

Det återstår endast att kommentera det av den senaste forskningen diskuterade uttrycket: *Þæssæ skipwistir skulu iwir all þry folkland at gangæ* — — —. Enligt DOVRING[2] synes det vara rätt onödigt att — som Holmbäck och Wesséns översättning förutsätter — meddela, att skeppsvisten skulle utgå av alla tre folklanden, enär ju lagen avsåg hela Uppland. Han anser, att motiveringen skulle varit, att det förekommit lokala olikheter i praxis i avseende på skatternas fördelning. Det skulle därför ha stadgats, att ett markland över allt skulle deltaga i skattens utgörande med samma belopp som en vigerman. — Enligt min mening måste en annan förklaring tillerkännas företräde. Den ifrågavarande flocken KgB 10 avsåg nämligen endast de tre folklanden i motsats till den följande flocken om Rodens utskylder. Det nämnda uttryckets uppgift var att understryka detta förhållande.

C. *Vigermännen*

Det återstår att nämna några ord om *vigermännens* ställning. Som ovan i kap. 1, D nämnts motsvarade dessa de i den jylländska ledungsrätten förekommande storbönderna, som hade »full plogs ärje», vars kapitalvärde var lika stort som marklandets, nämligen 24 mark silver eller 3 mark guld.

[1] Se ovan s. 58 och 64

[2] F. Dovring, a. a., s. 72.

Dessa bönder, vilka enligt en uppfattning skulle möta upp på ledungsskeppet utrustade med sköld och fulla folkvapen, intogo en ställning mellan herremännen och de vanliga bönderna, vilken plats vigermännen, stridsmännen, i den svenska ledungsorganisationen ex analogia böra ha intagit.

Beträffande tolkningen av satsen *slikt aff marklan iorþær sum aff wighum manni* ha inom forskningen uttalats flera olika uppfattningar. Enligt RAMSTEDT[1] avsåg vigerman den, som var ägare av ännu ej till markland indelad jord, vilken skulle utgöra lika stor skatt som marklandet. Enligt SANDSTRÖM[2] skulle den ifrågavarande skatten utgöras lika av markland och vapenför bonde. »Detta torde vara så att förstå, att varje markland jord, som innehades av icke-vapenför (t. ex. kvinna eller minderårig), deltog med samma belopp som vapenför bonde. Av vapenföra bönder synes lika belopp ha utgjorts, oberoende av olikheten i jordinnehav.»

LÖNNROTH[3] anser, liksom STÅHLE[4], att genom det citerade uttrycket marklandet räknas som vigerman, d. v. s. att vigramannatal ersättes av jordetal.[5] Med »vigher man» skulle i detta sammanhang icke ha avsetts endast en vapenför, stridsduglig man utan »en fullsutten bonde, som fullgör fastställd ledungsskatt».

En viss ledning vid tolkningen av nu ifrågavarande lagrum giver den ovanstående utredningen angående ättargäldens utgörande i Uppland. Ättargälden skulle nämligen utgöras av de fullsuttna bönderna. Då med ordet »fullsäthes» i 1530- och 40-talets uppländska landskapshandlingar just avsågs en bonde, som i genomsnitt ägde 1 markland jord, synas goda skäl föreligga för den nämnda tolkningen att jämställa vigerman och markland. Marklanden skulle alltså tidigast ha varit beskattningsgrund endast sekundärt, för att komplettera vigermännen.

D. Gärdskatten

Utöver de två naturaskeppsvisterna utgingo enligt Kg B 10: 3 följande skatter in natura. Från varje hundare skulle erläggas fyra nöt, ett nöt av varje fjärding. Sex bönder skulle tillsammans erlägga ett får samt varje

---

[1] Om krigs- och skatteväsendet i Svealandens lagar (1875), s. 39.

[2] De stående skatterna i Svealand under medeltiden, s. 2. Markland och bördsrätt, s. 8 f. och Marklandet i Svealandskapen, s. 126.

[3] Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige, s. 101.

[4] A. a., s. 225 f.

[5] Jfr F. Dovring, a. a., s. 73.

bonde dessutom fyra fång hö eller fyra penningar samt därjämte ett höns. Om bonden ej hade höns, då fingo två bönder i stället lämna ett lamm eller kid eller en gris samt en gås i stället för tre höns.[1] Dessa skatter bruka i allmänhet sammanfattas under den annorstädes ifrån bekanta termen gengärd, ehuru lagen ej begagnar denna benämning.[2] Den har uppkommit ur skyldigheten att med proviant och fourage förse konungen och hans följe vid resor i landet.

[1] Enligt Wennström (Brott och böter s. 232 f.) torde detta stadgandes innebörd vara, att varje bonde i fjärdingen skulle erlägga $^1/_2$ örtug (= 4 penningar), vilket kunde ske i olika former. Då fjärdingens skatt med ett nöt även antages alternativ med de övriga skatteposterna, och kon enligt UL:s lagagäldstaxa värderades till 10 örtugar, samt varje bonde skulle betala $^1/_2$ örtug, torde man enligt Wennström såsom medeltal kunna räkna med tjugo fullsuttna bönder i varje fjärding, d. v. s. åttio sådana bönder i varje hundare. Han har sedermera åberopat denna slutsats som stöd för att det uppländska hundaret endast utrustat två, icke fyra, 40-roddare (Lagspråk och lagtexter, s. 150 f.) — Wennströms nämnda tolkning av UL KgB 10: 3 strider helt mot dess ordalag. Därigenom faller ett av stöden för hans även av andra skäl icke godtagbara slutsats, att det uppländska hundaret endast bestått av 80 fullsuttna bönder.

[2] Jfr H. Hildebrand, Sveriges Medeltid I, s. 268. G. Thulin, Om mantalet, I (1890), s. 4. J. Sandström, De stående skatterna i Svealand under medeltiden, s. 2.

2. RODEN OCH ÅLAND

Utskylderna i Roden utgingo enligt KgB 11 efter följande regler:

Þettæ æru roþsins utskyldir. attæ. markær smörs. hwarr þæn sitt æghit bröþ ætær. ok örtugh pæningæ aff hwarium bondæ fore þinglamæ. ok tiu markær at ættærgiældi. aff hwariu skiplaghi. Sæx lifspund humblæ aff hwariu skiplaghi. ok mark aff hwari ar. æn þe hemæ sitiæ. fore leþungs lamæ. Faræ þe iuir haff mæþ leþungi sinum. wærin þa liþughir fore leþungslamæ. æi wærin þeræ utgiærþir flere.

Detta är Rodens utskylder. Åtta marker smör envar som äter sitt eget bröd; och en örtug penningar skall utgå av varje bonde som tinglame; och tio marker i ättargäld av vart skeppslag; sex lispund humle av vart skeppslag. Och en mark för var åra, om de sitta hemma, som ledungslame. Fara de över havet med sin ledung, då vare de fria från ledungslame. Ej skola deras utgärder vara flera.

Flockens fortsättning handlar om krigsledungen.

Enligt undervisningen om rikets ränta 1530—33 erlade Frötuna skeppslag fortfarande i *skatte-humle* 6 pund, vilket då avlöstes med 6 mark.[1] Humleskatten hade då varit lika hög inemot 250 år. Därjämte utgjorde skeppslaget skattesmör med 1 tunna, d. v. s. 192 pund. Smör- och humleskatterna utgjordes också fortfarande i Norra Roden. I Hållnäs och Vessland — liksom i Frötuna — uppbars sålunda 1546[2] 8 markpund smör och 2 markpund humle av varje mantal, d. v. s. fullsutten bonde (som höll 4 årliga hästar i fodring). I Frösåkers härads hela socknar, Valö och Harg samt halva Hökhuvud och Ekeby, jämte i Häverö och Edebo uppburos 1539[3] 8 markpund smör och 4 markpund humle av varje mantal eller s. k. helbordzman, d. v. s. fullsutten bonde. I Lösta utgick (1554) $^1/_2$ pund smör och 4 markpund humle av »huar fulsetrad bonde».[4] Där den i UL stadgade normen för smörskatten bibehållit sig, torde också humleskatten utgått efter ungefär samma norm som på 1200-talet. I de norra delarna av Roslagen utgick ända till grundskatternas avskrivning 8 mark smör och 4 mark humle per mantal.[5]

Det erbjuder stort intresse att jämföra smör- och penningsskatten i Roden med de skatter, som ännu i början av 1500-talet erlades på Åland. För varje s. k. markskatt erlades där ett markpund smör, »markskatte smör», och 3 penningar i ledungslama.

[1] HH 11, s. 30.
[2] UH 1546: 14.
[3] Summarum och undervisning för Upsala sticht 1539, s. 182.
[4] UH 1554: 3.
[5] Radloff, Beskrifning öfver norra delen af Stockholms län, 2 (1805), s. 228.

Den åländska smör- och ledungsskatten har inom forskningen främst uppmärksammats av V. VOIONMAA.[1] Ehuru ledungslaman på 1500-talet erlades i svenskt mynt, antager denne, att den tidigare beräknats i s. k. mark danska, vilket var vanligt i södra Sverige under medeltiden och i början av nyare tiden. Voionmaa har vidare antagit, att smörskatten representerade skattens halva värde. Detta skulle framgå av att ett skålpund smör i Sverige hade ett värde av 3 penningar under början av 1300-talet (enligt Skenninge stadga 1335, § 5). Då en mark danska motsvarade $^3/_4$ av en svensk mark, motsvarades alltså 3 svenska penningar av 4 danska. Hela skattens värde skulle alltså ha uppgått till 8 danska penningar eller en dansk örtug per markskatt.

Voionmaa har emellertid icke förebragt något stöd för sitt antagande, att den i svenska penningar utgående skatten tidigare utgått i mark danska. Tvärtom tala övriga kända omständigheter för, att skatten även tidigare utgått i svenskt mynt. Voionmaas slutsats kan därför inte vara riktig.

Då ledungslaman var 3 penningar per markskatt[2], uppgick alltså skatten från det av 24 markskatter bestående åländska bolet till 72 penningar, d. v. s. 3 öre. Om den åländska ledungslaman antages ha utgått i svenskt mynt, uppgick den alltså till 3 öre för den fullsuttna ledungsgården. Ledungslaman vilade på Åland liksom annorstädes på jorden.

Den åländska jordens indelning i markskatter har som redan namnet antyder skett vid en av en skattläggning föranledd jordvärdering. Beträffande värdet av den i forskningen omdiskuterade åländska jordenheten markskatten[3] lämnar följande intyg år 1620 av häradshövdingen över östra Åland, Andreas Bureus, en klar belysning.[4] Han hade »opå tinget fråghat, hwarföre the der hafua så små markeland framför annorstedz, så hafua de (nämndemännen) swarat, *att the der icke kallas markeland för dess afmätte widd skuld, vttan att ett markeland hether det som sels for en mark.*»

Då den åländska ledungslaman utgick med 3 penningar per markpund smör, utgick den alltså med 3 öre för varje pund smör (3 p × 24 mp = 72 p = 3 öre). Ledungslaman på Åland för varje pund smör var sålunda

---

[1] Studier i Ålands medeltidshistoria (1916), s. 118 f. — Ledungslaman utgick på 1400-talet med samma skattesatser som i början av 1500-talet. Se E. Bertell, Kronan och kyrkans gods på Åland under 1500-talet (1943), s. 65.

[2] »Item än vtthgiörs aff ålandh Lädingz Lambz pnr efft mch skatten och Recknas march skatten efft Jorde talett — — — och skattas aff huar march 3 pnr, Smör etth mchpd.» (Ålands skattebok år 1543, Voionmaa a. a., s. 108).

[3] Se bl. a. Voionmaa, a. a.

[4] Liber causarum XXXI, akt 7.

lika stor som den västmanländska skatteledungsboten enligt VmL KgB 7: 2: »Återstår ett pund, då skall utgöras ett pund och därtill tre öre.»

WENNSTRÖM[1] har åberopat ordalagen i UL KgB 11: pr. *mark aff hwari ar. œn þe hemœ sitiœ. fore lepungs lamœ* till stöd för den uppfattningen, att under den tid örlogsledung utgick, var ledungslama ett bötesbelopp, vilket drabbade den person, som icke infann sig och intog sin plats vid sin årtull eller sin åra ombord på ledungssnäckan. Ledungslaman skulle alltså vara en skatt, som vilade på personen, i motsats till skeppsvisten. Denna uppfattning är näppeligen riktig. Ledungslaman åvilade i Upplands folkland och Västmanland hamnorna samt var även på Åland knuten till skeppsprovianten (smöret) och vilade därför liksom denna på jorden. Detta var också förhållandet i Östergötland och på Öland.

Beträffande den i Roden utgående *ättargälden* se ovan s. 145 ff.

Återstår så *tinglaman* med en örtug av varje bonde. Denna skatt anses ha uppkommit ur böter för skeppslagsmenigheternas underlåtenhet att komma tillstädes på hundarestingen, sedan de börjat hålla ting för sig själva.[2] Tinglaman bibehöll på annat håll länge sin karaktär av böter. Enligt DL RB 1 skulle vid lagligt ting vara närvarande minst tolv man. »Äro där färre, då skall det tingslaget för tingfall (*firi þinglama*) böta tre mark, hälften tage konungen och hälften hundaret.» — Enligt VmL RB 6 skulle likaledes vid ting vara närvarande minst tolv män. »Ej är det tingfall (*þinglame*) utom när tre ting hava inställts med sju dygn mellan tingen. Svärja tolv män på tinget, att tingfall (*þinglame*) har skett, då äro böterna fyrtio mark; den skall konungen uppbära.» — I UL (RB 1: 1 och 4) användes i stället uttrycket *þingfall*, som inträffade, om sexton män uteblevo från tinget, varvid böterna voro tre mark »vare sig det är en åtting eller en fjärding». — I SdmL (RB 2 och 3) och HL (RB 6) användes också uttrycket *þingfall;* i SdmL voro böterna för bonde 3 öre och för hamna 3 mark, i HL 3 mark för hela skeppslaget eller socknen.

Därest 3 mark tidigare också utgått från varje skeppslag i Roden, skulle skatten efter normen 1 örtug av var bonde bli lika hög, därest bondetalet uppgått till 72 (72 örtugar = 3 × 24 örtugar = 3 × 8 öre = 3 mark), vilket väl kan ha varit en ungefärlig siffra på skeppslagets vapenföra tingspliktiga bönder.

[1] A. a., s. 135 f. och 153.

[2] Se härom senast E. Hjärne, Roden s. 27 och där anf. litt.

3. VÄSTMANLAND

A. Ättargälden

ENLIGT VmL KgB 7: 5 utgick liksom i Uppland en till sin storlek dock icke angiven ättargäld, vilken uppbars fjorton dygn efter Mikaelsmässan. På 1500-talet utgick ättargälden dels etter markland, dels efter mantal. Vägledande är här följande intressanta upplysning i undervisningen för Fellingsbro 1539:

»Etthegeldz penninger wttgöras nw Epter Jorde tall. — Ooch är bönderne lagde j Hampnor, åff hwar march land 2 ort som bönderne brwckar. Then gör meer som mera Jordhen haffwer. Till förenne gyorde the alle lijka j hampnorne. Enn aff the bönder som j hampnone är opbär samme penninger så myket som aff hampnone går.»

Härav kan man sluta, att ättargälden tidigare erlagts av hamnorna och inom dem utgjorts efter bondatal. Det ålderdomligaste skattesystemet i Västmanland har kvarlevat i Snevringe, där ättargälden utgjordes med 1 öre 6 penningar av varje skattebonde.

LÖNNROTHS[1] antagande, att ättargälden ursprungligen utgått med 2 örtugar av varje bonde, är som ovan nämnts sannolikt icke riktigt.

I Tuhundra, Norrbo och Siende utgick ättargälden med 1 öre av både setting och halv setting samt i Tjurbo med 2 örtugar av marklandet.

STÅHLE[2] har i Snevringe beräknat att ättargälden ännu på 1500-talet utgick med 20 mark av hela hundaret, vilket resultat sannolikt är riktigt.[3]

B. Spannskatten

I Västmanland utgick ännu under 1530- och 40-talen alltjämt »skattekorn» och »skatteråg», motsvarande den gamla spannamalen, här som i Uppland ofta kallad »målespann».

C. Skeppsvister in natura

Enligt VmL KgB 7: 1 utgick den första skeppsvisten med åtta pund och åtta spann i varje hamna och den andra skeppsvisten med fem pund och fem spann för hamnan. I de två ursprungliga uppbördsterminerna

[1] A. a., s. 112 f. och s. 121.

[2] A. a., s. 229.

[3] Hamnetalet var i detta fall 16, men antagandet att normalhundaret omfattat 16 hamnor är icke riktigt (se ovan s. 116).

synes senare ha skett ändring såtillvida, att under 1400-talet kornet utgjordes om fastan, smöret och fläsket om Valborgsmässan.

I 1413 års skattebok återfinnes uppgiften: *Matu som kallas Skipwist.*

Liksom de uppländska ledungsskatterna återfinnas också de västmanländska i de äldsta togderäkenskaperna från 1530- och 40-talen. De två naturaskeppsvisterna förekomma under de typiska namnen *matukorn*[1], *matuflesk* och *matusmör*, vilka påminna om VmL:s namn på den i pund utgående skeppsvisten, *pund mato*. De utgingo enligt undervisningen om rikets ränta 1530—33 i Snevringe härad på följande ålderdomliga sätt:[2]

»It j Snäffuingen äro xij hampnar och går utaff huar hampn v pnd smör viij pd flesk (xiij spn korn). Er i huar hampn viij skattabönd: gör huar skattabonde ij spn korn och j spn Rogh.»

Naturaskeppsvisternas storlek var alltså densamma som i Vm L, ehuru den första skeppsvistens 8 pund utgingo i fläsk och den andras 5 pund i smör. I andra häraden utgick pundskatten liksom i Uppland och Södermanland med $^2/_3$ i fläsk och $^1/_3$ i smör.[3]

D. Skeppsvister i penningar

Beträffande den i penningar utgående ledungsskatten föreskriver Vm L i Kg B 7: 1:

Twa skipwistær scolo mæþ pænningom ut gioras. XL. markær i hwart skip. þætta hetir leþongs lame.

Två skeppsvister skola utgöras i penningar med fyrtio marker för varje skepp. Detta kallas ledungslame.

Det framgår av den västmanländska ledungsskattens namn, *leþungslami*, att denna liksom de uppländska vitepenningarna härstammar från en gammal ledungsbot från örlogsledungens tid.

Det är möjligt, att vid den västmanländska ledungsskattens fördelning ursprungligen samma system blivit följt som vid ledungsboten. Beträffande denna bestämmes i Vm L Kg B 7: 2:

Fore allom conongs uttgærþom scal fiughærtan nata daghær vara lystær fore. oc conongs wisthus scal öpit standa þrea dagha fore intækiom. Combær æi mata innan þæssa þrea dagha. Stan-

För alla gärder till konungen skall dagen vara kungjord fjorton dygn i förväg, och konungens visthus skall stå öppet i tre dagar för uppbörden. Nu kommer ej maten inom dessa tre

[1] Jfr skeppsvistens namn i SdmL JB 13: 1 *mat gierð.* Även i Södermanland kallades denna skatteprestation för *matu.*

[2] HH 11, s. 50.

[3] Wennström (a. a., s. 149) antager felaktigt, att VmL:s *pund mato* sannolikt betyder »pund fläsk».

dær attær pund mato. þa gioris utt pund. oc a. III. öra swa oc fore annat. oc þriþia. æn attær standær. Sitia qwarrir om halfwa hamno. hætin wiþ tolf örom. Sitia quarrir om alla hamno. dömis þa utt hamna. oc a þrea markær. Sitær quar fiorþongær aff skiplæghe. hæte wiþ X. marcom. Sitær quart halft skiplæghe. XX. Sitær quart alt skiplæghe. hæte wiþ. XL. marcom.

dagar. Återstår ett pund, då skall utgöras ett pund och därtill tre örar. Lika mycket för ännu ett pund och för det tredje, om det återstår. Sitta de hemma i halva hamnan, böte de tolv örar. Sitta de hemma i hela hamnan, då skall utdömas hamnans alla utskylder och därtill tre marker. Sitter hemma ett fjärdedels skeppslag, böte de tio marker. Sitter hemma halva skeppslaget, böte de tjugo marker. Sitter hemma hela skeppslaget, böte de fyrtio marker.

Det framgår av denna böteskonstruktion, att den uppbyggts med hänsyn till den första skeppsvisten om 8 pund av hamnan eller 4 pund av halva hamnan och 1 pund av varje ledungsgård. Härmed överensstämma nämligen bötessatserna 3 mark (= 24 öre = 8 × 3 öre) för hel hamna, 12 öre (= 4 × 3 öre) för halv hamna och 3 öre för varje pund. För skeppslagets delar ha bötesbeloppen bestämts som kvotdelar av skeppslagets 40-marksbot.

Boten på 3 öre för varje pund (= 72 penningar för 24 markpund) motvarar 3 penningar för varje markpund eller exakt samma storlek som ledungslaman på Åland och dess motsvarighet i Roden. Det synes härav framgå, att den västmanländska ledungslaman ursprungligen varit en ledungsbot med namnet ledungslama av denna storlek.

För underlåtenhet att utgöra skeppsvisterna till båda de västmanländska ledungsskeppen skulle alltså utgå två 40 marksbelopp eller tillhopa 80 mark, d. v. s. samma belopp som de två penningskeppsvisterna. Den västmanländska ledungsskatten på 80 mark härstammar möjligen från de två till de västmanländska ledungsskeppen knutna ledungsböterna om 40 mark för varje skepp.

Enligt VmL MB 20 erlade västmanlänningarna ytterligare två skeppsvister, nämligen en för rätten till enskild förlikning och självpantning samt en för s. k. *lægþo ræt.* Denna term har forskningen hittills icke lyckats tolka.[1] Sannolikt avsåg den ersättning för nyttjande (»lega») av allmänningsmark. I Tierp erlade sålunda bönderna *för Engelege opå konungz almeniger* 22 ½ mark.[2] I VmL BB 20 talas också om hundarets rätt att nyttja en annans allmänning mot »legoavtal». — Det är möjligt, att även bönderna i Bälinge hundare i Uppland ursprungligen erlagt en skepps-

[1] Holmbäck och Wessén, Västmannalagen, s. 96, not 95.

[2] Summarum för Upsala sticht 1539 (KA).

vist för »lägorätt». På 1540-talet erlade de nämligen 40 mark i allmänningspenningar, d. v. s. för rätten att bruka kronans allmänning.

En god parallell erbjuder den i Västbo och Östbo utgående s. k. *leggieskäppan* (*leggerog*), vilken utgick med 1 skäppa råg av varje hemman. Enligt böndernas påstående var detta en till kronan utgående skatt, som utgjorde ersättning för böndernas utnyttjande av allmänningsskogarna.[1]

Liksom den uppländska skipestaskatten in natura utgjordes tillsammans med de s. k. skipestapenningarna, utgingo i Västmanland jämte matuskatten in natura de s. k. matupenningarna. De erlades enligt de äldsta bevarade fogderäkenskaperna efter olika normer, vilket framgår av följande översikt:

		Matukorn	Fläsk	Smör	Penningar
Snevringe ..... 1530—33	Hamna	13 sp.	8 p.	5 p.	1 mark
Snevringe 1539.	Öresland	1 sp. 1 fjärding	14 mp.	9 mp.	22 p. skattebonden
Tuhundra[2]	Setting				18 p.
Norrbo 1530–33	»				1 öre (= 24 p.)
Norrbo 1539 ...	»				18 p.
Siende	»				18 p.
Tjurbo	Markland	1 sp.	12 1/2 mp.	8 mp.	16 p.
Åkerbo.....	»	1/2 sp.	1/2 p.		12 p.

I det ålderdomliga Snevringe härad kvarlevde ända in på 1530-talet de gamla hamnorna till ett antal av tolv. Varje hamna erlade samma naturaskeppsvist som enligt VmL KgB 7, nämligen 13 spann och 13 pund. Därjämte utgingo i hela häradet matupenningarna med 12 mark[3], d. v. s. 1 mark av hamnan. Efter marklandets införande som skattegrund utgingo matupenningarna med 22 penningar per bonde, vilket i det närmaste motsvarar samma beräkningsgrund som i Uppland, nämligen 14 penningar för varje pund (14 p. × 13 = 182 p.; i Uppland 14 p. × 14 = 196 p.).

I de tre häradena Tuhundra, Norrbo och Siende utgingo matupenningarna med 18 penningar av varje setting och lika mycket av varje halv setting.

I Tjurbo slutligen utgingo matupenningarna med 16 penningar per markland. Då varje hamna i detta härad utgjordes av omkring 12 markland, synas alltså matupenningarna även här ha uppgått till 1 mark av

[1] C. Härenstam, Finnveden under medeltiden (1946), s. 137 f.

[2] De uppburos åtminstone i Tuhundra på vintern.

[3] HH 11, s. 50, not 1.

hamnan.[1] Matupenningarna synas alltså tidigare ha utgått med 1 mark penningar per hamna. — Med denna slutsats stämmer J. SANDSTRÖMS[2] slutsats, att den efter marklandtalet i Västmanland utgående s. k. huvudskatten där först pålagts av Gustav Vasa, vilket i så fall bör ha skett med den uppländska huvudskatten som mönster, och att matupenningarna tidigare utgått efter hamnetal.

E. Gärdskatten

Utöver de två skeppsvisterna in natura utgingo enligt Vm L samma naturaskatter som i Uppland. Enligt Kg B 7: 6 skulle konungen sålunda hava fyra nöt av varje hundare, varje nöt värt en mark eller en mark penningar; varje fjärding skulle lämna sitt nöt. Sex bönder skulle lämna ett får; var bonde därjämte ett höns samt fyra fång hö eller fyra penningar.

Dessa skatter kunna delvis följas ännu under 1500-talet. I häradena utgingo en s. k. *fierdingszskatt*, som erlades av varje fjärding i häradet med 1 ko och 2 får. Här möter alltså det i Kg B 7: 6 omtalade nötet. Därjämte utgick en s. k. *gierdeskatt* efter gärdetalet med 6 fullsuttna bönder, s. k. settingar, i gärden. Varje gärd utgjorde 1 ko, 1 galt, 2 får, 3 lamm, 2 gäss och 1 spann gåskorn. Möjligen har till det i lagen omnämnda fåret senare fogats de andra prestationerna. I Snevringe härad återfinnes fåret i en s. k. *hampnaskatt* efter hamnetalet med 1 får av varje hamna.

---

[1] Sedan Ståhle (a. a., s. 227) framhållit, att matupenningarna i Tjurbo (1542) uppgingo till 17 $^1/_3$ mark för hundaret, och i Snevringe (1539) till 22 penningar av varje skattebonde (1539), vilket gör 18 mark för hela hundaret, drager han av dessa uppgifter den slutsatsen, att matupenningarna i Västmanland utgått med ungefär 18 mark för hundaret. Denna slutsats är icke riktig; matupenningarna för Snävringe uppgingo sålunda 1539 allenast till 12 $^1/_2$ mark 4 penningar (Uggla, Ur Västmanlands äldsta skatteböcker (1915), s. 17).

[2] Markland och bördsrätt, s. 40.

DL innehåller inga bestämmelser om örlogsledungen eller fullständig uppgift på utgående skatter.

I R B 7: 2 stadgas följande:

Hwar œi giör kunungs wtgiœrþir. þœr ma nœma til. œngin ma nœma saclöst. i. warfrid ella .i. anfridi. Hwar œi giör wighra manna skin. mœþan laghþingin œru .i. sama þriþiunge. giui wt skinnit oc a þrea öra. firi leþungx skin böti firi þrea markir. firi bœlskin þrea markir. œi oc þy mera at fleri standin attir meþ sama manni.

Om någon ej utgör utskylder till konungen, må man taga pant därför. Ingen må saklöst taga pant i vårfrid eller i skördefrid. Envar som ej utgör vapenföra mäns skinn, medan lagtingen hållas i samma treding, skall utgöra skinnet och därjämte tre örar. För ledungsskinn skall man böta tre marker, för bälgskinn tre marker och icke mera, även om flera återstå hos samme man.

Skattepersedlarna voro alltså vigermannaskinn, ledungsskinn och bälgskinn.[1]

Ordet bälg synes ursprungligen ha varit termen för själva bunten av vigermannaskinn och sedan övergått till att beteckna uppbördslaget vigermän.[2] Vigermannaskinn och bälgskinn äro sålunda icke två olika skatter, utan det förra företräder delen och det senare helheten, bälgen. Vigermanna- och bälgskinnen motsvara vigermannens och hamnans skeppsvister, under det att ledungsskinnen haft sin rot i den lika stora ledungsboten, vilken liksom i Västmanland samtidigt i skatteledungen kvarstår i sin ursprungliga bötesfunktion inom örlogsledungen. Bönderna voro ännu på 1500-talet uppdelade i s. k. bondelag motsvarande hamnorna[3]; dessa erlade i allmänhet dels »skogeskatt» i gråskinn med 1 bälg av varje bondelag, dels »markegäld» med 3 mark av bondelaget.[4] Det synes alltså som om ledungsskinnen numera hade ersatts av den på jorden vilande markegälden.

[1] Benämningarna kvarlevde ännu in på 1400-talet, vilket framgår av följande J. Bures utdrag ur 1413 års skattebok: »Gråskinn 10 pnr, af Ledingztimber hwardt grå skin $^1/_2$ öre, af Wigermanne gäld skinnet 1 ortugh.» Sumlen.

[2] Härom och om Dalarnas skatteförhållanden, se Ståhle, a. a., s. 216 ff.

[3] Angående bondelagens storlek, se s. 118 ff ovan.

[4] J. A. Almquist, Den civila lokalförvaltningen i Sverige, II (1919—22), s. 258. J. Sandström, Studier rörande Dalarnas administrativa indelning 1539—1650 (1911).

I HL återfinnas bestämmelserna om *Vm konungx leþung ok skat ok leþungs lamœ* i KgB 7, så lydande:

Swa skal konungx skatter görœs i angermannœ lande. ok i mœþalpaþa. hwar som a til XII örœ hœlsinskœ. ok œr han XX arœ gamal, œller kumin at taknum arfwi. þe görœ twe ett twœlyt skin. ok V marker i lœrœptœ. aff hwœriœ skipi forœ leþungx lama. — —

J. vma ok i bygþa. ok allom þem þœr byggiœ norþœn forœ tu blaskorin skin aff hwœrium bughœ. ok œngin leþung annan. utan wœriœ land sit hemœ. Hwar sum fœller skat konungx bötœ þre bot marker. þem taki konunger .j. sundaþa X mark lœrept. aff hwœriu skipi. baþa forœ skat. ok leþungx lama. hwar sum faller leþungxlamœ. bötœ þre bot marker forœ ha. swa forœ annan. ok swa forœ þriþia. Fœller fiœrþung bötœ X marker, fœller halft bötœ XX marker, fœller alt bötœ XL marker. þem taki konunger. Ganger leþunger ifwr haff. œller utt wm aspa sund þa wœri saklösir wm leþungxlamar.

Så skall konungens skatt utgöras i Ångermanland och i Medelpad: envar som äger minst tolv hälsingska örar och är tjugo år gammal eller har uppburit arv, som har tillfallit honom — de skola två tillsammans utgöra ett tvåfärgat skinn och fem marker i lärft för varje skepp i ledungslama. I Sunded tio marker lärft för varje skepp både i skatt och i ledungslama. I Umeå och Bygdeå och hos alla dem som bo norr därom två blåskurna skinn för varje båge och ingen annan ledung, utan de skola värja sitt land hemma. — Envar som försummar konungens skatt, skall böta tre botmarker; dem tage konungen. — — — Om någon försummar ledung eller ledungslama, skall han böta tre botmarker för en hå[1], lika mycket för ännu en och lika mycket för den tredje. Försummar ett fjärdedels skeppslag, böte det tio marker, försummar halva skeppslaget, böte det tjugo marker, försummar hela skeppslaget, böte det fyrtio marker; dessa böter tage konungen. Går ledungen över havet eller utanför Aspasund, då äro de icke skyldiga att utgöra ledungslama.

Bestämmelserna i denna flock äro svårtolkade på grund av att en mening synes ha blivit omkastad, vilket i den här ovan översatta texten rättats. Först redogöres för skatten och ledungslaman i Ångermanland och Medelpad. Därefter bör bestämmelsen om skatten och ledungslaman för Sunded haft sin plats, följd av motsvarande bestämmelse för Umeå och Bygdeå. I så fall kommer förra delen av flocken att handla om skatten och ledungslaman i de olika bygderna samt senare delen om böterna för dels skatten, dels ledungen eller ledungslaman. Kravet på förmögenhet på minst 12

[1] Wessén översätter har med åra (egentligen årfäste). Härom se ovan s. 27.

öre sammanhänger möjligen med, att enligt den äldsta norska rätten uppgick den vanliga boten till konungen till en baugr = 12 öre.[1]

Den enligt HL utgående skinnskatten motsvaras antagligen av den exempelvis i Västerbotten på 1500-talet utgående *boghaskatten* eller vinterskatten av varje vapenför man i motsats till *jordaskatten* eller sommarskatten[2] efter jordatalet.

Tvælyt skin torde vara en beteckning för ekorrskinn av begärligare sort.[3] *Blaskurit skin* förekommer i en urkund från 1314 (D S nr 1957) rörande ångermanlänningarnas frivilliga olovsgärd till Uppsala domkyrka. Det gäller en naturaavgift ingående i olovsgärden från landskapet och utlovad för varje timmer eller fyrtiotal osorterade gråskinn (de qualibet timbria pellium variarum); avgiften utgöres för denna kvantitet av ett skinn (*pellem blaskurit*) »och kan då icke avse annat än ett skinn av i huvudsak samma slag som de övriga, ehuru på visst sätt specificerat» (AHNLUND). *Blaskurit, blaskorin skin* måste därför beteckna ekorrskinn av visst slag. Förklaringen synes sammanhänga med följande förhållande. De i handeln vanliga avflådda ekorrskinnen ha alltid haft läderhuden eller köttsidan krängd utåt med färgen växlande efter årstiderna: mörkt blå före anläggandet av vinterdräkten, ljus (gräddgul) på de i rätt tid tagna vinterskinnen. Dessa anses »gilla» eller fullvärdiga, medan »svartbakar» eller »blåhakar» stå lägre i pris. Den i HL och den ångermanländska brevurkunden 1314 omnämnda skatten resp. avgiften skulle (enligt MODIN) ha avsett skinn av den senare arten, alltså en mindre värderad kvalitet. Häremot har dock Ahnlund invänt, att det vore märkvärdigt, om kronan längst i norr nöjt sig med skatteskinn av mindre prima slag än ofta annars, då man skulle ha väntat det motsatta förhållandet, vartill kommer, att skinnskatten här uppe senare var en vinterskatt. Ahnlund har därför uppfattat »blåskuret» skinn i analogi med ett i en annan hälsingländsk urkund från 1314 (DS nr 1962) omtalat »bättre skinn» (de qualibet tvmbria pellium variarum unam pellem meliorem, i motsats till, unam pellem variam).

Mot nyssnämnda invändning må emellertid framhållas följande. Enligt HL skulle två blåskurna skinn av varje båge erläggas av dem som bodde längst i norr — i Umeå och Bygdeå och norr därom. De skulle därjämte inte utgöra någon annan skatt utan själva ligga i landvärn. De voro alltså de lägst beskattade av den hälsingländska allmogen, vilket kan

[1] Glossariet till Norges gamle love, s. 92.

[2] HH 11, s. 20.

[3] För tolkningarna se E. Modin, »Blaskurit» (Fauna och flora 1919), s. 145 ff och N. Ahnlund, Norrländska skinnskatter (Saga och sed 1946), s. 40.

vara förklaringen till att de även beträffande skinnskatten, till skydd mot skatteuppbördsmännens allttör ingående granskning, vid skatteöverenskommelsen med konungen lyckats få in nämnda bestämmelse i lagen. Vidare passar orden »blåskuret» bättre för en vinter- än en sommarskatt i skinn, enär de på sommaren skjutna djuren icke ha blåskurna skinn utan endast de på senhösten eller på förvintern före anläggandet av vinterdräkten. Fortfarande är i roslagsdialekten känt ordet »blåskuret» som namn på ett skinn av en för tidigt på vintern skjuten ekorre eller räv, med ett därför blåstrimmigt, blåskuret skinn.[1]

6. NÄRKE

Även i Närke utgick under 1500-talet s. k. *matte* eller *matt*, vilken till växlande storlek utgjordes av de ännu kvarlevande hamnorna med fläsk, smör och korn, med 5 markpund fläsk, 5 markpund smör och $^1/_2$ spann korn av varje bonde.[2] Därjämte utgick även ättargäld med $^1/_2$ öre av varje bonde.[3]

[1] Enligt uppgift i aug. 1949 av byggmästaren Valter Jöngren, Löparö, Vettershaga, Länna socken.

[2] Södermanlands och Närkes handlingar 1554: 5 (KA).

[3] Enligt Bureus, Sumlen, s. 162 uppgick ättargälden för Örebro län till 79 m, 7 $^1/_2$ ört.

ENLIGT SdmL Tillägg 2 uppgick skeppsprovianten från hamnan[1] till tjugofyra pund, varav två tredjedelar fläsk och en tredjedel smör. Därav hade konungen rätt att taga så mycket som honom täcktes. Det framgår härav, att provianten redan under örlogsledungens tid till viss del kunde tillfalla konungen och alltså icke alltid eller uteslutande var avsedd för skeppsfolket. Redan häri låg ett frö till den kommande utvecklingen från skeppsproviant till årlig skatt. — Enligt SdmL Tillägg 9 utgingo s. k. styrmanspenningar vid Mårtensmässan med okänt belopp.

I Sdm L Kg B 12: 1 finnes följande bestämmelse om ledungsböter vid krigsledung:

Far nocot skip hem fyrrœ œn allum œr orlof giwit. hawi firifarit sinœ ferð. oc giwi vt skipwistenœ oc meþ .XL. marker.

Far ett skepp hem förr än åt alla har givits orlov, då har det därigenom förverkat sin färd och lämne ut skeppsvisten[2] och därtill fyrtio marker.

Denna bötesbestämmelse från krigsledungens tid har även i norsk ledungsrätt hög ålder. I äldre Frostatingslagen VII: 27 stadgas sålunda:

Svá er mœllt at fornum rétti. ef menn fara fyrir bann landa áməðal at úleyfi konungs. þá er styrimaðr secr .XL. marca við konung en háseti hverr .iij. mörcum.[3]

Så förmäles enligt den forna rätten, att om män mot förbud fara land emellan mot konungens tillstånd, då skall styrmannen böta 40 mark till konungen och varje roddare 3 mark.

En motsvarande bestämmelse finnes i Gulatingslagen § 313:

Nu fara menn firi bann. þa er styrimaðr seccr .XL. marca. En hasete hverr at .iij. morcom.

Nu fara män trots förbud, då är styrmannen skyldig 40 mark och varje roddare 3 mark.

I SdmL KgB 10: 2 finnes, som i annat sammanhang omtalats, en bötesbestämmelse för underlåtenhet att utgöra konungens utgärder, nämligen

[1] Enligt Sk L Tillägg 14 skulle varje hamna som »rätt ledung» utgöra 3 mark penningar; därav skulle styrmannen uppbära var femte penning.

[2] En av de äldsta handskrifterna till den norska landslagen (III: 13) har uttrycket en halv månads vist i stället för en halv månads mat. A. Steinnes, Gamal skatteskipnad i Noreg, I, s. 74. I JL (III: 6) användes likaledes ordet vist för ledungsprovianten.

[3] Jfr ÖgL BB 43. »Nu skjuter någon ut ett skepp från lunnarna, ett fyrtioroddarskepp, utan hans lov, som äger det och far bort från land med det — — — böte han fyrtio mark.»

3 mark för hamna, 10 mark för fjärding, 20 mark för halvt skeppslag och 40 mark för helt skeppslag. Även denna bestämmelse har en viss motsvarighet i den norska rätten. Enligt Frostatingslagen VII: 12 skulle en man, som inte lämnade proviant till »hömlo», böta en s. k. båge (= 12 öre) och lika mycket, om det saknades en man (12 öre + 12 öre = 24 öre = 3 mark). Därest det saknades både man och mat, voro böterna alltså 3 mark. I ett flertal andra bestämmelser i norsk rätt uppgingo böterna för det norska ledungsskeppets hamla eller roddarplats, liksom i svensk ledungsrätt, till 3 mark.[1]

Sdm L innehåller inga direkta uppgifter om ledungsskatterna. Detta förhållande är dock icke ursprungligt. Kg B slutar nämligen med orden: »Konungabalken med skeppsvister slutas nu här så.» Det framgår härav, att lagen liksom de övriga svealagarna innehållit uppgifter om ledungsskatterna, men att dessa av någon anledning utgått ur lagen. Om ledungsskatten upplyser också följande bestämmelse i SdmL JB.13: 1: »Nu ligger urfjäll i by, den har forn hävd, rör eller gärdesgård och den utgör skeppsvist (*mat gierð*); den skall vara som deras fädernearv.» Skeppsvisten synes alltså inom hamnan ha fördelats efter jordatal, vilket är naturligt, då enligt SdmL KgB 10 pr redan den personliga ledungsplikten vilade på jorden.

Att döma av ett immunitetsbrev för Fogdö kloster 1279 (DS nr 676) synes ledungslama, som väntat är, även ha utgått i detta landskap, liksom *spannamalœ et ledhunxlame, œttœgyald, et skipwistis* omtalas i ett brev till klostret år 1296 (DS nr 1172).[2]

Enligt Raven von Barnekows räkenskap för Nyköpings slottslän åren 1365—67[3] utgingo följande skatter, nämligen skipvist, spannamale, ättargäld och gengärd (= laga nöt och laga får), varjämte snäckopenningar omtalas. *Skeppsvisten* utgick årligen från varje hamna med 1 tön eller 6 spann korn (»matukorn») samt 4 pund fläsk och 2 pund smör eller tillhopa 6 pund fläsk och smör. Denna skeppsvist in natura utgick alltså från varje hamna med samma storlek som den andra skeppsvisten i U L. På 1540-talet utgick från varje markland 2 pund fläsk och smör samt 2 spann korn.[4] *Spannamalen* utgick 1366 i Daga och Rekarna med 2 spann korn av varje bonde, vartill bönderna i Rönö och Jönåkers häraden erlade 1 spann råg.[5]

---

[1] Gulatingslagen, 306 och 313, Frostatingslagen VII: 1, 7 och 25. — Enligt Gulatingslagen, 300, skulle den, som icke mötte upp för att göra skeppet segelklart eller draga det ut, böta 3 öre.

[2] Se dock Ståhle, a. a., s. 223.

[3] Styffe, Bidrag 1, s. 62 ff.

[4] SödH 1549: 5.

[5] Lönnroth, Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige, s. 111 f.

Skatten utgick ännu på 1540-talet. Av varje hundare utgick liksom i Uppland och Västmanland 4 nöt. »*Laga fåren*» utgingo till växlande antal från de olika hundarena. Härjämte utgick en s. k. *quickskatt*, varvid två (el. tre) bönder årligen i »gerdeskatt» utgjorde 1 gammalt får och en gås samt varje bonde 2 (el. 1) »skattehöns».

I Södermanland utgick också ättargäld, som tidigast omnämnes i ett diplom år 1296 till Vårfruberga kloster. Den utgick med 2 örtugar av varje skattebonde enligt de Barnekowska räkenskaperna.[1] Samma norm framgår av Arvid Trolles jordebok 1498.[2]

Huvudskatten synes åtminstone mot slutet av medeltiden ha utgått i penningar enligt principen mark av markland. Detta framgår av en förteckning i Arvid Trolles jordebok över dennes i Sorunda socken belägna fastigheter, vilka uppgivas med sina jordetal i mark-, öres-, örtug- och penningland samt med de från gårdarna utgående räntorna i penningar, korn, smör, höns och ägg, dagsverkspenningar samt 2 örtugar i ättargäld. Det förefaller som om räntan tidigare varit till kronan utgående skatt, d. v. s. att ifrågavarande fastigheter voro gamla skattehemman; de förvärvades av Arvid Trolle genom byte av fränden Sten Pik enligt bytesbrev den 10 mars 1470. Den i penningar utgående skatten uppgick med lika högt belopp som jordatalet — huvudskatten har alltså i Södermanland före 1470, liksom i Uppland, utgått efter principen mark av markland.

[1] Jfr Lönnroth, a. a., s. 113 f.

[2] HH, del 31.

ÖgL innehåller inga direkta uppgifter om vilka skatter, som utgått. I ÖgL BB 28 pr stadgas, som ovan nämnts, att om två härad, av vilka det ena skattade både till konung och jarl och det andra endast till konungen, tvistade med varandra om odaljord och inte om laghävdad jord, skulle vartdera taga efter som det skattade. Vid delning mellan dem skulle det, som låg närmare havet, taga två tredjedelar, ty det skattade mera, och det andra en tredjedel, ty det skattade mindre. Enligt ovan (kap. II H) synes skatten till jarlen varit lika hög som till konungen. Enligt B B 28: 5 skulle vid skifte av allmänning mellan gammal by och avgärda by den senare hava så mycket av skogen, som svarade mot dess skatt. I två lagrum (BB 28: 5 och G 16 pr) talas om by eller jord, som hör till, resp. är jämngod till hå och hamna, d. v. s. hade lika stor ledungsskyldighet.[1] Det framgår av samtliga dessa lagrum, att ledungsbördan även i Östergötland vilat på jorden. — I de medeltida diplomen, tidigast från 1200-talets slut, nämnas bland skatterna i Östergötland ofta ledungslama.[2] Den vilade på jorden och utgjordes av attungarna.[3] Enligt ett brev år 1508 utgick av 1 $^1/_2$ attung (i Hanekinds härad) 6 penningar i ledungslama, d. v. s. normen synes ha varit 4 penningar per attung.[4] Detta styrkes också av de äldsta jordeböckerna från 1540-talet, i vilka uppgives att en skatt kallad »Ledingzlamans peningher» i häradena Västanstångs utgick med 4 penningar av var attung.[5] Enligt samma källa utgjorde sex attungar en s. k. setting, d. v. s. en fullsutten gård. Settingens ledungslama uppgick också till 24 penningar. Om de 4 penningarna antagas motsvara $^1/_2$ gutniskt öre eller 2 gutar, skulle alltså 8 attunger motsvara $^1/_2$ gutnisk mark.[6] Därest hamnan i Östergötland motsvarat 16 attungar, har alltså den östgötska ledungslaman uppgått till 1 gutnisk mark per hamna, och till 40 mark per härad om 40 hamnor.

---

[1] Detta uttryck användes också om jord på Öland; se HH s. 150 och s. 274.

[2] År 1282 (DS nr 1066) och år 1296 (nr 1109). — Jfr brevet den 24 mars 1385 om ledungslaman i Tjust, avtryck hos Ståhle, a. a., s. 224.

[3] År 1342 (nr 3619); jfr E. Lönnroth, Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige, s. 110.

[4] ÖH 1543: 6. Jfr F. Dovring, Attungen och marklandet, s. 131 f.

[5] Jfr F. Dovring, a. a., s. 134, 139 och 145.

[6] Avskrift i Kh 53 (Linköpings stiftsbibliotek), fol. 9 v.; tryckt i Östergötlands fornminnesförenings tidskrift 1875, Bihang, s. 15 f. Jfr F. Dovring, a. a., s. 130.

För häradena Östanstångs är det icke möjligt att med ledning av landskapshandlingarnas uppgifter bestämma ledungslamans ursprungliga storlek.[1]

Enligt landskapshandlingarna utgick i Östergötland på 1530- och 40-talen även en naturaskatt i bl. a. smör och fläsk. Då smöret uppgick till hälften emot fläsket, d. v. s. samma proportion som i svealagarnas skeppsvist, är det möjligt, att ifrågavarande skatt ursprungligen återgår på östgötarnas ledungsproviant.

De äldsta skatterna på Öland äro kända genom ett kungligt brev den 29 dec. 1281 (D. S. nr 736). Varje bonde skulle erlägga 4 »mund» korn och 4 bisman smör, varje skeppslag skulle ge 8 mark penningar, av vilka gingo 16 penningar på en örtug, till slottets proviantering, 8 bönder skulle tillsammans utgöra ett lass hö eller 8 örtugar, och 2 bönder skulle tillsammans utgöra ett lass ved på vintern och ett på sommaren. Den per skeppslag utgående skatten är möjligen identisk med den ledungslama, som utgick på Öland åtminstone till år 1685. Den utgjordes 1545 i Norra motet »effter en stadga och effter Inttedt Mantall. Thy wtij sama häradenn äre 2 eller 3 bönder om en peni(n)ge att vtgiffue, liike som teres eger tiill seger giffver huar skattebonde sama ledingzlambz peni(n)ger».[2] Enligt undervisningen för Södra motet 1545 »giffuer huar skattebonden wtth Ledungzlambzpeni(n)ger, ther meth the beuise konne sinn emellom huru mykenn Jordth huar ägande äre»[3]; bönderna jämkade själva skatten sig emellan. Ledungslaman utgick 1544 i Norra Motet med 30 mark danska och i Södra Motet med 28 mark danska 20 penningar.

[1] Jfr Dovring, a. a., s. 132 ff.

[2] SmåH 1545: 13, s. 7. — Samma undervisning ännu hundra år senare i SmåH 1645: 13 f och 10.

[3] SmåH 1545: 13, s. 10 v.

9. GOTLAND

Om den äldsta kända skattläggningen av Gotland berättar den på 1220-talet upptecknade Gutasagan (kap. 2)[1]:

»Många konungar stridde mot Gotland, medan det var hedniskt. Dock behöllo gutarna alltid seger och sin rätt. Sedan sände gutarna många sändemän till Sverige. Men ingen av dem kunde göra fred förr än Avair Stråben från Alva socken; han gjorde först fred med svearnas konung. När gutarna bådo honom fara, svarade han: »I veten, att jag nu är närmast död och fall. Given mig då, om I viljen, att jag skall fara i en sådan våda, tre mansböter, en för mig själv, en annan för min födde son, och en tredje för min hustru.» Ty han var klok och mångkunnig, så som sägner gå om honom. Han ingick i stadgad rätt med svearnas konung. Sextio marker silver vart år, det är gutarnas skatt, så att Sveriges konung skall hava fyrtio marker silver av de sextio och jarlen skall hava tjugo marker silver. Denna stadga hade han gjort med landets råd, förrän han for hemifrån. Så gingo gutarna frivilligt under svearnas konung, för att de måtte fria söka till Sverige på alla ställen utan tull och alla avgifter. Så äga ock svearna söka till Gotland utan kornband eller andra förbud. Hägn och hjälp skulle konungen giva gutarna, om de tarvade det och krävde det. Sändebud skall ock konungen och likaledes jarlen sända till gutarnas ting och låta där upptaga sin skatt. De sändebuden skola lysa fred för gutarna och fara över havet till alla platser, som tillhöra Uppsala konung, och likaså för dem, som den vägen äga söka hit.»

Omedelbart efter denna skildring följer berättelsen om Olov den heliges besök på Gotland och den tidstypiska gåvoväxlingen mellan honom och hedningen Ormika från Hejnum.

Liksom Holmbäck och Wessén har man icke skäl betvivla, att Gutasagans författare riktigt återgivit traditionen om Avair Stråben och skatten till sveakonungen, då han förlägger den till hednisk tid, före Olov den heliges besök på Gotland. Skattläggningen skulle alltså ha ägt rum någon gång under början av 1000-talet och kan mycket väl ha skett under konung Olov Skötkonungs regeringstid.[2]

Denna svearnas skatteuppbörd på Gotland avses sannolikt i runinskriften vid Torsätra, V. Ryds socken, Uppland, vilken gäller en Husbjörn, om vilken säges: »Han blev sjuk ute, då de togo gäld på Gotland.» Stenen

[1] Holmbäck och Wessén, Gutalagen, s. 292.

[2] Gotlands skattläggning har i litteraturen tidfästs till skilda århundraden — från 500-talets slut till någon gång under 1100-talet.

är otvivelaktigt ristad av Visäte, och inskriften kan därför dateras till en tidpunkt, som åtminstone icke bör ligga långt efter år 1060.[1]

Att den s. k. tributregleringen är ett historiskt faktum framgår också av det förhållandet, att den omtalas i Magnus Ladulås', nedannämnda brev av år 1285.

I Gutasagans kap. 6 omtalas närmare gutarnas ledungsskyldighet:

»Sedan gutarna hade tagit sig biskop och präster och mottagit full kristendom, då åtogo de sig också att följa sveakonungen i härfärd med sju snäckor mot hedniska länder, men ej mot kristna; dock så, att konungen skall påbjuda gutarna ledung efter vintern och giva dem en månads frist före ledungsstämman, men ledungsstämman skall vara före midsommar och ej senare. Då är det lagligen påbjudet, men ej annars. Då hava gutarna rätt att fara i ledung, om de vilja, med sina snäckor och åtta veckors skeppsvist, men ej mera. Om gutarna icke kunna följa, då skola de lämna fyrtio mark penningar för varje snäcka, men dock först följande år och ej samma år som ledungen blev påbjuden. Det heter ledungslame. I den månaden skall under en vecka budkavle gå omkring och ting utsättas. Om de bliva eniga om att ledungen skall gå ut, då skola de sedan en halv månad rusta sig till färden, och sedan sju dygn före ledungsstämman skola ledungsmännen vara färdiga och vänta på vind. Om så händer, att det ej kommer god vind i den veckan, då skola de ännu bida sju dygn efter ledungsstämman. Men om god vind ej kommer under den tiden, då kunna de saklöst fara hem, ty de kunde ej roende fara över havet utan seglande. Kommer påbud om ledung inom kortare tid än en månad, då skall man ej fara utan saklöst sitta hemma. Är det så, att konungen ej vill tro, att buden kommo olagligt eller att vinden hindrade i rätt tid, då skola konungens sändemän, som upptaga skatten på det ting, som är näst efter Sankt Petermässan, taga ed av tolv nämndemän, som konungens sändemän vilja utse, att de sutto hemma med lagligt förfall.»

På grund av att detta avtal slutits, sedan gutarna kristnats och de erkänt biskopen i Linköping, har det daterats till tidigast omkring år 1150.[2]

Beträffande proportionen mellan konungens och jarlens skatt kan hänvisas till norska förhållanden. När Harald Hårfager tog odalen från de norska bönderna och insatte jarlar, fingo dessa som nämnt en tredjedel av konungens intäkter i jarladömet.[3] Samma norm vid fördelningen av skatterna gällde även för jarlarna på Orkneyöarna.[4] — Av ÖgL BB 28 pr[5] framgår, att skatt utgick till både konung och jarl.

[1] Wessén och Jansson, Upplands ruinskrifter 3: 1, nr 614, s. 21 ff.

[2] Se Holmbäck och Wessén, Gutalagen, s. 319 och där anf. litt.

[3] Snorre Sturlassons konungasagor, översättning av Emil Olsson, del 1, s. 98. Harald Hårfagres historia, kap. 6. »Han satte över varje fylke en jarl, som skulle döma efter lag och landsrätt och uppbära sakören och skatter, och jarlen skulle hava en tredjedel av skatter och utskylder till uppehälle och omkostnader.» Se ovan kap. II H.

[4] A. W. Johnstone, Odal Law in Orkney and Shetland, s. 48.

[5] Se ovan, s. 54.

De i Gutasagan omnämnda sju ledungsskeppen äro från envar av Gotlands sex sjättingar och det gotländsk-tyska Visbysamhället.[1] Denna av forskningen tidigare gjorda iakttagelse tillåter följande slutsats. Enligt den första ledungsöverensstämmelsen skulle gutarna erlägga sextio mark, d. v. s. 10 mark för varje sjätting, det är för varje område, som skulle utrusta ett skepp. I motsats till ättargälden på 10 mark från Roden utgick emellertid den gotländska skatten i silver, vilket den dock ursprungligen kan ha gjort även i Uppland.

Enligt ERLAND HJÄRNE[2] äger den gotländska tributen, liksom den i Ögl B B 28 omnämnda skatten till kung och jarl, inte bara frändskap med ättargälden utan är ett minne från det avlägsna skede av sveaväldets expansion, då dessa områden först gjordes till Uppsalakonungens skattland.

Den 7 oktober 1285 ingicks en ny överenskommelse mellan konung Magnus Ladulås och gotlänningarna, enligt vilken dessa jämte dem åliggande tribut skulle årligen vid midsommartiden utan föregående pålysning betala ledungslama.[3] De blevo såsom dittills befriade från att gå ut i ledung mot andra än hedningar, dock icke om deras eget land hotades av fiender, i vilket fall ledungslama icke skulle erläggas. Ledungslaman hade alltså nu ändrat karaktär. Den var icke längre lösen för utebliven ledungsfärd utan en årlig avgift till sveakonungen. Den hade sålunda övergått till stående skatt.[4] Enligt Olaus Petri skulle ny överenskommelse ha träffats år 1313, enligt vilken ledungslaman skulle utgå med 90 mark silver. Några år senare (13 aug. 1320) hade Magnus Erikssons förmyndare emellertid efterskänkt de skattetillägg, som konung Birger tidigare erhållit.[5]

Den gotländska skatten uppgick sålunda vid denna tid till 10 mark silver (= 40 mark p. enligt GutaL) och 40 mark penningar för varje skepp eller sjätting. Sjättingen utgjorde skatten ännu mot slutet av 1500-talet. Enligt Ivar Axelssons (Tott) räkenskapsbok och 1594 års jordebok utgick sommarskatten med lika belopp för varje sjätting, enligt denna tablå[6]:

---

[1] Se härom senast H. Yrwing, Gotland under äldre medeltid (1940), s. 59.

[2] Roden, s. 82.

[3] DS nr 815, »Licet Gutthensium lex & consuetudo approbata hujusmodi fuerit ab antiquo, quod neque in expeditionem ire, neque ledongslame persoluere tenerentur, nisi expeditio ipsa esset eis per literas nostras seu certum nuncium legaliter demandata, & ex tunc optionem haberent, aut in expeditionem ire, aut ledongslame illius annj persoluere», — — — »dicti Guttenses teneantur singulis annis imposterum nostrum ledongslame persoluere una cum tributo, cessante super hoc denunciatione qualibet vel præcepto.»

[4] Jfr H. Yrving, a. a., s. 60 f.

[5] H. Hildebrand, Sveriges medeltid II (1898), s. 616.

[6] L. Dannert, Gotland (1939), 1645—1654, s. 95 f.

Sjätting:	Skatt per ting:					Skatt per sjätting
Bro sjätting	37 1/2	mark	för	ettvart	av 4 ting	150 mark
Rute sjätting	50	»	»	»	» 3 ting	150 mark
Kräklingbo sjätting	50	»	»	»	» 3 ting	150 mark
Burs sjätting	50	»	»	»	» 3 ting	150 mark
Hejde sjätting	50	»	»	»	» 3 ting	150 mark
Hoburgs sjätting	37 1/2	»	»	»	» 2 ting	
	30	»	»	»	» 1 ting	150 mark
	45	»	»	»	» 1 ting	

I dessa 150 mark per sjätting ingå dels 10 mark silver, dels 40 mark penningar. Om någon ytterligare skatt icke ingår i detta belopp, kan skatten per sjätting hypotetiskt antagas ha blivit fixerad till 150 mark vid en tidpunkt, då en mark lödigt silver värderades till 11 mark penningar, vilket var den svenska kursen i början av Gustav Vasas regering.

Enligt den i Södermannalagen (Tillägg 1: 2) intagna konungaedens femte artikel skulle konungen jämte av Upsala öd leva av årliga laga utskylder från sina land utom vid krigstillfällen, då extra pålagor kunde åläggas. Enligt allmogens ed, fjärde artikeln (Tillägg 1: 5), »skall allmogen som av ålder varit och ännu är skattskyldig, utgöra alla sina årliga laga utskylder till sin konung godvilligt och utan tredska och föra dem efter konungens vilja och deras egen rätt». Även i landslagens konungabalk, kap. V § 6, omtalas, att konungen — utom i vissa bestämda fall — skulle leva vid Uppsala öd, kronans gods och årliga laga utskylder.[1] Sistnämnda uttryck avsåg de i landskapslagarna närmare specificerade skatterna, det vill säga närmast ledungsskatterna. Dessa voro nu bestämda, på jorden vilande skatter, varvid om statens behov krävde ytterligare bidrag, dessa skulle fyllas genom särskilda gärder. Enligt beslut på Vadstena riksdag år 1524 skulle den skatt, som kronan upptog av den skattskyldiga jorden, införas i ett särskilt register, jordeboken, varför denna del av skatten eller räntan kallades för jordeboksräntan, senare även ordinarie räntan. I denna ingingo som ovan visats ledungsskatterna med sina urgamla namn och ofta efter samma norm, som omtalas i landskapslagarna. Under förra hälften av 1600-talet försvunno i allmänhet namnen, men skatterna fortlevde i verkligheten, invävda i andra skatter under namn som exempelvis skattepenningar. Under tidens lopp kommo dessa

[1] Jfr F. Lagerroth, Den svenska landslagens författning i historisk och komparativ belysning, (1947), s. 95 ff.

grundskatter att utmärkas av stor ojämnhet och osäkra grunder[1], varför vid flera tillfällen yrkades en ny, allmän skattläggning. Då grundskatterna vidare stodo i visst samband med de på jorden lagda rustnings- och roteringsbesvären, och otillräckligheten av den försvarskraft, som var byggd på dessa besvärs utgörande, fordrade en förändrad försvarsorganisation med utsträckt allmän värnplikt, blevo grundskatte- och försvarsfrågorna under 1800-talet helt och hållet sammanbundna med varandra. Samtidigt som 1885 års riksdag antog en förbättrad värnpliktslag, nedsattes bl. a. grundskatterna med 30 procent. Vid 1892 års urtima riksdag beslöts sedan, i sammanhang med en ny försvarsorganisations genomförande, att under en tid av 12 år (1893—1904) grundskatten skulle avskrivas med 10 proc. om året, varefter återstoden från och med år 1904 efterskänktes.

Först under vårt sekel ha sålunda de sista ledungsskatterna slutgiltigt avskrivits — och Konungen utkallar åter bondens son till allmän värnplikt vid hären eller flottan.

---

[1] För det följande, jfr art. Grundskatt av H. L. Rydin i Nord. familjebok, uppl. 2, (1909).

VII

Marklandsindelningen

I DE FLESTA svealagarna (UL, VmL och SdmL) förekommer en indelning av jorden i markland, öresland, örtugland och penningland. Enligt en uppgift i det föregivna s. k. Helgeandsholmsmötets beslut av år 1282 om en »allmännelig jordesyn och ransakning» skulle marklandet därvid ha införts som beskattningsgrund. Sedan STYFFE[1] uppvisat, att berättelsen om mötet var uppdiktad, bortföll detta stöd för förklaringen av marklandets uppkomst och innebörd. Redan tidigare hade SCHLYTER[2] framlagt den teorin, att markland vore »en jordegendom (eg. åker), hvaraf troligen en landbo ursprungligen erlagt en mark silfver i afrad». Marklandsuppskattningen skulle alltså grundat sig på en värdering av jorden för en till storleken legalt fastställd avrad, som landbon hade att erlägga till jordägaren.

Enligt Styffes[1] något senare framställda teori skulle denna jordvärdering ha uppkommit för att tjäna som grundval för skatterna. Styffe härledde nämligen marklandsberäkningen ur en antagen allmän skattläggning vid mitten av 1100-talet, som utmärkt »huru mycket silfver jordstycket skulle erlägga i skatt eller afrad etter den grundsatsen, att afgiften var en tjugondefjerdedel af jordvärdet, så att hvad som är värdt en mark erlade en örtug och kallades ett örtugsland». En liknande uppfattning uttalades även av BERGFALK[3], H. HILDEBRAND[4] och v.

[1] Framställning af de så kallade grundregalernas uppkomst och tillämpning i Sverige, s. 292 f. Dens. Bidrag 4, s. CXII och Skandinavien under unionstiden, 3 uppl., s. 117.

[2] Glossarium, s. 433 f.

[3] Om svenska jordens beskattning till och med början af 17:de århundradet, s. 70.

[4] Sveriges Medeltid, I, s. 243 f. och Medeltiden (1905), s. 80 f.

Amira.[1] Ambrosiani[2] anser, att marklandet under 1100-talet införts av konungamakten i Mälardalen efter danskt mönster, i det att denna ville genomföra en efter folkökningen avpassad ledungstjänst. Slutligen skulle enligt Sandström[3] marklandsräkningens ursprungliga ändamål icke vara att söka på den statliga beskattningens utan på bördsrättens område. Marklandet skulle sålunda ha samband med en sedvanerättsligt bestämd »bördsrättsavrad», d. v. s. den avrad, som skulle utgå, när en arvinge brukade för arvingar gemensam jord, där skifte eller utlösen icke skett.

Holmbäck och Wessén[4] avvisa Schlyters förklaring, att marklandsindelningen avsett en värdering av jorden för att tjäna som underlag för avrad för landbor. Detta måste nämligen förutsätta, att så stora delar av de landskap, där denna jorduppskattning förekommer — Uppland, Västmanland, delar av Dalarna, Gästrikland, Södermanland, Närke m. fl. — varit utlejda till landbor, att en upptaxering av jorden i och för utlejning skulle haft ett praktiskt ändamål. I så fall skulle jordinnehavets själva struktur varit en helt annan under 1100-talet och förra hälften av 1200-talet, då marklandsindelningen av kommentatorerna antages ha uppkommit, än som sedermera var fallet. Så stora delar av jorden i Sverige skulle då ha varit utlejda till landbor, att dessa delar bestämt hela indelningen av jorden, och de självägande bönderna skulle följaktligen ha varit blott en minoritet bland landets brukare. Detta förutsatte ett omfattande stormannastånd, som emellertid hastigt och spårlöst skulle försvunnit och efterträtts av det bondesamhälle, som landskapslagarna utvisa för 1200-talets slut och 1300-talets början. Mot tanken på landboförhållanden — liksom på bördsrätten och skiftesrätten — som grund för marklandsindelningen skulle även tala, att man genomfört en noggrann uppskattning och indelning av jorden för att erhålla en grundval för förhållanden, som i många fall icke voro aktuella. Enligt kommentatorerna skulle den enda sannolika förklaringen därför vara, att marklandsindelningen uppkommit för att tjäna som underlag för vissa skatter.

Enligt Lönnroth[5] skulle marklandet ha varit norm för ledungsskattens utgörande, och den därav föranledda marklandsindelningen inneburit en på 1260-talet verkställd genomgripande jordtaxering i alla Svealandska-

---

[1] Altschwedisches Obligationenrecht, s. 436 f.

[2] Mark och markland (Rig 1939). Jfr dens. Till diskussionen om äldre tiders mått och mål (Rig 1937), s. 210. I en senare uppsats, Örtugland (Rig 1949), s. 66, anger Ambrosiani i stället »i början av 1200-talet».

[3] Markland och bördsrätt, s. 46.

[4] Södermannalagen, s. 95 f.

[5] Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige, s. 107.

pen. Marklandets framträdande skulle stå i samband med ledungens införande som stående skatt. STÅHLE[1] har tidigare haft den uppfattningen, att marklandets plötsliga uppträdande i diplomen vid 1200-talets mitt kan ha tillkommit för att reglera och effektivisera tidigare utgående ledungsskatter.

I alla landskapslagar finnas bestämmelser om s. k. laga värdering. I DL RB 5, som handlar om utmätning, stadgas att vid utmätning av jord åt konungen eller åt målsäganden, skulle ägaren till jorden eller hans bördemän lösa tillbaka jorden på närmaste laga ting efter laga värde: »åker till en spanns utsäde och äng, som ger ett lass hö, med en mark» (*spanna sæþi oc lassa ængh firi mark*); i annat fall »är penningpung jordägare».

I VmL BB 25 pr, som handlar om brandstod, återfinnes uppgift om laga värdet av en spann korn. Brandstoden av varje bonde inom hundaret uppgick nämligen, om en lada med säd brann upp, till en halv spann korn eller 4 penningar. Enligt DL BB 45: 5 utgick brandstoden med samma belopp 4 penningar. Det torde härav vara möjligt draga den slutsatsen, att även enligt DL var laga värdet av en spann korn 8 penningar eller 1 örtug, sannolikt utgående i lödigt silver.[2] Åker med ett utsäde, värderat till 1 örtug silver (jämte tillhörande ängsmark), hade alltså ett laga värde av 1 mark silver (= 8 öre = 24 örtugar), d. v. s. värdet motsvarade 24 gånger utsädets värde.

Det ovannämnda lagrummet DL RB 5 bör jämföras med VmL RB 17, enligt vilket vid utmätning av utjordar varje örtugland skulle lösas med 2 mark. Mot DL:s uttryck »åker till en spanns utsäde» jämte tillhörande

[1] De medeltida ledungsskatterna i Svealandskapen, s. 121 och 131.

[2] Detta stämmer med en förteckning på Uppsala domkyrkas utestående fordringar år 1291 (DS nr 1032), i vilken den s. k. Enköpingsspannen värderades till 1 öre penningar, d. v. s. 1 örtug silver.

Enligt ÖgL BB 44: 1 utgick likaledes brandstoden med en halv spann säd eller 4 penningar. Enligt UL (KkB 7: 9 och 6: 7) skall prästen hava ett matskott om året, lika mycket värt som 4 penningar, eller ock 4 penningar, och klockaren skall av alla dem, som giva tionde åt prästen, hava $^1/_2$ spann säd enligt det mått, som i Uppsala är gångbart, eller så många penningar som en halv spann säd gäller om jultiden. Enligt SdmL (KkB 4: 3) äger klockaren uppbära av varje bonde 4 penningar och en lev och sovel till en lev. Enligt såväl UL som SdmL uppskattas ett dagsverke till 4 penningar, d. v. s. samma norm gäller i båda lagarna (UL KkB 1: 2; SdmL KkB 1: 1). Så nära som UL och SdmL stå varandra, synes det icke vara omöjligt att med dessa förhållanden för ögonen betrakta 4 penningar såsom det ungefärliga värdet på $^1/_2$ spann säd. En spann säd skulle alltså enligt både UL och SdmL representera ett värde av 8 penningar, d. v. s. stå i samma pris som enligt ÖgL.

ängslott svarar alltså Vm L:s örtugland. Därest VmL i detta fall räknar med präglat mynt efter silverhalten 1 : 2, skulle alltså örtuglandet ha samma värde som spannlandet i DL, nämligen 1 mark silver. Det framgår vidare av denna jämförelse det viktiga resultatet, att åker med 1 spanns utsäde, d. v. s. med utsäde till ett värde av 1 örtug silver, skulle vara identisk med 1 örtugland.

Slutsatsen av den hittillsvarande undersökningen om örtuglandets uppkomst blir alltså, att ett örtugland ursprungligen utgjorde en åker (jämte tillhörande ängsmark) med ett utsäde värderat till 1 örtug silver och på grund härav kallades örtugland. I överensstämmelse härmed förklaras också benämningarna penningland, öresland och markland. Det framgår av de kamerala källorna, att örtuglandet var denna jordindelnings naturliga utgångspunkt. Marklandet var således en åker med utsäde till ett värde av 1 mark silver. Storleken av detta utsäde till örtuglandet var under landskapslagarnas tid 1 spann, vilkets legala värde då som nämnts var 1 örtug silver.

Detta resultat bestyrkes av de i de äldsta landskapshandlingarna från 1500-talets mitt förekommande uppgifterna om örtuglandens utsädeskapacitet.[1] I fogderäkenskaperna 1539—48 över »S:t Eriks», d. v. s. Uppsala domkyrkas gods, finnas de äldsta, mera omfattande uppgifterna om olika gårdars utsäde. I många fall uppges utsädet vara lika stort som avraden, i ännu åtskilliga angives det vara 1 spann per örtugland. Dovring[2] har härav dragit den slutsatsen, att man vid denna tid tänkte sig saken så: ett örtugland har 1 spanns årligt utsäde, eller utsädet är lika med avraden, och att denna uppfattning inte avvek alltför mycket från verkligheten. Sammanställt med den ovanstående utredningen kan slutsatsen emellertid också formuleras så, att ännu vid mitten av 1500-talet bibehöll sig i många fall örtuglandets ursprungliga samband med utsädet, så att örtugslandets utsäde alltjämt uppgick till 1 spann. De förekommande undantagen kunna delvis förklaras av den långa tid, som förflutit från marklandsindelningens införande.[3] Både nyodling, igenläggning av jord, utbrytning eller inläggning av urfjällar och avgärdabyar måste i många fall ha förryckt en ursprunglig normalstorlek. Den ovan erhållna slutsatsen innebär ett bestyrkande av Dovrings[4] med hjälp av det faktiska materialet uttalade påstående, att »när en viss storlek i alla fall kunnat bibehållas så tydligt som siffrorna visar,

[1] Holmbäck och Wessén, Dalalagen, s. 89.

[2] Attungen och marklandet, s. 26 ff. och s. 66.

[3] A. a., s. 32.

[4] A. a., s. 32 f.

måste den en gång ha varit tämligen klart definierad — — — Örtuglandet kan sålunda tänkas vara bestämt såsom en jordlott, vilken besåddes med 1 spann årligen på halvträdesjord. Men det kan också tänkas vara så, att avraden av ålder utgått i viss proportion till utsädet, och att avraden sedermera lagts till grund för marklandstalet. Slutligen kan avraden vara beräknad i proportion till den normala skörden, varefter marklandtalet i sin tur kan ha beräknats i förhållande till avraden.» Dovring har sålunda i sin undersökning endast som ett alternativ nämnt lösningen 1 örtug(land) = 1 spannland. Förklaringen härtill är möjligen, att han icke sammanställt sin empiriska undersökning med landskapslagarnas uppgifter.[1] I valet mellan alternativen, om definieringen skett efter utsädet eller avraden, har Dovring efter jämförelse med attungen stannat för det senare, och beskrivit marklandet såsom det jordetal, som fått sitt namn av att avraden var en mark penningar med vad därtill normalt hörde.[2] Enligt Dovrings undersökning skulle nämligen den bundna avraden av ett markland jord ha varit 1 mark penningar. Som nu skall visas hade enligt UL JB 1: 1 avraden viss betydelse för örtuglandets värdering, men det för indelningen ursprungligen normerande var dock icke avraden utan utsädets laga värdering.

I den centrala första flocken i UL:s jordabalk finnes en grundläggande bestämmelse om örtuglandet. Enligt denna flock, som handlar om bondes försäljning av bördsjord, »gambla byrd sina», skulle jorden först hembjudas bördemannen inför grannar och kyrksocken. Om bördemannen då inte ville köpa jorden, skulle den hembjudas honom ånyo på hundarestinget tre gånger.

Lagrummet lyder i fortsättningen:

Schlyter:

Will œi byrþœ man wiþ giwœs. Kiöpi þa þœn sum siuþ hawœr dyupœstœn. ok giwœ will wœrd. ok pœningœ hwitœ.[3] *þa dömis hanum þœt swa fast ok fullt sum fastœ fœþœrni. ok aldœ oþœl.*

Holmbäck—Wessén:

Vill bördemannen ej kännas vid den, då må den köpa jorden, som har den djupaste pungen och vill giva dess värde i penningar av silver. Då skall den dömas till honom så fullt och fast som gammalt fäderne och fornärvd odaljord.

---

[1] Riktigheten av denna erinran vitsordade han under disputationsakten.

[2] A. a., s. 190.

[3] En text har *redhu.*

Härefter följa bestämmelserna för det fall, att bördemannen inom bestämd tid ville lösa jorden.

Nu kombœr man ok biuþœr wœrþ fore byrþ sinœ. innœn þre þinxdaghœ. þa swarœr han sum sœliœ will. willt þu giwœ sum annœr biudœr. .j. slikum wœrþörum sum iœk þorff. þa latœr iœk þik iorþ. j. byrþ kiöpœ. Ne sighœr hin iœk will giwœ wœrp ok pœnningœ. dömis þa iorþ. j. byrþ. ok pœnningœr. j. takœ hœnder. œn han will œi wiþ takœ. sum iorþ will sœliœ. þa skal han giwœ enœ mark. skiœrpt silfwœr fore örtogh hwariœ. sum gangœr aff korn ok pœnningœr. ok œi merœ, œllr pœnningœ œptir þy sum mark silffs ma brœnne aff. ok þriþiunginum minnœ fore þe örtogh sum snöþir pœnningœr gangœ aff. ok sidœn hwariœ iorþ sum hun œr wœrþ til. Nu will han œi giwœs. ok iorþ til sin kiöpœ. a fiœrþœ þingi. œllr nokor byrþœman. þa kiöpi han sum wœrþ will fore giwœ ok þo hwart örtöghœ land sum nu œr saght.

Nu kommer bördemannen och bjuder värdet för sin bördsjord inom de tre tingsdagarna. Då svarar den som vill sälja: »Vill du giva lika mycket som en annan bjuder, i sådana varor som jag tarvar, då låter jag dig köpa jorden i börd.» »Nej» säger han, »jag vill giva värdet i penningar». Då skall jorden dömas i börd och penningarna lämnas i löftesmans händer, om den som vill sälja jorden ej vill taga emot dem. Då skall han giva en mark rent silver för var örtug, (= vart örtugland)[1], varav utgår både säd och penningar, och ej mera, eller penningar så mycket, att man kan smälta en mark silver därav, och tredjedelen mindre för sådan örtugsjord varav endast penningar utgå i ränta, och sedan för varje jord allt efter som den är värd. Nu vill han ej kännas vid jorden och ej köpa den på fjärde tinget, ej heller någon annan bördeman, då må den, som vill giva värdet för den, köpa den och dock giva för vart örtugsland så som nu är sagt.

Nämnda lagrum har av forskningen i allmänhet ansetts avse »en jordegendom, hvaraf troligen en landbo erlagt en mark silfver i afrad».[2] En avvikande förklaring har emellertid givits av SANDSTRÖM.[3] På grund av att UL JB 10 lämnar jordägare och landbo fritt att själv överenskomma om städja och avrad, kunde i JB 1 icke avses den vanliga avraden. I stället måste vara fråga om den avrad, som utgick, när en arvinge stod i landboförhållande till en medarvinge i avseende å arvejord, där icke skifte

[1] Holmbäck och Wesséns översättning lyder här: »för var örtug, som utgår av jorden i ränta». Den ovan föreslagna översättningen styrkes av jämförelse med det nedanstående lagrummet SdmL ÄB 2 1. — S. AMBROSIANI översätter i stället: *en mark rent silver för var örtug i ledingsavlösning,* vilken tolkning icke synes vara riktig. (Studier öfver den svenska kyrkans organisation och författning vid 1100-talets midt, s. 32.)

[2] SGL, s. 433 f. — Jfr G. Thulin, Skifteslagstiftningen (1911), s. 122 och Lönnroth, Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige, s. 102 ff.

[3] Markland och bördsrätt, s. 42.

eller utlösen skett, t. ex. när en broder brukade jämväl systerns arvslott i fädernehemmet.[1] — Beträffande denna teori må anföras följande.

Landskapslagarna omnämna väl icke någon särskild bördsrättsavrad. Uppmärksammas bör emellertid den endast i GutaL (kap. 28) förekommande *avraden*, som utgick vid försäljning av bördsjord till vissa närmare släktingar, och som enligt lagens tyska text uppgick till en åttondel av köpeskillingen. En motsvarighet härtill har möjligen funnits i den förlorade Värendslagen. I Värend utgick nämligen ännu under 1600-talet vid försäljning av bördsjord en ersättning till de bördsrättsberättigade fränderna, ett s. k. *ättleve*[2], som påminner om den gutniska avraden. I intetdera fallet föreligger dock någon »bördsrättsavrad». — Den nu ifrågavarande bestämmelsens plats i den flock, som reglerar försäljning av bördsjord, talar möjligen för att här främst kan ha avsetts den s. k. bördsrättsavraden. Men den stora omfattningen av den bördsjord, som ägdes av stormän och brukades av landbor[3] gör det sannolikt, att lagbudet även avsåg den vanliga landboavraden.

Att i Uppland värdet på marklandet var olika framgår även av UL JB 21 pr som handlar om, hur jord må hembjudas barnen som underhåll åt föräldrarna. Om någon hade mindre jord, än han kunde föda och underhålla sig på, och han önskade överlämna jorden till någon, som ville föda honom till döddagar, måste han först på tinget hembjuda jorden till sina barn.

wilicæ barn wiþ takcæ. þa aghu þer han föþæ halfft annæt ar. fore örtogh land hwart. þær sum örtogh gicelder encæ mark. skicerpt silfwær. þær sum örtogh gicelder þriþiunginum minnæ. þær a han föþo kost at hawæ ett ar.

Vilja barnen taga emot den, då skola de föda honom halvt annat år för varje örtugland, där varje örtugland är värt en mark rent silver. Där örtuglandet är värt en tredjedel mindre, där skall han hava kosthåll under ett år.

Samma värdeskala som i UL förekommer i SdmL JB 17, som handlar om, huru föräldrar må bjuda sina barn jord för sitt underhåll.

[1] Sandström, a. a., s. 47, noten, åberopar ett uttalande av Upplands lagmansrätt 1586 »om iordh som lösas skall aff syskenn och slechtinger», enligt vilket betalningen vid bördslösen tidigare utgått efter det s. k. silvtalet. Rätten uttalade därvid bl. a.: »Men inthett affratt aff skatte Jord skall vttgiöres af dem som bruke deres Jord ähn öre aff ortiges Landh etc.» Därmed skulle ha avsetts den s. k. bördsrättsavraden.

[2] Domböckerna från Värend från 1600-talet — Jag hoppas att i en rättshistorisk undersökning om det fornnordiska avtalet få tillfälle närmare belysa denna uråldriga, med vängåvan besläktade ersättning.

[3] Annan uppfattning hos Holmbäck och Wessén, Södermannalagen, s. 95 f.

wilia þe wiþer taka. þa warin skyldugh faþer oc moþor föþæ. oc cost fore þem vppe halda. halft annæt ar fore örtugh land iorþ sum afgildi ær baþe korn oc penninga. Giælder örtughin ej vtan snöþæ penninga. þær scal han ens ars föþo cost af hawa.

Vilja de taga emot den, då äro de skyldiga att föda och underhålla fader och moder halvt annat år för varje örtugland, där avrad utgår i både säd och penningar. Utgår av örtuglandet ej mera än bara penningar, skall han för detta hava kosthåll under ett år.

Samma inbördes värdeskala förekommer i SdmL ÄB 2: 1 om halvsyskonarv, vilken flock bestämmer följande värdering vid lösen av bördsjord.

Hwart yrtugh land þær af ganga korn oc penninga fore twa marker. þær ei gangar baþe af. giwi þriþiungi minnæ.

Vart örtugland, varav utgår både säd och penningar, skall gäldas med två marker; för sådant, varav ej bådadera utgår, skall man giva tredjedelen mindre.

Av VmL JB 17 framgår att denna lag icke räknade med någon olikhet i örtuglandets värde.

Wilia barn wiþ taca. þa agho þe han föþa. ar fore örtoghland hwart.

Vilja barnen taga emot den, då skola de föda honom ett år för varje örtugland.

I VmL RB 17 pr stadgas slutligen, att vid utmätning av jord varje örtugland skulle värderas till två mark, till vilket pris bonden eller hans fränder inom nio veckor ägde lösa den i mät tagna gården.[1] Det örtugland, varav utgick endast penningar, hade alltså i VmL samma värde som det örtugland, varav utgick både säd och penningar, och vilket såväl där som i SdmL värderades till 2 mark[2], men i UL till högst 1 mark silver, d. v. s. 3 mark penningar.

I Danmark hade man enligt Arup[3] sedan gammal tid vid alla offentliga värderingar satt en skäppa råg eller bjugg lika med 1 penning, varigenom 10 skäppor motsvarade 1 örtug. Åker med 1 örtugs utsäde kallades örtugsåker. Tre åkrar, vardera om en örtug jord, kallades en øre jord, och åtta sådana kallades en mark jord (8 öre = 1 mark). Örtuglandets kapitalvärde var vidare 24 gånger utsädet. Den legala avraden motsvarade utsädets värde. Enligt det viktiga lagrummet JL III: 12 uppgick avraden

[1] Jfr uttrycket »*æptir markæ tali*» i UL JB 4: 7:s utmätningsförfarande. — Detta uttryck förekommer ock i UL JB 8: 2 och VmL JB 8.

[2] Se ock UL JB 4: 3, enligt vilket lagrum ett halvt öresland synes ha försålts mot ett vederlag av 3 mark, d. v. s. ett örtugland motsvarat 2 mark. Jfr Ivar W. Sjögren, Till frågan om säljarens rätt till »awisning» vid fastighetsföryttring enligt Upplandslagen (Sv. jurittidn. 1941), s. 289.

[3] E. Arup, Danmarks Historie, 1, s. 214.

till $^1/_{24}$ av jordens kapitalvärde — alltså en fullständig motsvarighet till UL JB 1: 1.

De ovannämnda lagrummen angiva örtuglandets legala värde, vilket gällde vid såväl utmätning som bördslösen. Detta värde lades även till grund vid skattläggning. Det gällde också vid de genom skiftesvitsordet tvångsvisa jordbytena, som genomförandet av ett solskifte innebar. Det är samma värde, som enligt justum pretiumprincipen även användes vid försäljningen utom ätten. En genomgång av diplomen visar, att priset i det övervägande antalet fall uppgått till en mark silver — värdet i mark penningar har stigit med penningens sjunkande värde i förhållande till silvret.[1] Vid fastighets avträdelse för böter kom som väntat den legala värderingen framför allt till användning.[2]

Som ovan visats räknade emellertid UL med örtugland av två olika värden.

Även diplomen visa, att örtuglandet redan under 1200-talet värderades till olika belopp, såsom 10 öre, 12 öre och 2 mark (16 öre). I två brev, utfärdade år 1315 av den för UL:s tillkomst verksamme domprosten Andreas And, användes emellertid lagens egna ordalag. Domprosten förband sig nämligen att anskaffa »in una villa et in uno loco unam marcham terre, ubi solidus soluit denarios et annonam vel eciam XII oras terre in una villa et in uno loco ubi soli denarii soluuntur». Det framgår härav, att i detta fall den olika värderade jorden låg i olika byar. Enligt diplomen utgick avraden i några fall till lika delar i korn och penningar.[3]

Vm L:s värdering av marklandet till 2 mark kvarlevde som kameralt värde ända in på 1500-talet.[4] I Västmanlands äldsta bevarade skattelängd från år 1539 angives sålunda i allmänhet, att »örtugen gäller 2 mark», vilket värde var normerande för efter markland utgående skatter.[5]

---

[1] E. Lönnroth, Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige, s. 102 ff.

[2] Styffe, Bidrag 4, s. LXXXV.

[3] Lönnroth, Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige, s. 105.

[4] S. Ambrosiani har med utgångspunkt från att huvudskatten under Gustav Vasas tid i Uppland ofta erlades med en mark penningar per markland dragit den slutsatsen, att detta markland skulle ha mark penningar och icke mark silver som grund för sin indelning, och att det på 1500-talet förekommande marklandet därför endast motsvarat ett äldre öresland. Denna uppfattning kan dock omöjligt vara riktig; skatten på 1500-talet utgick visserligen i penningar, men detta har givetvis ingen som helst inverkan på marklandets och dess underavdelningars ursprungliga indelning (Örtugland, Rig 1949, s. 68 f.). Ambrosianis uppfattning motsäges också av ett flertal fall i Dovrings kasuistik (ex n:ris 5, 18 och 88).

[5] VH 1539: 1, omfattande fogdens å Västerås slott Rasmus Kloths räkenskapsbok för år 1539. Se Uggla i Västmanlands fornminnesförenings årsskrift VIII, 1915.

I Södermanland gällde örtuglandet på 1540-talet likaledes i allmänhet 2 mark.[1]

I de uppländska jordeböckena möter en mera utvecklad skala. I allmänhet utgick huvudskatten med $^1/_{24}$ av vad örtuglandet enligt sitt kamerala värde uppgavs »gälla». Örtuglandets olika gradering och beskattning framgår av följande tabell:

Örtuglandet gäller	Skatt av örtuglandet
3 mark	1 öre
20 öre	20 p
2 mark	2 ort
12 öre	14 p (riktigare 12 p. enl. U H 1540: 5)
1 mark	1 ort

Örtuglandet gällde aldrig mindre än 1 mark och endast i undantagsfall högre än 3 mark. Värdena 15, 10, 9, 6, 5 och 4 mark förekommo också, men dessa höga värden representerade i allmänhet allenast ett ringa jordetal.[2] Det förhållandet, att örtuglandet »gällde» olika värde, föranleder en viktig slutsats beträffande försöken att bestämma de medeltida jordprisernas växling genom undersökning av jordens saluvärde. Detta är nämligen icke möjligt, därest uppgift samtidigt icke föreligger, huru mycket resp. markland »gäller», vilket i allmänhet ej är fallet.

Örtuglandets värdering angives på olika sätt i de äldsta bevarade skatteundervisningarna, varpå följande exempel kunna nämnas:

Trögd 1539[3]:

»effter Jordetaled szå ath ther ort(ug) landet geller mer, then skattas och mer aff ort(ug) landet.»

---

[1] Se exempelvis Södermanlands handl. 1549: 5.

[2] Följande exempel från Tierp 1539:

Örtuglandet gäller:	Skatt av örtuglandet:	S:ma jordetalet:
15 mark	8 $^1/_2$ öre	8 örtugland
10 »	5 öre 2 ort	4 örtugland
9 »	4 $^1/_2$ öre 4 p	11 öresland, 2 örtugland, 12 penningland
6 »	9 $^1/_2$ ort	5 öresland
5 »	8 $^1/_2$ ort	4 markland, 3 $^1/_2$ örtugland, 1 penningland
4 »	2 öre	14 öresland
3 »	1 öre	52 $^1/_2$ markland, 1 $^1/_2$ öresland, 6 penningland
20 öre	20 p.	38 markland, 5 $^1/_2$ örtugland, 9 penningland
2 mark	2 ort	40 markland, 1 $^1/_2$ örtugland, 1 penningland
12 öre	14 p	4 $^1/_2$ markland, 1 öresland, 1 örtugland.

[3] Summarum över Upsala sticht 1539, KA, s. 95; jfr s. 182.

Närdinghundra och Lyhundra 1557[1]:

»effter Jordetalett, effter som Jorden är good och geller till, och så många marck som ort(ug) landett geller, så många ortug skattas aff landett — — —».

Vesslands socken 1546[2]:

»efft(e)r Jordetaledh i Weslandh Soken Som iordh ort(uge)n geller til I siigh sielff Szom lengden sigh förmell(e)r och är icke mere I iordeort(uge)n en 8 p(e)n(inger).»

Valö socken 1546[3]:

»och är th(e)r icke mere end 8 p(e)n(ing)ar i jordeort(uge)n i Vale soken».

Hållnäs socken 1546[4]:

»Aff tesse efft(er)ne p(ér)celer Jöre eckke mer en 8 penig(er) i Jorde ort(ugen) oc 8 pe(n) i skatte or(t:en) ee huat hon gell(e)r i seg sielff.»

Films socken 1546 och Våla 1547.

I Films socken »är i huarie iorde ortr 15 p:(e)nar».[5] I undervisningen för Våla säges »huatt som ma(n) skall skatte åff öre och ort(ug) som hon geller efft(er) som hon är dyr Till», varpå redogöres för förhållandet mellan gällande värde och skattesats.[6]

I undervisningen för Vendels härad 1546[7] lämnas följande, nästan likalydande uppgift: »udi en ort:(ug) land Jordh ehr 15 pennig:er — — — och pennighr ner som the skatta efft(e)r som Jordh(e)n hon geller i seg sielff».

Anmärkningsvärt är, att örtugen i allmänhet har samma värde i samma by, ett förhållande som bör vara en följd av solskiftet. I Bälinge härad 1541 finnas exempelvis från denna regel endast undantag i 6 byar, av vilka hälften avser utjordar.[8]

I årliga räntelängden för Valö socken för 1543[9] återfinnes följande uppgift av stort intresse:

»ett register vtdragitth på jordetaleth huatt som ma(n) skall skatta aff öre ort:(oghen) sum hon geller i bolbinom *i selfftall*». Härmed må jämföras följande uppgift i näst föregående års längd:

»efter jordetalett dog effter som jorden är godh och gill till».

---

[1] UH 1557: 6, s. 7.
[2] Ibdm 1546: 14, s. 337.
[3] Ibdm 1546: 14, s. 405.
[4] Ibdm 1546: 14, s. 379.
[5] Ibdm 1546: 14 s. 435 och 3.
[6] Ibdm 1547: 6 A, s. 1.
[7] Ibdm 1546: 14, s. 223.
[8] Ibdm 1541 nr 4 a.
[9] Ibdm 1543: 12, s. 141. Kurs. av förf.

I Årliga räntelängden för Tierp för 1546[1] lämnas en liknande undervisning:

»Item är wettandes att effth(e)r th(ett)e setth gåår skatten wtt I Tyerpe herratth.

Först är 15 p(e)n(ing)är i huarie iorde ort^{r} och 8 p(e)n(ing)är i orth^{n} tha the skatte effthr iordh(e)n szom hun geller i seg selff [effth(e)r *silff taledh*]. — — — Ther ortugen geller 3 m(ark) skatt(as) aff huarie orth^{r} 1 öre, korn 1 set(ing), flesk 1 mark — — —.»

»Ther ortugen geller 2 $^{1}/_{2}$ m(ark) skatt(as) aff huarie orth^{r} 2 $^{1}/_{2}$ ort(ug), korn 1 set(ing), flesk 1 m — — —.»

»Ther orth. gell(e)r 2 m thr skatt(as) aff huarie orth 2 orth, korn» etc.

»Ther orth. gell(e)r 1 $^{1}/_{2}$ m thr skatt(as) aff huarie orth 14 pengr, korn» etc.

En motsvarande uppgift återfinnes i ett från Rasbo häradsrätt år 1613 uttärdat tingsbevis beträffande ett hemman i byn Nywilla[2]:

»är halff marck Landh Jordh, dher ortigenn gieller 2 m., ty är dedh icke mehr ähnn halfft hemann, Ehuru dhett i Jordebokenn inskrifwid ware kann, Ty wore *Sölfftalett* högre, så kunne dhett wäre för fullt. Men eftter Sölffthalett eij är mere, der änn annorstedz, ähr dhett icke annett ähn halfft heman, som andre halffue mark Landh her i häradett äre».

En möjlig förklaring till dessa undervisningars uppgifter angående det alternativa antalet av 15 eller 8 penningar i jordeörtugen är, att då värderingen icke skedde etter »gällerprincipen», ansågs örtuglandet vara värt 15 i stället för det normala antalet 8 penningar. Örtuglandet kom därigenom att värderas till i det närmaste det dubbla värdet eller till inemot 2 mark per örtugland. Då värderingen skedde efter silvertalet, räknades däremot alltid med 8 penningar per örtug vid uppskattningen av vad örtuglandet »gällde». I det förra fallet togs alltså även viss hänsyn till skillnaden mellan mark silver och mark penningar genom den angivna ökningen av penningtalet per jordeörtug.[3] Riktigheten av denna tolkning bestyrkes av följande uttalande från 1500-talets slut. Den 11 mars 1586 uttalade sig lagmansrätten i Uppland, huru skulle förfaras i fråga om jord, som skulle lösas av syskon och släktingar, »thett man efther Landzens sedh kallar *Selfftalett*, om thett skulle betalas effther öre och ortigh, som nu ij Landett gengze är, Eller ock ther skulle någott ökas vppå mynthet i ortige thalett»

[1] UH 1546 nr 14, s. 77. Kurs. av förf.

[2] RA, Topographica, nr 440—49, Rasbo härad. Kurs. av förf.

[3] Frågan om 15 penningland på ett örtugland behandlas ur andra synpunkter av S. Bolin i The Cambridge economic history of Europe, 1, (1942), s. 411 och Dovring, a. a., s. 20 f.

etc.[1] En liknande utlösning säges i Gustav Vasas mandat till allmogen i Uppland den 15 april 1541[2] skola ske »för skälige pen:r, effter som örisoch ortugis (land) gelder i byn», d. v. s. etter silvertalet.

I de ovannämnda undervisningarna erbjuder uppgiften om »silvertalet» synnerligt intresse. Själva uttrycket förekommer redan i HL ÄB 12: 2, enligt vilket lagrum »alla kvinnoarv skola lämnas ut i utjordar, om sådana finnas, *æftir rættæ sylf tali*». I UL ÄB 12 användes ett annat, i undervisningarna likaledes förekommande uttryck nämligen: »Och syster tage sin lott i utjordar, *æptir þy þæt giældær .j. bolbynum*» (jfr ÄB 13).[3]

Enligt den ovanstående undervisningen från Valö socken av år 1543 utgick skatten efter öresland och örtugland *sum hon geller i bolbinom i selfftall*, vilket betydde »efter jordetalett dog effter som jorden är god och gill till». Det framgår av nyssnämnda sammanställning, att båda de i HL och UL, ÄB 12, förekommande uttrycken betydde samma sak. Silvertalet innebar således en värdering av jorden i mark silver efter som jorden var god och gill, d. v. s. efter dess kvalitet. Som norm för denna värdering gällde regeln i UL JB 1: 1 vid bördslösen, nämligen en mark rent silver för varje örtug, som i avrad utgick av jorden i säd och penningar. Då avraden vid denna tid var lika hög som utsädet, kan silvertalet också sägas vara en värdering av jorden med en mark rent silver för jord med ett utsäde av en örtug korn = ett örtugland, d. v. s. den i de ovannämnda lagrummen i landskapslagarna förekommande laga värderingen. »Silvertalet» eller silvervärderingen avsåg sålunda inte endast jordens indelning i markland och underavdelningar[4] utan dess värdering i silver.

Det framgår redan av UL JB 1, att örtuglandets olika gradering går tillbaka till 1200-talet. År 1296 (D S nr 1163) pantförskrev sålunda kaniken i Uppsala Carl Erlandsson för en läst spannmål, värd 16 mark, »in villa yfra resta unam oram, ubi solidus valet duodecim oras den., in villa ytraresta septem solidos terre, ubi solidus terre valet X oras, item in villa høgby sub saxone duos solidos terre quorum quilibet valet duas marcas den. — — —». Det i diplomet förekommande uttrycket »ubi solidus valet» synes kunna översättas »där örtuglandet gäller». Det värde, som örtuglandet enligt landskapshandlingarna gällde, uppgick som nämnts i övervägande antalet fall till 1—3 mark.

Orsaken till marklandets olika värdering har i litteraturen förklarats

[1] Jfr J. Sandström, Markland och bördsrätt, s. 46 ff.

[2] Konung Gustaf den förstes registratur, 1541, s. 250.

[3] Jfr ock SdmL ÄB 1: 1, enligt vilket lagrum »systers lott i utjordar skall vara lika god som broders lott är i odalbyn».

[4] Så enligt Holmbäck och Wessén, Hälsingelagen, s. 318, not 78.

på olika sätt. Enligt SCHLYTER[1] är förklaringen den, att somliga delar av Uppland uppodlats senare, då det gångbara myntet redan försämrats, varigenom ett sådant nyare marklands pris i Uppland blev en tredjedel lägre än de gamla marklandens. Då avraden betalades i det sämre myntet blev en fyllnad i säd nödvändig för de äldre och bättre marklanden, så att av dessa kom att »ganga» både korn och penningar.

Enligt LÖNNROTH[2] är förklaringen en annan; den i JB 1: 1 föreliggande värderelationen skulle ha uppstått vid tiden för marklandsindelningens första genomförande mellan örtugland, som varit värda en mark silver, och örtugland, som varit värda en mark penningar; relationen skulle nämligen överensstämma med Upplandslagens officiella värdering av penningmarken: $^2/_3$ av lödig mark. De nya markland, som uppstått under 1200-talets sista decennier genom nyodling eller omreglering, skulle enligt Lönnroth ha avpassats efter penningmarkens aktuella köpkraft, varigenom vid århundradets slut en sjunkande värdeserie för jordenheterna tillkommit. Sinsemellan hade dessa markland jämförts efter sitt silvervärde.

Ingen av dessa två förklaringar synes emellertid vara hållbar. Det framgår nämligen tydligt av landskapshandlingarna, att örtuglandets olika värde bestämdes »effter som jorden är godh och gill till». Denna »silvervärdering» var ett nödvändigt tillägg till en jordindelning med jordens utsäde och icke dess avkastning som norm. Mot samma utsäde svarade nämligen icke ett visst värde, utan detta berodde på jordens medelavkastning, som i sin tur berodde av dess bonitet. Silvervärderingen måste därför antagas ha varit väl så gammal som marklandsindelningen, vilket stämmer med dess förekomst redan i landskapslagarna.[3] Av denna komplettering med silvervärderingen torde kunna dragas den slutsatsen, att marklandsindelningen icke kan ha haft avkastningen eller avraden till primär utgångspunkt, ty i sådant fall skulle jord, som avkastade lika mycket, vara värd lika mycket, och varje örtugland alltså haft i princip samma värde.

Enligt UL KkB 2 pr och KgB 10: 5 skulle som ovan nämnts till varje hundareskyrka höra ett kyrkobol om 1 markland, vilket synes ha varit storleken av den fullsuttna bondgården. Enligt KgB 10: 1 skulle den i skeppsvister utgående ledungsskatten utgöras »lika mycket av ett markland jord *sum af wighum manni*». Den i ledungssystemet ingående *vigermannen* kan alltså antagas ha varit besutten på ett markland, vilken gård enligt

[1] Glossarium, Markland, s. 434.

[2] Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige, s. 105.

[3] S. Ambrosiani har antagit, att denna silvervärdering (»taxering») införts senare än marklandsindelningen men inte långt efter dess tillkomst (Örtugland, s. 67).

silvervärderingen hade ett laga värde av 24 mark silver = 3 mark guld. Detta värde motsvarade, som i föregående kap. nämnts, värdet av *full plogs ärje*, benämningen på den jord, som den danske storbonden minst skulle äga, och varför både enligt Jyllandslagen och konung Valdemars Jordebok erlades 1 mark silver i landgille.[1]

Värderingen efter silvertalet, silvervärderingen, har i Sverige föregåtts av den s. k. guldvärderingen. Denna var redan på landskapslagarnas tid i utdöende, liksom guldet som värdöre då i allmänhet efterträtts av silvret. Det är därför endast ett fåtal svenska källor, som lämna bevis för guldvärderingens förekomst i Sverige.

Någon gång mellan 1167 och 1199 stadfäste konung Knut Eriksson (DS nr 70) Nydala klosters rätt till fisket i sjön Sken, som av kronan inköpts för 3 mark guld. Vid samma tid hade munkarna i Viby som ersättning för Säby i Julita m. m. lämnat bl. a. 12 mark guld (DS nr 64). Enligt DS nr 842 (jfr nr 453) värdesattes omkring år 1250 en gård (*mansio*) Meratorp i Tveta härad i Småland till 1 mark guld.

Guldvärderingen kan i två fall spåras i VgL I. Enligt GB 1 skulle konungen i morgongåva utgiva tolv mark guld eller två byar sättas i pant Enligt VgL I B 15: 1 skulle i en fullby finnas åtminstone en halv tolft bönder. Antagas de nyssnämnda byarna ha fyllt lagens minimikrav, har alltså varje gård värderats till en mark guld.

Det är endast i Gutalagen, vilken lag i många avseenden återger ett ålderdomligare rättstillstånd än som finnes bevarat i de andra lagarna, som guldvärderingen allmänt förekommer.[2] Även i denna lag synes den emellertid vara i utdöende. I ett flertal lagrum — av vilka flera tillhöra lagens yngre delar — har jordvärdering i mark guld sålunda ersatts av värdering i *marc laigi* d. v. s. jord, som gav en mark i avrad eller lega.[3]

I Danmark förekom likaledes såväl guld- som silvervärderingen. Guldvärderingen (*gulz wirthning*) förekom över hela riket. Den omnämnes i Knut VI:s gåvobrev till Knutsbröderna i Odense 1183, i Sune Ebbesens gåvobrev i Sorø gåvobok kort efter 1186 samt i konung Valdemars jordebok, men den undanträngdes snart av silvervärderingen.[4]

---

[1] S. Aakjær, Plov og havne (1941), s. 276.

[2] Kap. 47: 1, 53 och 65.

[3] Jfr härom S. Ambrosiani, Markelej och öresland, (1) Gotländskt arkiv 1942 och G. Hafströms rec. av Holmbäck och Wessén, Gutalagen (Svensk juristtidning 1944).

[4] S. Aakjær, Maal, vægt og taxter i Danmark (Nordisk kultur, XXX, 1936), s. 230 f.

Guldvärderingen angav en egendoms kapitalvärde, uttryckt i mark guld eller vid mindre värden i mark silver (1 mark guld = 8 mark silver).[1] Utgångspunkt för värderingen anses ha varit utsädets storlek eller värde, vilket då antages vara ett ungefärligt uttryck för den besådda arealens värde och indirekt storlek.

Det råder inom forskningen delade meningar, om guldvärderingen skapats av staten eller icke. POUL JOHS. JØRGENSEN[2] har som sammanfattning av den senaste diskussionen beträffande guldvärderingen uttalat, att denna säkert icke är skapad av staten och har, innan staten gjorde bruk av den, använts för andra uppgifter. Jørgensen anser det sannolikt, att den uppkommit för att uttrycka storleken av egendomar, som icke kunde uttryckas i bol på grund av att jorden icke var repdragen, eller det var fråga om s. k. »Særköb eller Stuf». Guldvärderingen ersatte i vissa fall bolräkningen inom byn, exempelvis vid fördelningen av hägnadsplikten.[3] Den bestämde även rättigheten att hava svin på svinvallen och senare även byns rätt till byallmänningen gentemot en utomstående, som där köpt jord. Guldvärderingen användes också för att angiva jordens värde vid utövande av släktens förköpsrätt[4], och har alltså samma användning som den svenska värderingen efter silvertalet. Guldvärderingen användes i Jylland som norm vid ledungsskattens fördelning i det bekanta stadgandet i JL III: 12.

När guldet under 1100- och 1200-talen alltmera allmänt ersattes av silvret, efterträddes i Danmark liksom i Sverige guldvärderingen av silververderingen, den s. k. skyldtaxationen. Enligt denna angavs jorden i mark eller bråkdelar av mark *in censu* genom uttryck sådana som *terra unius marcæ in censu* eller *una marca terræ in censu*. Angående tolkningen av dessa uttryck och tidpunkten för deras tillkomst har uppstått en omfattande litteratur.[5] KRISTIAN ERSLEV, vars uppfattning länge var förhärskande, ansåg att med *in censu* avsågs den skatt till staten, som efterhand trätt i stället för ledungsplikten.[6] En mark jord *in censu* var följaktligen så mycket jord, som svarade mot en mark silver i ledungsavlösning. —

---

[1] Denna skala gällde även i Sverige, se VgL I ÄB 2: 2 »tua oræ gulz æller tuar marker væghnær».

[2] Dansk Retshistorie, s. 258 f. och där anf. litt. Jfr art. Guldvurdering i Salmonsens Konversationsleksikon, 2 udg.

[3] J L III, 58: »Wangs farth gærther hwær man swa sum han hauær gulzwirthning i by.»

[4] Thords Art. 29.

[5] Se litteraturuppgifterna hos P. J. Jørgensen, Dansk Retshistorie, s. 259.

[6] Valdemarernes Storhedstid (1898), s. 141 ff. och 185 ff.

ERIK ARUP har ytterligare utvecklat denna uppfattning.[1] Under åren omkring 1210 hade krigsledung ofta utkrävts av det danska folket, vilket framgår av flera notiser i Valdemarsårsboken för dessa år. För året 1213 följer upplysningen »expedicio in Dacia quievit», vilket enligt Arup bör tolkas så, att ledung visserligen utlysts men fått bero, emedan bönderna i Själland detta år inför det hotande ledungsbudet gått med på att betala ledungsavlösning. På grund härav skulle en allmän skyldtaxering ägt rum, som legat till grund för ledungsavlösningen. Enligt ett flertal i Sorø klosters gåvobok avskrivna gåvobrev synes skyldtaxationen visserligen kunna påvisas redan under 1100-talets senare hälft, men Arup anser, att de nya beteckningarna först efter 1214 införts i gåvoboken. Den nya jordebeteckningen skulle alltså icke kunna påvisas före detta år, då den plötsligt visade sig vara i allmänt bruk på Själland. Beträffande JL:s område skulle den nya ledungsskatten först ha införts under det följande årtiondet.

Arups datering av skyldtaxeringens genomförande har kritiserats av POUL NØRLUND, vilken anser skyldtaxeringen väsentligt äldre.[2] Enligt honom skulle de omdiskuterade breven ha angivits i gåvoboken med sina ursprungliga beteckningar, och dessa därigenom kunna föras tillbaka ända till 1160-talet, ehuru skyldtaxeringen väl kunde vara åtskilligt äldre.

Enligt P. J. JØRGENSENS sammanfattning av den rikhaltiga litteraturen skulle skyldtaxationen icke vara tillkommen för ledungsskatterna utan vara äldre än dessa och ursprungligen återgå på utsädets storlek, vilken sammanföll med landgillets.[3] *Census* skulle enligt denna uppfattning syfta på landgillet, antingen det som verkligen erlades eller det som beräknades utgå, om egendomen utarrenderades. Landgillet uppgick till $^1/_{24}$ av egendomens kapitalvärde, d. v. s. en örtug silver av varje silvermarks värde. Vare sig emellertid systemet förklaras på det ena eller det andra sättet, utgjordes en mark silver i ledungsskatt av en mark jord in censu. »Ogsaa Skyldtaksationen maa i sidste Instans føres tilbage til Størrelsen af Udsæden, der paa een Gang har svaret til Landgilden og givet Udtryck for Størrelsen av det besaaæde Areal og derigennem for Ejendommens Størrelse i det hele.» Genom skyldtaxationen bestämdes inte bara gårdens skattebörda utan även dess andelar i byns oskiftade marker samt därigenom dess del av byn.

---

[1] Leding og ledingsskat i det 13. Aarhundrede. Jfr S. Bolin, Ledung och frälse, s. 21 och 30.

[2] De ældste Vidnesbyrd om Skyldtaksationen (DHTR 9: 6, 1928—29, s. 76 ff. och 87 ff.

[3] Dansk Retshistorie, s. 258 f. — Jfr art. Skyldtaksation i Salmonsens konversationsleksikon, 2 udg.

Den danska skyldtaxationen var alltså i många hänseenden likartad med den svenska marklandsindelningen eller rättare med värderingen efter silvertalet.

Beträffande tidpunkten för marklandsindelningens uppkomst och genomförande i Sverige ha i litteraturen uttalats två principiellt olika teorier. Enligt en tidigare allmänt förhärskande uppfattning (Styffe, Sandström, Ambrosiani) skulle marklandsindelningen åtminstone härröra från 1100-talets mitt, under det att en senare åskådning (Holmbäck och Wessén, Lönnroth, Sjögren) hävdar, att den är mera än ett århundrade yngre. Ståhle har tidigare omfattat denna senare åsikt men nyligen anslutit sig till den förstnämnda uppfattningen. Som stöd för den tidigare dateringen har åberopats två brev från 1100-talets mitt. Det ena av dessa, som härrör från tiden 1164—67 (DS nr 51), innehåller en av ärkebiskop Stefan meddelad bekräftelse på en förlikning i en jordatvist mellan en i ett kloster intagen hustru, Doter, och hennes son Gere, i samband varmed vissa donationer ägt rum.

Ärkebiskopen meddelar i detta brev, att han med Guds hjälp lyckats föra till slut en skandalös och långvarig tvist mellan modern och sonen. Villkoren för den med båda parternas samtycke ingångna förlikningen voro följande. Nunnan Doter, som till sonen, om han överlever henne, överlämnar alla sina genom arv henne tillfallna fädernegods (cunctis patrimoniis iure sibi hereditario derelictis), mottager själva Viby med alla tillägor för att evärdeligt besittas av klostret. Urkunden lyder i fortsättningen:

»Huic quoque loco et pactioni additus est trium marcarum census perpetuo possidendus, qui uulgo aueret uocatur. que hic annotare cura diligenti curavimus. In uilla scutle marca. et X. solidi. In uilla ekam. XIII. solidi. In uilla hoa. solidus. et quarta pars solidi. In uilla Walby VI. solidi. In uilla dalby. IIII. solidi. In uilla solestam. VIII. solidi. In uilla Molstathe. VI. solidi. Quarta marca suprascriptis tribus addita est. dum scilicet presentis uite sepedicta femina fungitur officio. in uilla que flomsakre nuncupatur. Ego quoque dei gratia. S. archyepiscopus qui huius conditionis et pacis post deum auctor extiti. ad eundem locum Wibu annuatim marcam in meorum remissionem peccatorum cum multorum dedi testimonio.»

Konung Knut Eriksson bekräftade bl. a. denna donation i ett skyddsbrev från åren 1167—85 (D. S. nr 63), varvid den angavs vara dels »predium quod uocatur wigbui — — — cum omnibus appendicijs suis.» dels »triumque preterea marcarum census in his locis annuatim colligendus. in uilla

scutle marca et decem solidi. — — — Summa trium marcharum annus redditus a prefatis fratribus perpetuo possidendus». Donationens omfattning angavs på samma sätt med en liten avvikelse, som möjligen beror på felskrivning.[1] Brevet lyder fortsättningsvis:

»Preterea dederunt predictis monachis alij; fideles pro salute animarum suarum. stephanus archiepiscopus unam marcam annui redditus. Sweno frater eschilli dimidiam horam in ursturster. Ragenfrid filia ricwid. III. solidos in briste et quartam partem solidi. et alios. III. solidos uendidit eis in wedlum. Clemens et Igul dederunt dimidium solidum in spangum. Ingeberch uendidit eis solidum & dimidium in grenbuj. et tres solidos in bildebui; Preterea habent solidum in loustum. & solidum & dimidium in hagbui. Botilt comitissa dedit eis dimidiam horam in lene.»

Den på dessa brev byggda dateringen har som ovan nämnts oberoende av varandra samtidigt bestritts av ett flertal forskare. Holmbäck och Wessén[2] framhålla sålunda, att det i de två breven icke är fråga om marklandet och dess underavdelningar utan om en ränta (census) eller avrad (*auret*) från vissa uppräknade gårdar, vilken donerats till klostret.

Lönnroth[3] har vid en jämförelse mellan de två breven och ett flertal bytes- och donationsbrev från 1200-talet mitt, i vilka örtuglandet omnämnes, ansett sig kunna konstatera en påfallande skillnad. I de två 1100-talsbreven vore fråga om en avradssumma på 3 mark, som hör samman med ett visst »predium», byn Viby, men som erlägges av 8 andra byar. »Vad som doneras av dessa byar är ej jorden utan blott den fixerade avradssumman, som torde ha utgjort endast en bråkdel av deras ränta enligt senare marklandsindelning — — —.» Man skulle sålunda ej möta marklandsindelning i 1100-talsbreven utan som donationsobjekt blott i penningar bestämda avradsräntor, vilka utgått i fixerade belopp av byarnas avkastning. Dessa räntor ha i enlighet härmed också i brevet D S nr 63 uttryckligen angivits som »census in his locis annuatim colligendus» och som »annuus redditus a fratribus perpetuo possidendus». I brevet D S 51 anges lika tydligt, att vad som doneras är »census», »qui uulgo aueret uocatur» d. v. s. en ränta, som kallas avrad. Det framginge icke av breven, vilken grad av äganderätt avradsräntorna medförde till den jord, som avkastade avraden. Marklandsindelningen skulle däremot med säkerhet tidigast kunna hänföras till 1260-talets mitt, då den i Svealandskapen börjat avlösa attungsindelningen. — Oberoende av Lönnroth har en

[1] Se härom Lönnroth, Marklandets uppkomst.

[2] Södermannalagen, s. 95 ff.

[3] Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige, s. 89 ff. och Marklandets uppkomst, s. 105 f.

liknande åsikt samtidigt uttalats av IVAR SJÖGREN.[1] — Härtill har som nämnts också STÅHLE[2] vid sitt första ställningstagande anslutit sig men senare ändrat mening.

Denna teori har kritiserats av J. SANDSTRÖM.[3] Enligt honom skulle den i brevet D S nr 51 angivna avraden icke ha utgått tidigare utan tillkommit genom brevet (»Huic — — — pactioni additus est trium marcarum census.») Brevet D S nr 63 bekräftar Viby kloster i besittningen icke endast av vad det genom överenskommelsen inför ärkebiskop Stefan erhållit, utan även av andra, i ärkebiskopens brev icke nämnda men i skyddsbrevet »med sina marklandstal» uppräknade jordegendomar. Det vore därför fråga om till klostret skänkt eller av detsamma köpt fast egendom, varigenom det vore tydligt, att »marklandstalet» här hade samma användning såsom beteckning för storleken av jordinnehav, som det enligt Lönnroths mening skulle fått först omkring hundra år senare. — Enligt Sandström skulle ärkebiskop Stefans förlikning följt påven Alexander III bekanta förklaring i brevet av den 6 juli 1161 (D S nr 41), att Kristus kunde göras till medarvinge och i detta fall erhållit s. k. »bördrättsavrad» av den Kristus tillkommande delen av Doters fädernegods.

Sandström påpekar vidare, att i D S nr 63 även omtalas, att munkarna genom köp förvärvat öretal i vissa byar, samt att avraden utgjordes till jordägaren. Han bestrider, att avraden kunnat bli föremål för försäljning utan att själva äganderätten till jorden samtidigt övergått till köparen. Det skulle innebära en våldsam anakronism att för Sveriges medeltid förutsätta en avradsränta, som kunnat försäljas på samma sätt som senare tiders frälseräntor. De i breven omförmälda såväl köpen som donationerna avsåge jord, icke avrad.

Vid tolkningen av de två diplomen D S nris 51 och 63 samt de i dem förekommande uttrycken mark och öre har anmärkningsvärt nog icke beaktats den vid denna tid rådande uppfattningen angående den kyrkliga jordrättens speciella konstruktion.

Under den äldre medeltiden förekommo ofta anslag till kyrkliga institutioner eller personer i form av en årlig ränta, att utgå av viss jord.[4] De

[1] Till frågan om säljarens rätt till »awisning» vid fastighetsföryttring enligt Upplandslagen (Svensk juristtidning 1941), s. 282 f.

[2] De medeltida ledungsskatterna i Svealand, s. 201.

[3] Marklandet i Svealandskapen, s. 118 f. med Efterskrift, s. 135 ff.

[4] Jfr E. Schalling, Kyrkogodset i Skåne, Halland och Blekinge under dansk tid (1936), s. 143. — Även i de engelska 1100-talsurkunderna ser man ofta anslag till präster i form av en årlig ränta av viss jord, under det att den övriga 'herrligheten' stannade hos länsherren-jordägaren. Såväl rätt till landgille som till annan herrlig-

övriga inkomsterna av jorden, såsom fästepenningar, fiske, jakt- och skogsavverkning utöver husbehov, kvarblevo hos jordägaren. Dessa rättigheter, som ofta sammanfattades under namnet »herrligheten» (dominium), utgjorde den verkliga äganderätten, och kunde säljas eller bortgivas som annan fast egendom, under det landgillet utgick till kyrkan. Givaren var då fortfarande att betrakta som den verklige ägaren, och den kyrkliga institutionen som innehavare av räntan. Den rättsliga karaktären av överlåtelsen var beroende på omständigheterna i det enskilda fallet, såsom givarens och mottagarens förhållanden, formen för överlåtelsen samt urkundens formulering. I många fall låter det sig icke med säkerhet avgöra, huruvida överlåtelse av äganderätt eller ränta föreligger. Det huvudsakliga syftet var ofta att tillförsäkra kyrkan en viss ekonomisk förmån, vilket lämpligast skedde genom en överlåtelse av en ränta av perpetuell karaktär (»evig ränta»).

En undersökning av gåvobreven under 1100-talet till de danska klostren, vilka voro organiserade som korporationer med egen rättssubjektivitet, visar växling mellan äganderätts- och förläningskaraktär. Med förläningarna följde ofta fullständig frälsefrihet och perpetuitet, vilken säkrades genom gång efter annan förnyade privilegiebrev av påvar, konungar eller biskopar. Skillnaden mot överlåtelse av hela äganderätten blev härigenom ringa. Enskilda klostergrundares överlåtelser böra därför under 1200-talet antagas ha omfattat fullt dominium, såvida annat icke framgår av urkundsmaterialet.[1]

Beträffande tolkningen av de två urkunderna för Viby kloster kan någon tvekan icke råda. Satsen »trium marcarum census perpetuo possidendus, qui uulgo auret uocatur» visar ju tydligt, att det är fråga om en s. k. evig ränta. Denna står i motsats till »quarta marca suprascriptis tribus addita est», vilket avsåg en benefik upplåtelse av ränta allenast på viss tid, nämligen »dum scilicet presentis uite sepedicta femina fungitur officio, in villa que flomsakre nuncupatur». Avraden från byn Flumsåker uppläts alltså endast för mottagarens tjänstetid.

I samtliga de diplom före 1200-talets mitt, i vilka mark och öre förekomma i samband med jord, har denna någon relation till kyrkan. De ifrågavarande källställena äro följande:

I D S nr 202 tager påven Honorarius III (31 dec. 1220) prosten och kyrko-

---

het av en fastighet kunde, oaktat de befunno sig i olika händer, vara föremål för äganderätt. — Även i Norge inträdde »en Spaltning af selve Eiendomsbegrepet». Se Ebbe Hertzberg, Om Eiendomsretten til det norske Kirkegods (1898), s. 15.

[1] Schalling, a. a., s. 219 f.

rådet vid S. Mariae kyrka i Hagby i Uppland samt kyrkan och dess egendom i S:t Petri och sitt eget beskydd:

»Specialiter autem quatuordecim solidos uestre monete quos habet ecclesia uestra in villa de Hagbj. Sex solidos quos habet in villa de Horsmiraland. et duos denarios, villam que dicitur forsa. medietatem uille que vocatur Eca. sex solidos in eadem uilla. pratum quod uocatur Iormusi. sex solidos et dimidium quos habet in villa de Hyldinkj. sedecim solidos quos habet in villa de Muabro. septem solidos quos habet in villa de Phileth. sex solidos quos habet in villa de Ecabolsa. sex solidos quos habet in villa de Brunnun. duos solidos quos habet in villa de scornemme. quatuor solidos quos habet in villa de Porsedre. octo solidos quos habet de in villa Eulsta. duos solidos quos habet in villa de Siuwat. Duos solidos quos habet in villa de Esta. quatuor solidos quos habet in villa de vrebagert. duos solidos quos habet in villa de Olanun. Duos solidos quos habet in villa de paruetione. unum solidum quem habet in villa de Aduluste. vnum solidum. et quatuor denarios quos habet in villa de Huum. possessiones et redditus pia uobis fidelium deuotione collatos. ac alia bona uestra — — — uobis et per uos ipsi ecclesie auctoritate apostolica confirmamus. et presentis scripti patrocinio comunimus».

Mellan åren 1233 och 1247 (D S nr 282) skänkte biskop Lars i Linköping åtskilliga hemman till det av honom inrättade 6. kanonikatet.

»duos comparauimus jn — — — lund. et jn precio reddidimus rus quoddam ecclesie quod annuatim persoluit dimidiam marcham nummorum pro hoc rure — — —».

År 1250, D S nr 377, skänkte drottning Catharina
»terram de qua dimidia marcha denariorum soluitur annuatim».
I detta brev är det alltså fullt tydligt angivet, att fråga var om en ränta.[1]

År 1268 (D S nr 531) utfärdade lagman Höldo i Värmland och hans hustru Margareta ett i hithörande delen så lydande testamente:

»Saluonj christine filio assignamus medietatem mansionis in angastathum cum aliis prediis in scœthinj, dimidiam marcham ponderatam ualentibus annuatim. — — — mansum ualentem. XII:cim oras ponderatas.»

»Saluoni cristineson tillæggiom wy een halffwan gardh j angastathum medh androm goodzom i scatim som rænta arligha aars $^1/_2$ marc wekt — — — een gardh som rænther tolff öra wikt.»

[1] Jfr Holmbäck och Wessén, Södermannalagen, s. 97.

Som exempel på en typisk upplåtelse av allenast avradsränta kan anföras följande uppgift i Arvid Trolles jordebok 1498 (Historiska handlingar del 31, s. 87):

»— — — och torthij ath jach (icke) wille ware wthen sielle waade, stiktede jach ther meth en prebende i Watzstenæ, Sancti Erasmi koor, som her Michill nw j wære haffuer. Thij bør ingen annan aff mijne barn ware raadendes offuer for:ne prebende wthen Erick Trolle och hans retthe brysth arff epter min dott. Och presthen skall inthet mere haffue æn langillett, och godzsett och gesterij skall jach och Erick Trolle haffue i rett forswar, på thet at bispen skall ey giesthet eller twnghet».[1]

Förekomsten av sådan till kyrkan överlämnad avrad omtalas även i UL:s och VmL:s KkB:ar, 14: 3 och 13: 3, som handla om själagåvor och testamente.

»Allt det som bliver givet till kyrkan, vare sig det är jord eller lösöre, likaså kyrkans avrad, som hon får av sina jordar, vare sig det bliver henne givet eller hon köper det för sin tionde, likaså all kyrkans tionde, med detta skall kyrkan pryda sig, och därmed får intet annat göras än det som är denna kyrka till gagn.»

Dessa till kyrkan och klostren upplåtna avradsräntor voro, som flera av de ovannämnda exemplen utvisa, ständiga eller »eviga». I de flesta fall torde jorden ha hävdats av kyrkans landbor, som erlade avraden. För sitt bestånd brukade de ofta bekräftas av de följande ägarna av de jordar, varifrån avraden upplåtits. Att endast avraden och icke jorden överlämnades till kyrkan berodde på släktens motstånd mot att bördsjorden överlämnades till kyrkan. En annan fördel för kyrkan var att avraden ej liksom jorden kunde återlösas av bördsmännen. Denna avrad kom antingen från mindre, obebodda ägor eller av en viss gård. Vid arvskiften eller ägoskifte av ifrågavarande byar måste det antagas, att kyrkan ofta krävde utbrytning av sin avrad enligt den gängse normen 1 : 24, varvid i allmänhet ett jordstycke, motsvarande avradens storlek och med dess örtugtal, utbröts såsom kyrkojord. Exempelvis en avrad om 3 örtugar silver utbröts med 3 örtugland jord med ett kapitalvärde av 3×24 örtugar = 3 mark silver. I andra fall kunde kyrkan själv kräva, att dess avrad utbröts, vilket skedde genom utbrytning av ett urfjäll med samma örtug- eller öretal som avraden.

En motsvarighet till dessa »eviga» avradsräntor var de s. k. eviga räntorna

[1] Härefter följer en förteckning på fastigheterna med uppgift på deras ränta i penningar.

»Allt thetta for: ne wnner thenne prebende som lyder Erick Trolle till epter mijn, dott som forescriffvet staar. Dogh haffuer jach och hwlpett ther noger rentthe till, Gud till loff, ath han maa thes bætther bliifue wpholden.»

i medeltida stadsfastigheter. Dessa kallades ofta själaräntor, vilket uttryck innebar, att räntan skulle erläggas för en årligen åtagen prestation från kyrkans sida, nämligen läsandet av ett antal själamässor för visst, enligt ett ingånget avtal uppgivet ändamål. Som J. E. ALMQUIST[1] påpekat, hade kyrkan genom dessa rättskonstruktioner skapat ökade möjligheter att erhålla fasta inkomster, varvid den skickligt kringgick såväl det kanoniska ränteförbudet som förbudet mot jordförvärv.

I den äldsta till vår tid bevarade jordeboken från Fogdö eller Vårfruberga kloster betecknas de i »fund» och »poss.» redovisade egendomarna såsom possessiones (»Hec sunt possessiones . . .», »Hec sunt que . . . possidentur . . .») och samordnas med företeelser som »insula» och »piscatura». STÅHLE[2] har därav dragit den viktiga slutsatsen, att det förefaller rimligast att betrakta de i jordeboken ofta förekommande termerna »solidus», »ora», »marca», etc. icke blott som beteckning för avraden utan för själva jordarna och därmed den av dessa normalt utgående avraden. Den i aktstyckets senare och säkerligen yngre partier mötande beteckningen »redditus» betecknar blott det praktiskt viktigaste, avraden, men utesluter givetvis icke, att klostret även ägt själva jorden: »det är en likhet i term, icke i sak, och den har väl sin enkla förklaring i att de olika partierna sammanställts av skilda personer, vid skilda tider — — —». Belysande är, att samma egendomar, som i poss. upptagas som »que possidentur», i »byt.» redovisas som »redditus». Jordeboken visar alltså, att den ovannämnda utvecklingen i Danmark hade sin fulla motsvarighet i Sverige.

I jordeboken förekommer bland uppräknade possessiones *Lundbij horam / et. vlnam* (?)». Ståhle har beträffande tolkningen av denna utomordentligt intressanta uppgift nyligen framhållit följande. Ordet *vlnam* bör i första hand fattas som samordnat med *horam*, varför också ackusativformen talar. Det behöver därför icke vara korrupt utan bör tolkas som ack. av *ulna*, f. 'aln'. Den närmaste parallellen erbjuder ett diplom från år 1275 (DS nr 865), som omtalar *vnum solidum terre & unam hastam*, likaledes belägna i Södermanland. *Hasta*, d. v. s. mätstången, på vilken det gick ett visst antal alnar, *ulnæ*, är alltså här samordnat med *solidus terre*, örtuglandet, — det talas sålunda om jord, som ligger i byamål. Ståhle drager av jämförelsen med diplomets uttryck följande slutsats. Ordet *ulna* i jordeboken visar, att avkastningen utgick av jord, uppmätt med stång; man kan knappast komma ifrån, att detta i första hand måste innebära, att jorden låg i byamål. Då ordet är samordnat med *ora* och synes

[1] Om s. k. eviga räntor i det medeltida Stockholm (H. T. 1939), s. 257 ff.

[2] Om vår äldsta jordebok (Vårfruberga klosters godsförteckning), Namn och bygd 1948, s. 93 ff.

böra uppfattas som en underavdelning av denna värdering, måste man dra den slutsatsen, att även *ora* haft liknande innebörd.

Denna Ståhles tolkning bestyrkes av Södermannalagens egna uppgifter. I BB 7: 1 talas nämligen om en mätstång, som »är märkt efter rätt byamål». Visserligen förekommer icke någon allmän föreskrift i lagen, att byamålet uttryckts i en öretalsindelning, men att en sådan funnits framgår därav, att svin skulle skipas och kvarnställe brytas efter öre och örtug (BB 15: 1 och 21: 1).[1] Öres- och örtugland omnämnas också allmänt i diplom beträffande Södermanland, ehuru fastigheterna jämväl uppgåvos i stänger och alnar. Av senare skifteshandlingar framgår, att öretalet endast mera sällan här förekom som byamål, utan i flertalet fall har det inom byn gällande aln- eller stångtalet antagits till delningsgrund. Det förefaller alltså som om inom Sdm L:s område fastighetens byamål vanligen uttryckts i tomtens längd efter gatan, men att dock liksom inom UL:s område en öretalsindelning funnits, som överensstämde med detta byamål, samt att sannolikt 1 öresland i allmänhet motsvarat 1 stång (6 alnar). Hela det ovannämnda materialet talar sålunda för att just i Södermanland bör ha förekommit den i Vårfrubergajordeboken förekommande sammanställningen *horam et vlnam.*

Enligt Ståhles viktiga slutsats bör ordet *ora* här helst uppfattas som »jord som ger ett öre i avrad», och förbindelsen *Lundbij horam et vlnam* visar, att denna jord legat i byamål. Uttrycket är sålunda i sak sannolikt helt jämförbart med *vnum solidum terre et unam hastam* i det ovannämnda diplomet från 1275, d. v. s. *ora* är i praktiken *ora terre* (*in censu*) 'öresland'. Detta innebär, enligt Ståhle, »att marklandet redan vid 1100-talets slut förelegat som grund för avrad och byamål, sålunda tidigare än vad förut antagits». Ståhle uppvisar härefter, att — ehuru 1200-talets senare hälft är tiden för genombrottet av *termen* markland (marca terre). — Fogdöjordebokens terminologi möter ännu senare, såsom i Skoklosterjordeboken, D 7 (RA), vars senare partier kan dateras till 1302. I denna jordebok användes vid referat av byteshandlingar sålunda termen *marca* etc., trots att de refererade breven ha de eljest gängse benämningarna *marca terre* osv. Även i senare kyrkliga jordförteckningar, såsom den från år 1331 i reg. eccl. Strengn. (SD 4, s. 240 ff.), växla termerna *ora* och *ora terre*, utan att man kan iakttaga någon skillnad; sporadiska exempel erbjuda även reg. eccl. Ups. från år 1344 (SD 5, s. 304 ff.). Ståhle[2] har vidare påpekat uttrycket: »dimidiam marcam terre in censu in wannusum» (DS nr 615, år 1276). Att detta uttryck avser det verkliga

[1] Jfr G. Thulin, Skifteslagstiftningen, s. 130 f.

[2] De medeltida ledungsskatterna i Svealandskapen, s. 203.

marklandet, framgår av två andra diplom (nris 615, år 1276, och 660, år 1279), i vilka samma egendom benämnes endast »dimidiam marcham terre».

Även Ståhles sistnämnda slutsats, att man icke kan konstatera någon skillnad mellan termerna *ora* och *ora terre* bestyrkes till full evidens av landskapslagarna. I UL[1] förekommer sålunda termen *örtogland* på tre ställen (JB 1 pr och 21; BB 1: 1) samt termen *örtogh* på lika många ställen (JB 1 pr, 21 och 23). Det är därvid att märka, att i två fall användas de båda termerna omväxlande i samma flockar (så ock i SdmL J B 17). Örtug är sålunda identiskt med den yngre termen örtugland. Att den sistnämnda formen först så småningom lyckats tränga fram framgår av det förhållandet, att i UL[1] förekommer termen *öre* i nio lagrum men *öresland* endast i ett, nämligen i BB 1: 1, som omtalar bl. a. öreslandet som delningsgrund vid solskiftet.

Det återstår att undersöka, huru den ursprungligen på utsädet och sedermera på den därmed lika höga avraden återgående normen örtug och öre kunnat övergå till delningsgrund i by och fördelningsgrund för de på jorden vilande ledungsskatterna.

Först några ord som erinran om ledungsbördornas fördelning enligt landskapslagarna. Enligt dem verkställdes skeppens proviantering genom naturaskeppsvister, som utgjordes av de s. k. hamnorna, vilka som ovan visats bestodo av flera byar eller gårdar. Det framgår icke direkt av lagarna, huru naturaskeppsvisterna fördelades inom hamnorna. Viss ledning kan dock erhållas av SdmL, särskilt beträffande sådan jord i by, som tillhörde annan by, resp. där boende person. Enligt KgB 10 skulle, om någon sådde en hel attung i en annan by än där han bodde, han fara ut i ledung lika ofta som den som sådde en halv by. Om han sådde mindre än en attung, »då skola de lägga flera tillsammans, till dess att det är en attung». Därefter skulle den fara, som lotten först föll på. Då alltså redan den personliga krigstjänsten under örlogsledungens tid i detta fall utgick efter jordetal, måste det antagas att liknande princip använts i motsvarande fall vid hamnans utgörande av naturaskeppsvisterna. Fördelningen bör alltså ha skett med det äldre byamålet, byns kvotdelar, såsom delningsgrund.

I och med att örlogsledungen avlöstes av årliga ledungsskatter, vilka skulle utgöras av bönderna inom hamnorna, måste dessa bönder ha känt ett starkt behov, att deras innehav i byn och deras skattebörda fördelades efter samma norm, det vill säga att byamålet blev delningsgrund både i

[1] Schlyter, Upplandslagen, s. 448.

byn och för ledungen. Som ovan nämnts utsades direkt i Sdm L, att på byns mätstång var utmärkt det rätta byamålet. Därmed uppmättes först tomten. Beträffande åkern följde man regeln: »Nu är tomt åkers moder. Åker skall man lägga efter tomt. Om någon vill dela på annat sätt, har han icke rätt därtill. Har det varit delat på annat sätt, då har den rätt, som vill lägga åkrar efter tomt och rätt solskifte» (SdmL BB 11: 1). Byamålet var härvid som ovan nämnts öre och örtug. Men samma byamål, efter vilka tomternas storlek bestämdes, var också norm för ledungsbördan. Det säges direkt i Skånelagen (kap. 75), sedan redogjorts för den regeln, att jorden till en viss gård eller andel i byn icke fick frånsäljas, det vill säga »att all jorden hör till hustomten». Härefter fortsätter lagen: »Detta vilja somliga män hava till lag, ty för hustomt skall man fullgöra ledung och utreda skatt. Eljest råkar den illa ut, som skall gälda alla utskylder för hustomten och ej mera.» Det framgår också direkt av svealagarna, att ledungsskatterna fördelades efter byns byamål, d. v. s. öres- och örtugtalet. I SdmL JB 13: 1 omtalas sålunda en s. k. urfjäll — d. v. s. en by eller gård tillhörig odling, som låg inom annan bys rågång — »den har forn hävd, rör eller gärdesgård och den utgör *matgierd*». I UL BB 17: 5 omtalas likaså att en utmed en gärdesgård liggande urfjäll, »som är satt till öresland och örtugsland, skall taga del i alla utskylder, allt efter det örestal, som den är satt till». Det synes härav som inte bara skeppsvisterna in natura utan även sådana i penningar fördelats efter jordens öres- och örtugtal. Att penningskeppsvister fördelades efter samma delningsgrund framgår också av det ovannämnda lagrummet UL KgB 10: 1, enligt vilket även dessa skeppsvister i fråga om tre skepp skulle utgå av i markland indelad jord (»lika mycket av ett markland jord som av en stridbar man»).[1] — Det framgår likaledes av KgB 10: 5, enligt vilket lagrum bönderna skulle fullgöra utgärder för kyrkojord, »för så mycket jord som kyrkobolet är, det är ett markland jord under var hundareskyrka och ett halvt markland under var tolftkyrka».

Marklandet och dess underavdelningar voro alltså delningsgrund vid såväl solskiftet som ledungsskatters fördelning inom byn. Den egentliga förutsättningen härför har 'varit marklandsindelningens ovannämnda karaktär av kapitalvärdering. Den utgjorde därigenom den norm, efter vilken bördsrätten utövades (UL JB 1: 1) liksom vid arvskifte av jord (UL och HL ÄB 12). Den utgjorde tillika delningsgrund vid solskiftet mellan bydelägarna, vilket i många avseenden påminde om skifte av jord

[1] Ang. tolkningen av detta uttryck, jfr J. Sandström, Markland och bördsrätt, s. 42. — E. Lönnroth, a. a., s. 101. — C. I. Ståhle, De medeltida ledungsskatterna i Svealandskapen, s. 226. — Se ovan, kap. VI C.

mellan arvingarna till ägaren av viss andel i byn. Att de viktigaste ledungsskatterna utgingo efter samma norm sammanhänger ytterst med, att ifrågavarande skatter åvilade hamnorna och inom dessa fördelades först mellan byarna och inom dem mellan samtliga bydelägare. Härvid följdes den uråldriga principen, att byns nyttigheter och bördor skulle fördelas efter samma princip. Ett gott exempel härpå föreligger från Östervåla, tidigare i Våla hundare. Vid den till resp. hamnor hörande hamneskogens skiftande fördelades denna först mellan hamnans olika byalag, varefter den en viss by tillskiftade skogen uppdelades mellan bydelägarna efter öre- och örtugtal. Efter samma grunder hade också hamnans viktigaste ledungsskatter fördelats mellan dess byar och bönder. Skatteledungen låg på jorden och fördelades därför efter jordetal.

Det återstår att förklara, varför just den i öre och örtug utgående avraden — ursprungligen beräknad med utgångspunkt från utsädet — blev normen för silvervärderingen, tidigare guldvärderingen, och jordskiftet. En orsak kan vara påverkan från den danska guldvärderingen. En annan kan vara inverkan från den kyrkojord, som först i allmänhet endast innehades med rätt till avrad, men även sedan den ansågs vara föremål för kyrklig äganderätt, angavs i öre och örtug. Landskapslagarnas begränsning av testationsrätten för kyrkliga ändamål till exempelvis en tiondel av den efterlämnade förmögenheten måste nästan alltid ha nödvändiggjort den testamenterade jordens kapitalvärdering, d. v. s. värdering efter silvertalet i öre och örtug. Vid arvsskifte måste i allmänhet den kyrkliga jorden också ha utskiftats, vilket likaledes skedde efter silvervärdering. Då kyrkan efter införandet av det andliga frälset fick intresse att få den kyrkliga jorden utbruten även ur byns samfällighet, var nästan aldrig som skiftesnorm användbart det gamla byamålet, nämligen byns kvotdelar. Det blev även av denna anledning naturligt att såsom delningsgrund använda den mera lämpliga marklandsindelningen. Denna kom slutligen att bliva delningsgrunden vid solskiftet enligt bestämmelsen i UL BB 1: 1: »Tomt skall delas efter byamål, efter penningland och örtugland, öresland och markland.»

Jag övergår att undersöka orsaken till att efter mitten av 1200-talet i källorna plötsligt framträder denna nya terminologi för angivande av fast egendom i svealandskapen, nämligen mark-, öres-, örtug- och penning*land* (*terre*). Den förekommer första gången i ett av Catharina, änka efter Holmger, Folke jarls son, utfärdat odaterat brev (DS nr 893) på ett jordbyte med Fogdö kloster, varvid det säges »ab eadem norlenom accepimus predium uidelicet atta örthor, et sibi sudorlennom, quod wlgo dicitur atta örtohor et siaxpennengaland, uendiacauimus». Den i diplomet förekommande

formuleringen »quod wlgo dicitur» på marklandets underavdelningar örtug- och penninglandet antyder möjligen, att dessa termer då voro relativt nya. Därefter omtalas ett dylikt byamål i Johannes Ericssons testamente den 12 april 1268 (DS nr 532), enligt vilket doneras bort »solidum terre de faldunge». Härefter följa en mångfald köpebrev, i vilka jordegendom angives i markland, öresland, örtugland och penningland. LÖNNROTH drager härvid den slutsatsen, att marklandsindelningen med säkerhet kan dateras först till 1268.[1] Årtalen för gengärds- och ledungsskatternas samt marklandsindelningens antagna första framträdande i källorna, vilken skulle inneburit en genomgående jordtaxering under statlig ledning, gåve enligt honom anledning förmoda, att reformen skett under konung Valdemar Birgerssons regering, vilken därigenom skulle tilldraga sig ökat historiskt intresse.

Beträffande denna datering bör emellertid framhållas, att ingenting hindrar, att den nämnda terminologien införts redan några år tidigare, det vill säga under den tid Birger jarl ännu förestod den svenska regeringsmakten. Det ligger då nära till hands undersöka, huruvida något samband kan föreligga med den under Birger jarls regering verkställda genomgripande förändringen inom ledungsväsendet, varigenom örlogsledungen avlöstes av en årligen utgående på jorden vilande skatteledung.

I Annales Sigtunenses återfinnes följande uppgift om en sådan skattläggning under Birger jarls regering:

»MCCXLVII obiit Suno Folkonis et eodem anno communitas rusticorum Vplandie Sparsætrum amisit victoriam libertatis sue et inposite sunt eis spannale et skypuiste et honera plura.»[2]

Annales Sigtunenses ha nedskrivits efter år 1288, som är deras sista nämnda årtal, och äro i sitt nuvarande skick bevarade i en handskrift från början av 1300-talet. Vissa notiser, bl. a. den om slaget vid Sparrsätra, ha tjänat som källor till Erikskrönikans skildringar av samma händelse. Den annaltext, som Erikskrönikans författare här begagnat, har enligt INGVAR ANDERSSON[3] tydligen varit kortare och mera detaljfattig än den ovannämnda annalnotisen; framför allt torde den ej ha innehållit tillägget om de skatter, som införts. LÖNNROTH[4] har därav dragit den slutsatsen, »att detta tillägg torde vara en utläggning av innebörden av den 'frihet', som upplänningarna förlorade vid Sparrsätra, och härröra från en senare redaktör, som uppfattat 'frihet' i den precisa betydelsen skattefrihet,

[1] Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige, s. 121 ff.

[2] SRS III 1, s. 4.

[3] Källstudier till Sveriges historia 1230—1436 (1928), s. 28 f.

[4] Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige, s. 67.

frälse». Ehuru enligt Lönnroth denna tolkning är tänkbar men ej självklar, anser han det säkrast att ej bygga vidare på annalernas uppgift om införandet av skeppsvist och spannskatt som en direkt följd av slaget vid Sparrsätra.

Enligt min uppfattning har Lönnroth här drivit det källkritiska kravet alltför långt. Inga inre skäl kunna anföras gentemot den ifrågavarande uppgiftens sannolikhet. Tvärtom tala historiska skäl för att flera ledungsskatter just införts vid denna tid, kort tid efter det en stark örlogsledung utlysts av Birger jarl.[1] Bönderna ha då varit tyngda av ledungsförpliktelserna och sannolikt känt det som en lättnad att endast utgöra skeppsvist och inte längre behöva utrusta skeppen och utrusta krigarna. I en liknande situation hade måhända vid seklets början som ovan nämnts ledungsskatterna införts i Danmark.[2]

Ledungsskatternas läggande på jorden bör ha fått till följd bondemenigheternas strävan att åstadkomma en så rättvis överensstämmelse som möjligt mellan jordinnehav och skattebörda. Den lämpligaste vägen härför var ett allmänt genomförande av ett nytt jordskifte, i vilket en värdering i mark och dess underavdelningar utgjorde delningsgrund. Därvid övergick silvervärderingen från att ha varit värderingsnorm till att konkretiseras till innehav av viss individualiserad jordegendom. Därmed hade uppkommit förutsättningen för den nya terminologin *marca terre, markland.*

Birger jarls arvslagar böra också ha aktualiserat jordskiftesfrågan. Syster skulle erhålla sin lott i utjordar efter som de gällde i bolbyn, d. v. s. i silvervärdering efter marklandet och dess underavdelningar. Om syskonen ärvde jord i endast en by, »då skall den yngsta av syskonen taga sin lott längst i söder och sedan var och en efter som han är gammal och den äldste längst därifrån» (UL ÄB 11: 2). Samma regel återfinnes i Dalalagen (GB 13): »Då någon tager arv efter sin fader eller en annan man, skall den yngste brodern taga längst i söder (*næst solu*) och den äldste längst från söder (*fiærmast solu*).» Det är möjligt att dessa regler äro en följd av solskiftets principer.[3] Men det är lika antagligt, att införandet av systers arvsrätt medförde allt större krav från döttrarnas, resp. mågarnas sida

[1] Enligt Jarl Gallén har Birger Jarls korståg till Finland ägt rum något år mellan Knut långes död 1234 och mediet av 1240-talet. (Kring Birger jarl och andra korståget till Finland, Historisk tidskrift för Finland 1946, s. 70.)

[2] E. Arup, Leding och ledingsskat i det 13. aarhundrede, s. 221 f.; jfr Sture Bolin, Ledung och frälse, s. 30 och 157.

[3] Enligt Holmbäck och Wessén, Upplandslagen, s. 84, sammanhänger regeln med solskiftets principer.

att få sina arvslotter utskiftade ur den ärvda odaljorden, varvid samma principer som solskiftet kommit till användning med arvslotternas värderingsnorm som delningsgrund, d. v. s. marklandet och dess underavdelningar.

I UL BB 1 kallas solskiftet för det nya skiftet i motsats till by, som ligger »*j hambri ok j forni skipt*» (BB 1 pr).[1] Dess förekomst bör ha kraftigt ökats efter införandet av det världsliga frälset genom Alsnö stadga år 1279, varvid den skattefria jordens ägare, adeln och kyrkan, bör ha fått stort intresse att få sin jordegendom utbruten efter dess marklandsvärdering. Man kan därför antaga, att solskiftet hastigt genomförts i svealandskapen, vilket kan förklara, att marklandet och dess underavdelningar så plötsligt användes i diplomen. En annan förklaring är att jordens laga värdering med marklandet och dess underavdelningar som utgångspunkt användes såväl vid bördslösen som vid arvsskifte. Enligt stadgande i Upplandslagen (JB 4: 1) gällde också, att »om någon köper jord av en annan, i vilken by det än är, då skall han köpa efter penningtal och örtugtal och öretal och hava så mycket i åker och äng, som han har uti tomt, och intet skall tagas undan från byn, varken på land eller i vatten, om han ej har det inom rå och rör». Denna bestämmelse är med säkerhet äldre än Upplandslagens kodifiering 1296. Det framgår nämligen, att praktiskt taget samtliga bevarade uppländska köpebrev från marklandets första framträdande (år 1268) angivit jorden i markland och dess underavdelningar. Under den närmast följande mansåldern, d. v. s. under tiden från Birger jarls regentskap till Upplandslagens kodifiering, måste marklandsindelningen redan genom köp och arvskiften förutsättas ha blivit genomförd i de flesta byar.

Vad slutligen beträffar den teorien, att marklandet tillkommit för att i skatt erlägga en mark i penningar eller silver, eller att dess namn motiverats av dess egenskap av skattegrund, synes något stöd för en sådan uppfattning icke framgå av källorna.[2] Marklandet har ändå haft betydelsefull roll inom skatteledungen, nämligen som norm för vissa skatters fördelning, tidigast inom hamnorna och senare inom hundaret.

Marklandsindelningens historia är sålunda nära förbunden med såväl örlogsledungen som skatteledungen.

[1] Jfr G. Nordholm, »By i hambri ok i forni skipt» (Vetenskapssocietetens i Lund årsbok 1948). Beträffande tolkningen av det citerade uttrycket återkommer jag i en särskild undersökning om byamål och skiftesformer i äldre svensk rätt.

[2] Jfr Dovring, a. a. s. 84.

VIII

Sammanfattning

I FÖRELIGGANDE undersökning har till en början gjorts ett försök att med hjälp av landskapslagarnas förvisso sparsamma uppgifter rekonstruera den svenska örlogsledungen, varvid förhållandena i de två andra nordiska rikena samtidigt beaktats. Beträffande de nordiska fartygstyperna har visats, att Tacitus' bekanta skeppsbeskrivningar styrkts genom fynd av med paddelåror framdrivna båtar. Fartygstyperna ha med tiden blivit allt längre, kännetecknade av ett större antal årpar. Flera fornsvenska folklands hamnetal göra troligt, att de utrustat snäckor, försedda med 3 tolfter hamnor och åror, det vill säga 36 stycken. Samma antal åror har funnits på det från omkring år 670 i Sutton-Hoo i Öst-Angeln i England funna gravskeppet, vilket synas ha varit av svensk härkomst, liksom fallet är med en stor del av dess gravfynd, däribland vapnen. Ruserna synas redan ha använt 40-roddaren, vilken på lagarnas tid var det laga ledungsskeppet i Danmark och Norge; i sistnämnda land sedermera delvis efterträdd av 25-sessan.

Beträffande skeppens byggande och underhåll har den ännu under 1600-talet utgående skatten ättargäld identifierats som en gammal bot för underlåtenhet att underhålla ledungssnäckan. Vid undersökningen om skeppens bemanning har den av en forskare nyligen antagna identiteten mellan styrmannen och länsmannen i Uppland icke bestyrkts. Vidare har påvisats släktskapen mellan den danske »hafnebonden» och den uppländske hamnomannen. För personlig ledungsskyldighet har krävts vapenförhet jämte viss minimibesuttenhet — den fornsvenske ledungskrigaren har varit den vapenföre bonden. Beväpningen har huvudsakligen

utgjorts av den frie mannens folkvapen, sedermera utökade med rustning och ringbrynjehuva. Beträffande skeppsprovianten har uppvisats dess överensstämmande storlek i de tre nordiska länderna samt dess kalorivärde.

Ledungens utlysande har under vikingatiden skett i samband med svearnas huvudblot under distingen vid Gamla Uppsala och samtingen i Strängnäs., samt vid motsvarande blot i övriga folkland.

Beträffande den i forskningen omdiskuterade frågan om jarlens förhållande till ledungen har med ledning av vissa skatterättsliga bestämmelser från Östergötland dragits den slutsatsen, att jarlen haft en central ställning inom detta landskaps ledung, och att jarlen företrätt en institution. Enligt andra källor synes grundad anledning föreligga att med Tunberg karaktärisera den svenske riksjarlen som den, vilken under konungen utövade den högsta ledningen av den svenska krigsmakten till sjöss.

Enligt föreliggande källuppgifter har den norska ledungsflottan under senare hälften av 1100-talet bestått av 318—336 skepp och enligt Magnus Lagabötes testamente år 1277 av 279 skepp. Med ledning av de svenska ledungsdistriktens sannolika rustningskapacitet enligt landskapslagarna har den svenska ledungsflottan beräknats uppgå till ungefär sistnämnda storlek. Därmed har helt korrigerats de av Lönnroth tidigare publicerade slutsatserna om antalet ledungspliktiga bönder i Mälarelandskapen.

Ledungslederna ha sannolikt varit identiska med de s. k. allmannalederna, sedermera kungsådrorna, med en lagstadgad bredd av 12 alnar. De i lagarna omtalade ledungshamnarna synas i allmänhet ha burit namnet Konungshamn, av vilka två med strategiskt goda positioner varit belägna i den åländska skärgården. Den utmed svearnas kuster utbyggda böte-organisationen, vilken sträckt sig ända till den svenska bosättningens ytterområden, kan i sin kärna återgå ända till 500-talet.

Beträffande den omdiskuterade frågan om förhållandet mellan þokkabot och rodarätt tala många skäl för att båda ha ett ålderdomligt samband med konungens person och konungsfriden. Den utanför vård och vaka ombord på skeppet rådande rodarätten med egen jurisdiktion, karaktäriserad av den dubbla straffskärpningen och det till hälften nedsatta processuella kravet, bör ha blivit tillämpad under väringarnas övervintrande på de ryska handelsplatserna och kan därigenom såsom rusernas rätt, Russkaja Pravda, ha bildat grundvalen till den fornryska rätten. Flera av dess karaktäristiska drag såsom bötessystemet med den särskilda hedersboten, skuldprocessens tolfted samt femten äro typiska för den fornsvenska rätten.

Det har, främst med utgångspunkt från skatteledungens bötessystem, tidigare inom forskningen allmänt antagits, att hamnan bestått av ett visst antal, 8, bönder, vigermän eller markland, samt att hundaret omfattat 16 hamnor. Genom en granskning av de ifrågavarande bötesbestämmelserna samt en undersökning av samtliga de föreliggande källuppgifterna angående hamnetalet inom ett flertal förvaltningsdistrikt har framgått, att hamnan icke kan hava bestått av ett fixerat bonde- eller jordatal samt den ringa sannolikheten för existensen av ett normalhundare om 16 hamnor. Däremot har bestyrkts existensen i flera fall av den av Erland Hjärne tidigare påvisade tredingen med 12 hamnor, ehuru andra slutsatser dragits angående resp. distrikts rustningskapacitet.

Angående dateringen av hamneindelningen samt indelningen i hundaren och tolfter har antytts några förvisso hypotetiska synpunkter samt framhållits en del av den kommande forskningens arbetsuppgifter.

Beträffande förhållandet mellan tolft och hundare har jag som förslagsmening uttalat följande uppfattning. Gentemot Upplandslagens och de kamerala källornas uppgifter om det uppländska normalhundarets indelning i hälfter — sammanfallande med två skeppslag — samt fjärdingar och åttingar, och enär några tydliga spår av en i bygden och dess skogssamfälligheter med nödvändighet djupt ingripande tredingsindelning varken i de skriftliga källorna eller i topografien kan konstateras, har teorien om ett det vanliga uppländska hundarets tidigare tredingsindelning måst avböjas. Så har därför också skett beträffande konsekvensen av denna teori, att hundarets tredingsindelade kärnbygd inne i landet i samband med övergången till ny fartygsklass först organiserats som ett fjärdingsindelat ettskeppshundare, som sedermera successivt avlösts av nya utvecklingsformer, under vilka det gjorde tjänst som två- och slutligen som fyraskeppsdistrikt. I stället har antagits, att den organisation, som skymtar i Upplandslagen, nämligen hundarets uppdelning i två skeppslag och åtta skeppslagsfjärdingar (= hundaresåttingar), kan sträcka sig ända tillbaka till hundarets uppbyggnad av ett bestämt antal tolfter utan de nämnda hypotetiska övergångsformerna.

Vad härefter beträffar förhållandet mellan tolft och treding i Trögd har i undersökningen uppvisats, att denna treding bestått av fyra tolfter — omfattande tre hamnor vardera — varigenom tolften i Trögd varit en fjärding av en (folklands-) treding samt i Åkerbo en fjärding av ett därmed sammanfallande skeppslag. Beträffande det uppländska normalhundaret, bestående av två skeppslag och följaktligen åtta skeppslagsfjärdingar eller hundaresåttingar, har uppvisats identitet mellan åtting och tolft. Härav har det varit möjligt att draga två betydelsefulla slutsatser. Dels har den

kristna sockenindelningen anknutits till den förhandenvarande hedniska organisationen på sådant sätt, att en kyrka byggts i varje tolft (tolftkyrka) eller skeppslagsfjärding. Dels bör det uppländska hundarets större inlandsdel, det yngre hundaret, ha bestått av åtta tolfter och det utbrutna mindre skeppslaget vid kusten av två tolfter. Det äldre hundaret, omfattande såväl inlandsdelen som skeppslaget vid kusten, skulle sålunda ha bestått av tio tolfter, vilket väl stämmer med att ordet *hundari* är besläktat med fsv *hundraþ* i dess betydelse storhundra om 120 enheter.

Undersökningen om skatteledungen har haft till närmaste uppgift att, förutom tolkning av förevarande lagrum, följa ledungsskatterna från örlogsledungens avlösning till de under Gustav Vasas tid upprättade skattelängderna. Det har därvid varit möjligt att i ett flertal fall såväl visa, huru ifrågavarande ledungsskatter utvecklat sig ur örlogsledungen som klargöra deras ursprungliga uppgift inom densamma. I två fall återgå sålunda ledungsskatter på gamla böter inom örlogsledungen, vilket gäller ledungslaman och ättargälden. I andra fall, nämligen beträffande skipesta- och matuskatterna in natura, är ursprunget den resp. hamnor åvilande skyldigheten att förse ledungskrigaren med proviant under färden. I ett fall slutligen, nämligen beträffande spannskatten, har gjorts troligt, att denna ursprungligen varit en styrmannen tillkommande naturaprestation.

En märklig överensstämmelse har konstaterats mellan skattesystemet i det norska Viken och i Upplands folkland, vilken efter allt att döma synes återgå på en likartad organisation under örlogsledungens tid. Härmed föreligger nytt material av vikt för bedömandet av ett eventuellt samband mellan sveaväldet och Viken under vikingatiden.

Beträffande slutligen den i den senaste diskussionen så omdiskuterade frågan om marklandsindelningen har först med landskapslagarna som källa antagits, att örtuglandet ursprungligen varit en åker (jämte motsvarande äng) med ett utsäde av en spann korn, i laga värde motsvarande en örtug silver, vilken givit avrad till samma värde, ett resultat som bestyrkes av det, som Dovring tidigare erhållit genom undersökning av örtuglandets storlek enligt de äldsta lantmäterikällorna. Vidare har uppvisats, att den i UL JB 1:1 förekommande laga värderingsnormen för örtuglandet, är uttryck för värdering efter silvertalet och alltså är en i silver uttryckt kapitalvärdering av jorden. Marklandsindelningen bör alltså härigenom ha varit av samma natur som den danska guldvärderingen, med vilken den företer många överensstämmelser. Beträffande frågan om marklandsindelningens ålder har framhållits följande. Många urkunder tala för att jord, varifrån i öre och örtug utgående avrad upplåtits till kyrkan, under senare hälften av 1100- och början av 1200-talet kom att

uppfattas såsom jord under kyrkans äganderätt. Detta resultat stämmer helt med det, som Ståhle nyligen erhållit ur Vårfruberga klosters jordebok. Dennas terminologi, som jämställer öre och örtug med öresland och örtugland, har visats överensstämma med landskapslagarnas. Den silvervärdering, som marklandsindelningen representerade, har haft legal användning inte bara vid bördslösen och arvskiften utan även vid solskiftet och ledungsbördans fördelning efter jordatal mellan de i en viss hamna ingående byarnas bönder. Sedan efter slaget vid Sparrsätra örlogsledungen avlösts av årliga ledungsskatter, ha bondemenigheterna haft stort intresse av att genom ett allmänt genomfört solskifte åvägabringa fullständig överensstämmelse mellan fördelningen av byns tillgångar och dess skattebördor, vilket skedde genom att samma delningsgrund i båda fallen kom till användning. Solskiftet, med marklandet och dess underavdelningar som delningsgrund, har också påskyndats genom de krav på skifte, som måste ha blivit aktuella i de flesta byar som följd av den genom Birger jarls arvslagar genomförda kvinnliga arvsrätten. Genom solskiftet konkretiserades den använda delningsgrunden i de utskiftade jordlotterna, vilket medförde de nya termerna mark-, öres-, örtug- och penningland.

Exkurs

I KAP. III om hamnan har framhållits, att inom forskningen allmänt antagits, att svealagarnas bötessystem vid underlåtenhet att utgöra ledungsskatterna skulle möjliggöra att bestämma såväl antalet hamnor inom ledungsdistriktet som hamnornas sammansättning. Jag har häremot visat, att det nämnda bötessystemet är identiskt med ett i landskapslagarna vanligt kumulationssystem, vilket icke möjliggör att draga några bestämda slutsatser angående det inbördes förhållandet mellan de olika inom systemet förekommande enheterna.

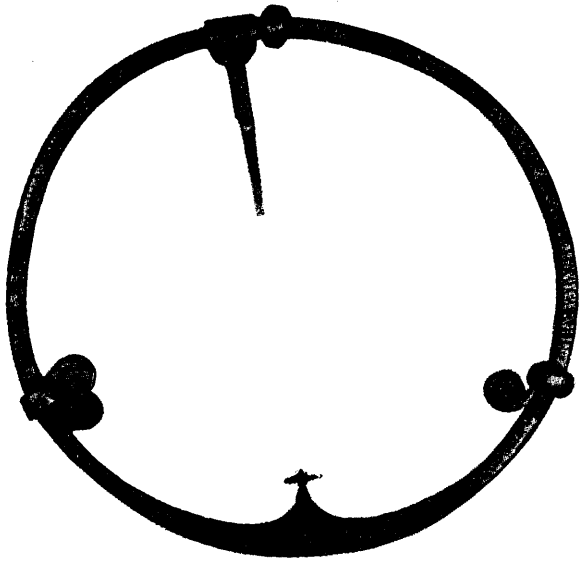
I Hälsingelagen återfinnes ett äldre bötessystem med fördubbling för varje förseelse. Detta system har kommit till användning i den bekanta runristningen på Forsaringen — Sveriges äldsta bevarade rättskälla. En av mig företagen undersökning av dess bötesbestämmelser visar, att det nämnda systemet där använts, och att bötesfördubblingen skett inom duodecimalsystemet.

Det i de centrala svealagarna inom skatteledungen förekommande bötessystemet har varken någon direkt anknytning till duodecimalsystemet eller principen om bötesfördubbling.

Här nedan återges som exkurs resultatet av den verkställda undersökningen av Forsaringens runinskrift.

Forsaringen — vår äldsta rättskälla

I sakristian i Forsa kyrka i Hälsingland förvaras en järnring, på vars båda sidor är ristad en runinskrift, vilken utgör den äldsta rättsuppteckningen, som har blivit bevarad i vårt land. Ringen satt tidigare i den medeltida, år 1840 rivna kyrkan, fastnitad i dörren mellan vapenhuset och kyrkorummet. Den tydligt ristade men till innehållet svårtolkade runinskriften är av följande lydelse:

: uksatuiskilanaukauratuąstafatfurstalaki :
uksatuąaukaurafiuratabrulaki :
: inatbribialakiuksafiuraukauratastaf :
aukaltaikuiuarʀifanhafskakiritfuriʀ
: suablirbiʀakuatliubritisuauasintfuraukhalkat :
inbarkirbusikbitanunrątarstabum :
: aukufakrąhiurtstabum :
inuibiurnfabi :

Denna runinskrift har gjorts till föremål för många tolkningar av filologer och historiker, utan att forskningen lyckats finna en lösning, som vunnit allmän anslutning. Svårigheten att tolka runinskriften beror främst på den omständigheten, att skriften — utom dess uppdelning i

åtta stycken — saknar mellanrum eller åtskillnad mellan de särskilda orden. Ingen runa är vidare inhuggen två gånger i följd; en runa, som avslutar ett ord, kan sålunda få underförstås såsom första tecken i nästföljande ord.

Återgiven i fornsvensk språkform är inskriften av följande lydelse:[1]

Oxa tvisgildan ok aura tva staf at fyrsta lagi,
oxa tva ok aura fiura at aðru lagi,
en at þriðia lagi oxa fiura ok aura atta staf;
ok allt äigu i värr, ef hann hafsk äkki rett fyriR,
svað lärðiR äigu at liuðretti, sva vas innt fyrr ok hälgat.
En þäiR gärðu sik þetta Anundr a Tarstaðum
ok OfagR a Hiortstaðum.
En Vibiorn faði.

Texten lyder i Holmbäck och Wesséns översättning sålunda:[2]

En tvegill oxe och två örar till biskopsstaven första gången;
två oxar och fyra örar andra gången;
men tredje gången fyra oxar och åtta örar;
och all egendom vedervågar man därvid, om man icke gör rätt för sig.
Det som de lärde äga att få enligt landets lag,
det blev förr stadgat och stadfäst.
Men de gjorde sig detta, Anund i Tåsta
och Ofeg i Hjortsta.
Men Vibjörn ristade.

Vid inskriftens tolkning ha inom forskningen uttalats två principiellt olika uppfattningar.[3] Enligt S. Bugge, K. Maurer, T. Hjelmqvist samt Holmbäck och Wessén är det fråga om böter för underlåtenhet att utgöra tionde till prästerskapet (enligt de sistnämnda »något underhåll till prästerna») och enligt I. Jonzon för försummelse att till prästerna utgöra sådant underhåll, som utgick före införandet av tionde. Bestämmelserna äro

[1] Hälsingelagen, s. LIV ff.

[2] Hälsingelagen, s. LV f. Beträffande en delvis avvikande översättning av J. Sandström se nedan, s. 247 f.

[3] Om Forsa-ringen, se S. Bugge, Rune-indskriften paa ringen i Forsa kirke i nordre Helsingland (1877); H. Hjärne, Runinskriften på Forsaringen. Ett tydningsförsök, Nordisk Tidsskrift for Filologi, Ny Række, 5, (1880—82), s. 177 f; E. Magnússon, Hin elzta frumskrá úr norrænum kirkjulögum (Kirkjutíðindi fyrir Ísland, årg. II. 1879), s. 57 ff; K. Maurer i Krit. Vierteljahrschr. f. Gesetzgebung u. Rechtswissenschaft 1878, s. 147; E. Wadstein, Runinskriften på Forsaringen. Vårt äldsta lagstadgande (Skrifter utg. av K. Hum. Vetenskaps-Samf. i Upsala VI: 3, 1898); K. v. Amira, Nordgermanisches Obligationsrecht, I, s. 148 f. och 415; T. Hjelmqvist, Bidrag till tolkningen af runinskriften på Forsaringen i Arkiv f. nord. filol. 24 (1908), s. 231 ff.; Ad. Noreen, Altschwedische Grammatik (1904), s. 483 f.;

emellertid mycket hårdare än enligt de svenska landskapslagarnas kyrkobalkar och överensstämma närmare med den norska kyrkorätten[1], vilken härutinnan är strängare än den svenska.

Såsom stöd för tiondeteorien har HJELMQVIST utöver jämförelsen med norsk kyrkorätt anfört följande. Vid tvist mellan prästerskapet och socknemännen om tionden skulle enligt Hälsingelagens kyrkobalk, flock 7, tillkallas två präster och två s. k. *minnunga mæn*, d. v. s. män, vilka mindes vad som för längesedan varit eller hänt och vilka skulle vara från andra socknar. Det sistnämnda var fallet med de i inskriften omnämnda männen Anund och Ofeg, vilka icke voro från Forsa socken utan från den angränsande socknen Hög, där byarna Tåsta och Hjortsta ännu äro belägna.

Denna tolkning synes enligt HOLMBÄCK och WESSÉN ge den naturligaste innebörden åt det femte stycket: »det som de lärda (d. v. s. prästerna) ha rätt till enligt landets lag». De i inskriften uppräknade böterna skulle sålunda avse den, som icke lämnade prästerna något, som rättmätigt tillkom dem.

Mot tiondeteorien måste emellertid riktas en väsentlig invändning, nämligen att kyrkans ställning i Hälsingland i början av 1100-talet icke kan antagas ha varit så stark, att den kunnat genomdriva en allmän skyldighet att utgöra tionde under starkt stratfhot. Det kyrkliga kravet att erlägga tionde framfördes till Sverige första gången på 1080-talet genom ett påvebrev till konungarna Inge d. ä. och Halsten, i vilket dessa uppmanades att över hela riket påbjuda tionde. Inga uppgifter tyda emellertid på att tionden redan vid denna tid allmänt införts.[2] Tiondekravet framfördes ånyo i påven Alexander III:s bekanta två brev, det ena till konung »K».[3]

E. Brate, Sveriges runinskrifter (2 uppl. 1928), s. 84; A. Vestlund, Om Forsaringen (Gammal hälsingekultur 1931), s. 53 f.; O. v. Friesen i Runorna (Nordisk kultur 6, 1933), s. 154; I. Jonzon, Järnringen i Forssa kyrka (Julhälsning till församlingarna i ärkestiftet 1936), s. 118 f.; Dens., När kom kristendomen till Hälsingland (i Hälsingland utg. av A. Viholen, 1944), s. 121 ff., J. Sandström, Om tolkningen av Forsa-ringen (i K. Hum. Vetenskaps-Samf:s i Uppsala årsbok 1948), s. 65 ff. — Ang. äldre tolkningar se Bugge, a. a., s. 27 ff. Å. Holmbäck och E. Wessén, Svenska landskapslagar, ser. 3, Hälsingelagen (1940), s. LIV ff.

För en mera utförlig historiografi med redogörelse för den filologiska diskussionen se J. Sandström, a. a.

[1] Äldre Borgartings Christenret, kap. 11 och Eidsivatingets Christenret, kap. 32. Äldre Frostatings Christenret, kap. 18, Ärkebiskop Jons Christenret, kap. 19.

[2] Jfr dock O. Kolsrud, Kirke-Leksikon for Norden, del 4 (1929), s. 574.

[3] I allmänhet har man i brevets konung K sett Knut Eriksson, Erik den heliges son. På flera håll har på sistone gjorts gällande, att K är konung Kol, hans inom kort besegrade motståndare av sverkerska huset. (Se senast N. Ahnlund, Till frågan om den äldsta Erikskulten i Sverige (HT 1948), s. 301 och där anf. litt.)

samt biskoparna, jarlen, clerus och folket i Götaland den 6 juli, sannolikt år 1171, och det andra till ärkebiskopen i Uppsala — och hans lydbiskopar — den 10 september, antagligen samma år.[1] Det förra brevet innehåller uppgifter om tionde av närmast undervisande karaktär. I det senare däremot framföres tiondekravet under andligt straffhot.

Som JOSEF SANDSTRÖM[2] påpekat i sin nyligen publicerade tolkning av Forsaringen, övervanns icke på en gång motståndet mot den ytterst kännbara nya kyrkliga beskattningen. I brev den 2 nov. 1232 till samtliga invånare i Linköpings stift meddelade sålunda påven Gregorius IX, att stiftets biskop klagat, att brevmottagarna godtyckligt vägrade att utgöra tionde, samt befallde dem att göra detta. Han underrättade dem tillika, att biskopen fått i uppdrag att i annat fall tvinga dem genom kyrkligt straff. I samtidig skrivelse fick biskopen befallning härom. (D S n:ris 27 och 270). Härtill kan fogas ännu ett samtida påvebrev, av särskilt intresse för vårt ämne, vilket Sandström anmärkningsvärt nog icke åberopar. Samma år tillskrev nämligen påven några prostar i Uppsala stift med uppdrag att tillhålla hälsingarna att vid påföljd av andlig näpst utgöra tionde (D S nr 268). Detta synes emellertid icke ha fått åsyftat resultat. Ännu ett par mansåldrar senare riktade konung Birger och ärkebiskop Nicolaus Allesson den 13 juli 1297 (D S nr 1202) ett brev till Hälsinglands invånare rörande prästerskapets och kyrkans rättigheter till avgifter av bönderna, däribland tionde. I brevet åberopades en av Birger jarl och ärkebiskop Laurentius meddelad stadga rörande dessa förhållanden. Då tvist och oenighet rått mellan präster och lekmän rörande de kyrkliga rättigheterna och sedvänjorna, meddelades därom nya föreskrifter. Därvid påbjöds, att åkertionde skulle utgöras till fullo och delas i tre lika delar. Vid tvist skulle prästen utse två män och hans motpart två andra, genom vilkas utslag tvisten skulle slitas. Om dessa icke kunde bringa tvisten till slut, skulle den hänskjutas till prostarna. Slutligen hotade Tyrgils Knutsson i ett brev den 4 sept. 1297 (D S nr 1205) hälsingarna med konungens hämnd, enär de under en längre tid hade underlåtit att utgöra till prästerna det, som tillkom dem.

Bestämmelserna i konungens och ärkebiskopens brev den 13 juli 1297 återfinnas delvis i Hälsingelagens stadganden om tionden i dess kyrkobalk, flocken 7. Sädestionde och all annan åkertionde skulle »utgöras efter som gammal sed har varit och fördelas på samma sätt». Vid tvist skulle två minnesgoda män (*minnunga mæn*) från andra socknar och två präster pröva, hur det hade varit. Om tionde av andra produkter lämna-

[1] Se härom senast N. Ahnlund, a. a., s. 297 ff.

[2] A. a., s. 82.

des olika bestämmelser. Det mest anmärkningsvärda är emellertid vad som inte återfinnes i flocken. I motsats till de övriga landskapslagarnas kyrkobalkar saknar nämligen Hälsingelagen alla straffbestämmelser för underlåtenhet att utgöra tionde.

Med hänvisning till att tiondeförpliktelsen efter segt motstånd först sent erkändes i Hälsingland, och på grund av att dess kyrkolag saknar varje straff för försummelse att utgöra tionde, förefaller det osannolikt, att på ett tredingsting (se nedan) i Hälsingland redan minst halvtannat århundrade tidigare bestämts, att sådan försummelse skulle straffas strängare än i någon annan nordisk lag. Slutsatsen kan endast bliva, att Forsaringens inskrift icke kan avse påföljder för underlåtenhet att utgöra tionde.

Enligt den andra tolkningen, som omfattas av H. HJÄRNE, AD. NOREEN, E. WADSTEIN och senast av J. SANDSTRÖM, skulle föreskriften gälla kyrkofriden.

HARALD HJÄRNE har gentemot Bugges tiondeteori framhållit, att en så sträng bestämmelse som förlust av all egendom, i fall tionden icke ordentligt utgjordes, icke överensstämmer med de äldsta svenska landskapslagarnas kyrkorätt.[1] Hjärnes egen, språkliga tolkning avviker från Bugges bl. a. beträffande uttrycket *at fyrsta lagi* osv., varvid Hjärne översätter *lag*, n. med 'hugg, styng', och icke med 'gång'. Bötessatserna skulle alltså enligt Hjärne avse ett, två och tre i kyrkan utdelade knivstyng. Inskriften skulle sålunda handla om kyrkofridsbrott, varvid biskopen hade anspråk på vissa noggrant bestämda böter, i fall kyrkans helgd kränktes genom vapenskifte inom de vigda murarna. I anslutning härtill tolkar Hjärne en del av inskriften såsom innehållande bestämmelser om skadegörelse å kyrkans inventarier, vilken kan ha ägt rum i samband med våldet. De två namngivna bönderna skulle ha varit kyrkvärdar, vilkas rätt i inskriften på ringen angivits såsom ett prejudikat. Som exempel på för kyrkofridsbrott till biskopen utgående böter, graderade med hänsyn till var brottet begicks, hänvisar Hjärne till Smålandslagens kyrkobalk, flock 13: 2. »Skillnaden är endast den, att Smålandslagen mäter kyrkofridsbrottet efter stället där det föröfvas, Forsaringen efter stridens hättighet. Först sedan tre styng utdelats, är måttet rågadt.» — WADSTEIN har anslutit sig till denna tolkning, ehuru med flera språkliga avvikelser. Han anser, att de två bönderna Anund och Ofeg voro i Hälsingelagen i flera lagbud omtalade *minnunga mæn*.[2] Härmed skulle som redan nämnts stämma, att de två bönderna icke voro från Forsa socken utan från grann-

[1] Jfr VGL II KkB 37, 38; SmL KkB 14; UL KkB 7 och ÖgL KkB 13.

[2] Jfr KkB 2, 7, 14; JB 14, 16 och BB 12.

socknen Hög. »Forsaringens inskrift har kanske just blivit ristad och uppsatt med anledning av något tvistemål mellan präst och sockenbo, som angått ett i Forsa begånget kyrkofridsbrott, och härvid har prästerskapet låtit de utan tvivel högt ansedda bönderna Anund ock Ofeg lemna besked ock intyg om (för runristaren diktera) den bot, varmed brytandet av kyrkofriden, enligt vad förr blev tillkännagivet och högtidligen stadfästat, var belagt.»

Gentemot den ifrågavarande kyrkofridsteorien måste invändas, att det är främmande för de svenska landskapslagarna att utmäta böter efter antalet slag. Liksom i Smål L utgör gradationsgrunden i HL stället där friden brytes: kyrkogårdsledet, kyrkogården, i kyrkodörren, vid dopfunten, i sånghusdörren, i sånghuset samt slutligen uppe vid altaret, med ständig stegring av bötesbeloppet, varvid böterna jämte biskopen även tillkommo konungen (KkB 21: 2, se nedan s. 244). Ett beräkningssätt efter antalet slag antydes visserligen i Gutalagen och Bjärköarätten och tillämpades enligt stadslagarna.[1] Det är emellertid icke sannolikt, att den äldre Hälsingerätten i stället för platsen för fridskränkningen räknat med antalet slag som gradationsgrund. Detta rättshistoriska skäl är en vägande invändning mot den senast och nyligen av Sandström omfattade teorien, att inskriften skulle handla om vid flera tillfällen inne i kyrkan upprepade våldshandlingar.

Jag övergår härefter till själva ringen och dess placering.

Först några ord om dateringen, vilken inom forskningen varit mycket omstridd. Av huvudsakligen språkliga skäl anse Holmbäck och Wessén, att Forsaringen knappast torde vara äldre än tiden omkring år 1100, och att den väl snarast härrör från 1100-talets första hälft. Redan en så tidig datering gör det som ovan nämnts osannolikt, att inskriften skulle avse böter för underlåtenhet att utgöra tionde.

Vad så beträffar ringens ursprungliga plats bör följande uppmärksammas. Vid den s. k. antikvitetsrannsakningen 1667 uppgav kyrkoherden Joh. A. Vallenius i Forsa och Hög, att »uppå kyrkiodören baak i kyrkian i Forssa finnes een stoor järnring, genom huilken een karl krypa kan, huilken näst full medh runska bookstäfwer uthgrefwen är».[2] Prosten Benedict Wettersten i Forsa († 1759) uppger likaså i sitt arbete »Forssa och Högs ålder och wärde ibland andra socknar i Sundhede»[3], att ringen ännu på hans tid var fäst i »Forssa kyrkios stora dörr», varmed menades dörren mellan vapenhuset och kyrkan. Enligt flera på 1700-talet uppteckna de

[1] R. Hemmer, Studier rörande straffutmätningen i medeltida svensk rätt s. 138 ff.

[2] Palmskiöldska samlingen, UUB 307: 553.

[3] Handskrifter i Vitterhetsakademien och Uppsala Universitetsbibliotek.

men då uppenbarligen redan gamla och spridda folksägner, hade ringen emellertid ursprungligen varit fästad vid Högs kyrkas dörr. Den skulle ha flyttats därifrån, då en ny kyrka byggts i Forsa. Härför tala också flera omständigheter. De två i inskriften omtalade männen Anund och Ofeg voro från byarna Tåsta och Hjortsta, båda belägna i Högs socken. Sannolikt voro de socknens två kyrkovärdar (se nedan). Invid Högs kyrka låg en urgammal tingsplats, där menigheten i Sundeds treding mötte upp till ting. I omedelbar närhet låg en av de sex i Hälsingelagen (KgB 11: 1) uppräknade Uppsala ödsgodsen, nämligen Hög i Sunded (*Höghær i Sundhedi*), som alltjämt bär namnet Kungsgården. Detta Uppsala öd hade, liksom kungsgården söder därom, »Hög längst i söder» (*Sunnastä höghær*), och kungsgården närmast norrut, Hög på Norrstigen (*Höghær a norþstighi*), fått sitt namn av en invid gården belägen stor gravhög, kallad Kungshögen, vilken också givit socknen dess namn. I Högs socken låg inte endast centrum för tredingens rättsvård och den kungliga förvaltningen, utan Högs kyrka var ursprungligen huvudkyrka i tredingen, som omfattade trakten kring Hudiksvallsfjärden, Forsavattnen och Dellensjöarna, en rikt befolkad jordbruksbygd med många fornfynd och bygravfält. Enligt en gammal tradition var den också den yppersta i Sunded[1], och moderkyrka inom norra Hälsingland.[2]

Det var i Norrland vanligt, att de äldsta kyrkorna anlades på kungsgårdarnas mark och alltså utgjorde kungliga anläggningar.[3] Så var fallet med Norrala i Hälsingland intill den kungsgård, som utgjorde förvaltningscentrum för södra Hälsingland[4], samt Styrnäs i Ångermanland med det intilliggande kungliga fästet Styresholm.[5]

Den plats, där Högs kyrka är belägen, måste på grund av sitt läge ha tillhört kungsgårdens mark. På kyrkans södra vägg, på vardera sidan av den forna, numera igenmurade ingången, är inmurad en från väggens yta framskjutande s. k. bröststen. Nedanför på marken ligger ett ovalt stenklot av samma typ. Envar av dessa stenar är försedd med två runt stenen uthuggna, varandra korsande ränder. Liknande hedniska kultstenar ha inmurats i väggarna på andra, tidigt medeltida kyrkor, såsom den närliggande Rogsta i Hälsingland, Valbo i Gästrikland och Jäder i Söderman-

---

[1] A. Vestlund, Om Forsaringen, s. 65.

[2] I. Jonzon, När kom kristendomen till Hälsingland, s. 133 f.

[3] H. Cornell, Norrlands kyrkliga konst under medeltiden (1918), s. 41 och 43 och E. Lundberg, Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden. 1000—1400 (1941), s. 403.

[4] C. G. Styffe, Skandinavien under unionstiden, s. 391.

[5] Ibidem, s. 395.

land. Förklaringen till att en hednisk symbol anbringats på en för kristen gudstjänst uppförd byggnad är, att kyrkan byggts under en tid, då hednisk och kristen kult ännu tävlade om herraväldet. Det är härav möjligt draga den slutsatsen, att Högs kyrka var ett av de första kristna templen i Hälsingland. När Hälsingtuna »handelskyrka» byggdes och fick sin sockengräns strax öster om Högs kyrka, sjönk denna tillbaka och blev annex till Forsa, som därvid övertog ställningen som prostkyrka.[1]

Hälsingland var under medeltiden delat i två prosterier, nämligen *Alir* eller *Bollnäs* prostadöme, som omfattade hela Ljusnedalen, och *Sundhed* eller *Forsa prostadöme*, som omfattade det i nordöstra delen av landskapet belägna Sunded. Samtidigt som Forsa blev prostkyrka, bör runringen ha överflyttats dit. När runringen sålunda ursprungligen tillhört en prostkyrka, ligger det nära till hands antaga, att dess inskrift haft något samband med prostens ämbetsutövning (jfr nedan).

I Selångers kyrka, invid husabyn Näs (Kungs-Näs) i Selånger och landstingets tingsplats vid en stor tingshög, fanns ännu år 1374 en lagbok för Hälsingland, fastbunden med kedjor till landets gemensamma begagnande och efterrättelse.[2] Möjligen har så också varit fallet i Högs eller Forsa kyrkor.

Vad härefter beträffar runringens placering i en kyrkodörr kan erinras om, att det processuella förfarandet i den äldsta svenska kyrkorätten brukade såväl inledas som fullföljas i själva kyrkodörren. Som exempel härpå kunna åberopas följande bestämmelser i Östgötalagens kyrkobalk (flocken 21):

»Nu ser någon en annan uti lastbart leverne; då skall han säga det för prästen. Då skall prästen om söndagen stå i kyrkodörren, och likaså den nästa, och likaså den tredje, och säga så: 'Sådan sak har hänt i min socken. Nu beder jag honom söka mig, och göra rätt för sig mot Gud.' Nu vill han icke göra rätt för sig; då skall prästen gå hem till honom och bedja honom göra rätt för sig och säga så: 'Jag har kallat dig.' Nu vill han icke göra rätt för sig; då skall prästen taga med sig kyrkovärdarna och gå hem till honom och bedja honom göra rätt för sig.» — Om den angivne nekade, ålades han edgång till prästen och de två kyrkvärdarna. Brast han därvid åt eden, och var därefter villig göra rätt för sig, skulle han undergå kyrko-

[1] Beträffande dessa uppgifter om Högs kyrka se I. Jonzon, När kom kristendomen till Hälsingland, s. 126 ff. — Prosten Johan Thomasson i Forsa testamenterade år 1320 större delen av sin egendom till Uppsala domkyrka och Forsa kyrka, som var helgad till jungfru Maria. Därjämte gav han till S:t Eriks kapell sin grå häst och till S:t Olofs kapell ett silverkärl (SD nr 2241, s. 463 f.).

[2] Holmbäck och Wessén, s. XLV och XLVII.

bot och behövde icke gälda böter. Om han däremot icke bjöd rätt för sig, skulle man utsätta s. k. *femt* för honom, varvid prästen ägde öppet nämna hans namn. Därest han då bjöd ed för sig men ändock brast åt eden, skulle han både fasta och gälda böter.

Den nu återgivna flocken visar på ett målande sätt, huru det kyrkliga processuella förfarandet kunde inledas vid själva kyrkodörren samt huru det lindrigaste kyrkostraffet, den lönliga boten, övergick till uppenbar bot jämte böter.

Stämning framför kyrkodörren ägde enligt Östgötalagen rum vid vissa uppräknade mål, nämligen vid misshandel av präst eller vigd man, vid mål om hjonelag samt om bonde satt kvar med tionde. »Och i alla mål, som höra till kyrkobot, stämme man den skyldige för kyrkodörren» (KkB 29: 1).

Då kyrkobalkarna i deras utformning i de till vår tid bevarade svenska landskapslagarna i allmänhet innehålla överensstämmande rättsregler, är det sannolikt, att de nyssnämnda ålderdomliga rättsbuden också tillämpats i den äldre Hälsingerätten. Det är i så fall antagligt, att inskriftens rättssatser stå i samband med »mål, som höra till kyrkobot» eller i varje fall höra till den speciellt kyrkliga straffrätten.

Jag övergår härefter till en närmare granskning av runringens inskrift och börjar därvid med bötessatserna.[1]

I oxar utgående böter var vanligt i forngermansk rätt. Enligt Tacitus' arbete »Germania» utdömdes böterna i allmänhet i hästar eller boskap (kap. 12), och mandråp sonades genom erläggande av ett visst antal ök eller boskap (kap. 49).[2] Den isländska Grågås räknade med *kugildi*, under det andra folk, bland dem anglosaxarna, utdömde böterna i oxar.[3]

Det framgår också av de norska och svenska lagarnas terminologi, att det var vanligt gälda böter med boskap, liksom *fe*[4] allmänt användes som betalningsmedel (fe = pecus, pecunia = penning). Det må vara tillräckligt hänvisa till Hälsingelagens kyrkobalk 15: 2: *gifwi wt fæ þæt han took*, utgiva de böter, som han emottagit.

Ännu vid 1500-talets mitt var det vanligt att i Småland utdöma straff

---

[1] Här följes Wesséns översättning i Hälsingelagen, s. LV.

[2] Tacitus, Germania, framställd på svenska av N. E. Hammarstedt (1921).

[3] W. E. Wilda, Geschichte des deutschen Strafrechts, I (1842), s. 331—335. K. Th. von Inama-Sternegg, Deutsche Wirtschaftsgeschichte. 1. Bis zum Schluss der Karolingerperiode (1879), s. 181. H. Brunner, Deutsche Rechtsgeschichte, I (1928), s. 164.

[4] Se ordet *fé* i Glossarium till Norges Gamle Love, samt ordet *fæ* i C. J. Schlyters Glossarium.

i brottmål i såväl oxar som lod silver.[1] På Västbo häradsting år 1542 dömdes sålunda Laurens i Uggleboda i Bolmsö sockens västland nere i Finnveden att böta 2 oxar och 1 lod silver för slagsmål.[2]

Runinskriftens böter skulle utgöras enligt schemat:

1 oxe (tvegill) + 2 öre
2 oxar + 4 öre
4 oxar + 8 öre

Enligt HL (BB 18: 3) skulle för en på en bristfällig bro skadad oxe bötas en halv mark. I UL (BB 23: 6 och 28: 1) angavs likaledes s. k. laga gäld för en oxe vara en halv mark, med tillägg, att alla laga gälder räknas karlgilla (*all laghgiæld karlgild*), d. v. s. laga värdet var en halv mark vägt silver.

Detta var emellertid den laga värderingen vid 1200-talets slut, vilken understeg, den som tidigare rådde. Enligt äldre Västgötalagen värderades sålunda en ko till 2 öre silver[3] och enligt den från 1100-talet härstammande äldre Gulatingslagen var laga värdet av en ko vid utgörandet av böter likaledes 2 öre silver.

Med hänsyn härtill synes laga värdet av en oxe — vilket kan antagas ha varit detsamma som för en ko[4] — under förra hälften av 1100-talet även i Hälsingland ha varit 2 öre silver. *Oxa tvisgildan*[5] skulle alltså haft ett värde av 4 öre eller $^1/_2$ mark silver.[6] Värdet av runristningens böter i vägt silver, var alltså följande

4 öre + 2 öre = 6 öre
8 öre + 4 öre = 12 öre
16 öre + 8 öre = 24 öre = 3 mark silver.[7]

[1] Jfr Gustaf Berg, Bidrag till den inre statsförvaltningens historia under Gustaf den förste, hufvudsakligen i afseende på Småland (1893), s. 67 ff.

[2] Svenska släktkalendern, årgång 1949, (yngre Odensvi)släkten Hafström.

[3] T. Wennström, Tjuvnad och fornæmi (1940), s. 216.

[4] På Island hade omkring år 1200 en 4 års gammal oxe samma laga värde som en ko; se Finnur Jónsson, Islands mønt, mål og vægt, Nordisk kultur (1936), s. 158. Enligt Ög L Dr B 16: 2 var ett fullvuxet nöt antingen en oxe, som hade dragit plog tre vårar, eller en ko, som hade burit tre kalvar.

[5] *Tvisgildan* (ack) är ett ålderdomligt ord med en förled *tvis-*, som f. ö. icke är känd i nordiska språk (Holmbäck och Wessén, Hälsingelagen, s. LVI). Jfr fno. *tvigilda*, v. »erstatte med den dobbelte værdi». (Glossariet till NGL, s. 652.)

[6] 1 mark = 8 öre.

[7] Skulle i stället HL:s värdering i BB 18: 3 redan använts på runinskriftens tid, skulle en oxe haft ett värde av 4 öre silver och en tvegill oxe således vara värd 8 öre eller 1 mark silver. Bötesschemats laga värdering skulle då ha varit:

Detta resultat är av stort intresse. Det visar, att Forsaringens bötesschema innehåller två ålderdomliga, för den fornnordiska rätten typiska kännetecken, nämligen duodecimalräkningen och bötesfördubblingen, varjämte högsta boten 3 mark silver är biskopsboten vid fullt kyrkofridsbrott. Dessa förhållanden skola här i korthet något närmare kommenteras.

En komparativ undersökning av de fornnordiska rätts- och samhällsförhållandena visar, att på en mångfald olika områden använts *duodecimalsystemet*. Detta gäller inte bara mått, mål och vikt i egentlig mening utan även inom förvaltningen, såsom vid indelningen av de uppländska folklanden i hundaren och tolfter, samt ledungsorganisationen. Duodecimalsystemet var också förhärskande inom det fornnordiska bötessystemet, ehuru detta inte alltid framgår av det bevarade lagmaterialet, på grund av att såväl bot- som penningsystemet under 1100- och 1200-talen i flera olika avseenden förändrades genom ingripanden av den kungliga lagstiftningsmakten. Det må i detta sammanhang vara tillräckligt erinra om, att genom Birger jarls lagstiftning utbyttes den konungen tillkommande högsta hedersboten (*pokkaboten*, uppbyggd enligt systemet 3, 6 och 12 mark) om 12 mark mot den sedermera så vanliga 40-marksboten.[1] Inom den fornsvenska rätten var sålunda duodecimalsystemet allmänt förekommande. Ett Forsaringens bötessystem motsvarande schema förekom också i den äldsta svenska landskapslagens, äldre Västgötalagens kyrkobalk (13 flocken)[2], enligt vilken vid underlåtenhet att underhålla kyrkogårdshägnaden till biskopen skulle utgöras följande böter nämligen:

För en tredjedel av kyrkogårdshägnaden — 6 öre
» halva kyrkogårdshägnaden — 12 öre
» hela » — 24 öre = 3 mark silver.

Den i runinskriften förekommande bötesfördubblingen är typisk för Hälsingelagens äldre straffrätt. Där förekommer nämligen rättstermen *bogher* (fno *baugr*, halsring av silver) som beteckning på en fördubbling av förut i sammanhanget nämnd bot.[3] Den i de norska lagarna förekommande boten till konungen, som betecknades med ordet *baugr* (*tolf aura*

8 öre + 2 öre = 10 öre
16 öre + 4 öre = 20 öre
32 öre + 8 öre = 40 öre = 5 mark silver.

Ett sådant till decimalsystemet anknutet schema kan knappast ha tillämpats redan under 1100-talets förra hälft, vartill kommer att boten 5 mark är mycket sällsynt i motsats till den vanliga 3-marksboten.

[1] ÖgL DrB 14. Se ovan s. 77 ff.

[2] Så ock enligt den yngre lagen, Kk B 26.

[3] MB 6: 2, KkB 21: 2 och KgB 10. — Jfr T. Wennström, Tjuvnad och fornæmi, s. 51 f. samt Brott och böter, s. 301 ff.

baugr; baugr tolfeyringr), synes haft en bestämd storlek av 12 öre (= 1 $^1/_2$ mark) och räknades antingen i *eyrir talinn* eller (undantagsvis) *veginn*.[1] I norsk rätt erlades en *baugr* blott till konungen men aldrig till biskopen, vilket talar för botens höga ålder. I Gulatingslagens allitterérade formel vid en mans ätteledning heter det, att den ättledde får samma rätt till *bóta ok bauga*, som om han vore äktfödd. Här förekommer uttrycket böter och gullringar som ett minne från folkvandringstidens rika tillgång på guld, vilket vikingatiden saknade, då i stället silvret var det dominerande. A. W. Brøgger[2] har uppvisat, att guldringarna synas samla sig i värdegrupper på bl. a. 12, 6 och 3 öre, motsvarande en, en halv och en fjärdedels baugr. Därest som ovan antagits Forsaringens öresböter avsågo vägt silver[3], motsvara alltså dess bötessatser en halv, en och två baugar. Med en annan terminologi, likaledes utgående från 12-öresboten, kan det sägas, att Forsaringens bötesschema, förutom en 12-öresbot, omfattar dels *halfgildi* och dels *tvegildi*.[4] Den kyrkliga straffrätten har alltså vid utformningen av sitt bötessystem, liksom kyrkan gjorde på så många andra områden[5], anknutit till det inhemska rättssystemet, vilket i detta fall återgår till folkvandringstidens »guldålder».

Vad slutligen beträffar den högsta boten, 3 mark silver, har redan erinrats om, att böterna till biskopen vid fullt kyrkofridsbrott synas äldst ha utgått med tre mark.[6] Jag erinrar härvid om en bestämmelse i yngre Västgötalagen (KkB 52) om biskopens rätt efter gammal lag (*Thetta ägher biskuper at gamblum laghum*), enligt vilken ett flertal brott, bland dem *banzmal* och *skriptabrot*, sonades med tre mark till biskopen. — Detsamma gällde även i norsk rätt.[7] På grund härav synes det vara möjligt draga den slutsatsen, att inskriftens böter utgingo till biskopen.

Ordet *staf* i de två uttrycken *aura tva staf* och *aura atta staf* har inom forskningen tolkats olika. Bugge hänvisade till ordet stafs tillämpade betydelse såsom något 'fast' och förmodade, att ordet i inskriften betecknade »det Beløb, der af den forsømmelige skal udredes, netop som fast, uforanderligt, ligeligt for alle de forskjellige Tilfælde». — Harald Hjärne

---

[1] Glossarium till Norges gamle love, s. 95 f.

[2] Mål og vekt i forhistorisk tid i Norge, Nordisk kultur XXX (1936), s. 80.

[3] T. Wennström, Brott och böter, s. 238. Jfr ock Holmbäck och Wessén, Hälsingelagen, s. 344, not 67.

[4] T. Wennström, Brott och böter, s. 238 samt Studier över böter och myntvärden i Västgötalagarna (1930), s. 80.

[5] Jfr G. Hafström, Sockenindelningens ursprung, s. 63.

[6] Harald Hjärne, a. a. — Jfr J. Sandström, a. a., s. 84.

[7] C. Björling, Om bötesstraffet, s. 11.

däremot antog *staf* vara dativ med bortfallet kasusmärke och betyda 'biskopsstav', 'biskopsämbete' i analogi med uttrycket *staf ok stol* i Västgöta- och Östgötalagarna. Vid biskops tillsättande skulle nämligen konungen lämna honom stav i handen samt guldring.[1] Staven (kräklan) och guldringen voro symboler för biskopens värdighet. Att böta till »staven» är sålunda ett uttryck analogt med uttrycket att böta till »kronan» (jfr HL KkB 12: 3 och 5). I såväl Västgöta- och Östgötalagarna som Västgötalagens konungalängd förekommer uttrycket *staf ok stol* som namn på biskopsämbetet och därtill hörande inkomster och egendomar. Uttrycket förekommer även i följande uppländska rättsbud, vilket är äldre än Upplandslagen: *Döör utlänsker Biscoper, stånde arff ok orff under staaff ok stool.* Sistnämnda tolkning av ordet *staf* har sedermera allmänt antagits av forskningen.[2]

Beträffande uttrycket *at — laki* ha likaledes inom forskningen uttalats olika uppfattningar. Som ovan nämnts, översatte Bugge ordet *lagh* med gång, under det att enligt H. Hjärne *laki* betyder styng (med kniv eller annat stickande vapen). Som alternativ till översättningen 'gång' har Hjelmqvist föreslagit översättningen 'grad', 'bötesgrad', och anför som stöd härför uttryck i fvn sådana som i *heldra lagi*, i tämligen hög grad, *i helzta lagi*, i särdeles hög grad, samt *at mesta laghi* eller *at mesto lage*, 'högst'. Häremot har Sandström[3] invänt, att det för alla dessa uttryck är karaktäristiskt, att de innehålla ett adjektiv i komparativ eller superlativ men däremot aldrig ett räkneord. Det är sålunda icke fråga om 'grad' i den nyssnämnda betydelsen, även om 'lag' i uttryck som de anförda till användning och betydelse påminner om 'grad' i uttryck som 'i högsta grad' etc. Sandström erinrar om, att de antagna betydelserna 'gång' och 'myckenhetsgrad', 'bötesgrad' icke äro uppvisade annorstädes i nordiskt fornspråk, under det att betydelsen 'slag', 'hugg' o. s. v. hos ordet *lagh* är synnerligen väl bestyrkt. — Mot teorien, att inskriften skulle avse tre inne i kyrkan utdelade knivhugg, har emellertid redan här ovan riktats en vägande rättshistorisk invändning.

Det ifrågavarande ordet *lagh* torde möjligen kunna sammanställas med ett i Frostatingslagen förekommande uttryck *festa lög*, vilket »var et for-

[1] VgL I, Rättlösabalken 2.

[2] Enligt Holmbäck och Wessén, Hälsingelagen, s. LV, kan ordet *staf* knappast betyda annat än biskopsstaven såsom biskopens ämbetssymbol. — En avvikande uppfattning hos I. Jonzon, Järnringen i Forssa kyrka, s. 126 med motivering, »att skriften säkerligen är långt äldre än man trott», nämligen redan från 1000-talets förra hälft.

[3] A. a., s. 75 och 78.

melt uddannet, foreløbigt retsmiddel, især til fordel for sagsøgeren; denne sagdes nl. at *festa lög*, naar han nedlagde lovformeligt forbud mod en ham præjudicierende handling el. fremgangsmaade, indtil dens berettigelse el. ikke-berettigelse ved dom var afgjort».[1]

Festa lag skedde antingen på tinget eller vid »Kirkestevne» (*þa skall løgfesta at kirkju eða á þingi*). Det innebar, att exempelvis en jordägare uttalade förbud mot viss person eller envar att nyttja hans jord. I Gulatingslagen liksom i den senare lagstiftningen användes i stället termen *forbud*.

Som nedan skall visas avsåg Forsaringens inskrift detsamma, som i Hälsingelagen regleras i Kyrkobalken 19: 4, nämligen det kyrkliga förbudet. Möjligen kan detta institut under den första kristna tiden ha utformats med ledning av ett inhemskt institut festa lag eller förbud. Liksom odalbonden kunde festa lag eller uttala förbud mot att någon nyttjade hans odaljord, kunde samma förbud uttalas mot att nyttja den på Uppsala-ödsgården belägna helgedomen. Anmärkningsvärt nog gällde i såväl den världsliga som kyrkliga rätten förbudets rättsverkningar lika länge, nämligen 12 månader.[2]

Den egentliga betydelsen av det ifrågavarande ordet *lagh* skulle alltså vara »läggande» av förbud. Mot den föreslagna tolkningen kan emellertid riktas den erinringen, att det icke av landskapslagarna framgår, att förbudet uttalades mera än en gång.[3] Den förutnämnda översättningen av *lagh* med »gång» passar därför bättre, men den är däremot icke så väl styrkt.

Innan runringens fortsatta text skall tolkas kan det vara lämpligt undersöka, huruvida någon ledning kan erhållas av Hälsingelagens kyrkobalk, varvid främst uppmärksammas de olika flockar, som handla om biskopsböter. Det bör emellertid förutskickas, att det icke är sannolikt eller ens möjligt, att ett under 1100-talets förra hälft inristat kyrkorättsligt stadgande skulle ha bibehållit sig oförändrat i den först omkring 1320 upptecknade Hälsingelagen. Under den mellanliggande tiden inträffade nämligen väsentliga förändringar inom kyrkorättens område, bland annat som följd av besluten på kyrkomötena i Linköping 1152 och Skenninge 1248, efter vilket sistnämnda möte den kanoniska rätten fick stort inflytande

[1] Glossarium till Norges gamle love, del V (1895), s. 418 under *lög*.

[2] Litt: Fr. Brandt, Om foreløbige Retsmidler i den gamle norske rettergang (1862), s. 19 ff. och Forelæsninger over den norske Retshistorie, II, s. 375 ff; E. Hertzberg, Grundtrækkene i Den ældste norske proces (1874), s. 49—51. — Vid lagfestningen användes symboliskt en s. k. lagkafle, d. v. s. en stav.

[3] Vidare må nämnas, att man kunde ha väntat, att ordet *lagh* snarare skulla ha sammanhang med mässfallen än med förbudet; jfr det följande.

främst inom kyrkorätten men även inom rättslivet i övrigt.[1] Den år 1296 verkställda kodifieringen av Upplandslagen inverkade också på utformningen av Hälsingelagen, vilken ju gällde de inom ärkestiftet belägna nordliga bygderna.

Vid en jämförelse mellan runinskriften och Hälsingelagen böra främst uppmärksammas de brott, för vilka enligt lagens kyrkobalk utgingo böter till biskopen. Biskopsböter utgingo i följande fall:

1) Vid underlåtenhet att giva prästen bud eller fordon till sjuk eller död man (KkB 12 pr).
2) Vid underlåtenhet att utgiva utlovad gåva till helgonen (KkB 21: 4), vilken bestämmelse sannolikt är av ungt datum (se nedan s. 254 f.).
3) Vid mål om hjonelag, skyldskapsbrott och hor (KkB 15).
4) Vid mened (KkB 19 pr).
5) Vid stöld i kyrka eller på kyrkogård — för brott mot kyrkofriden (KkB 18: 1).
6) Vid brott mot kyrkofriden i följande fall:
   a) »Så snart en bonde far från sin gård och på sin rätta kyrkoväg, viljande fara till kyrkan, då är han i full kyrkofrid; så ock då han är på väg hem. Blir då friden bruten på gården, skall bötas sex mark i envar av tre lotter. Sker det mellan hans gård och kyrkogården, och är han på rätta kyrkovägen, då skall bötas tre mark i envar av tre lotter. Blir han sårad i kyrkogårdsledet, böte till biskopen nio mark och nio mark till konungen. På kyrkogården, aderton mark; i kyrkodörren fyrtio mark; vid dopfunten, åttio mark; i sånghusdörren, hundra mark; i sånghuset, tvåhundra mark; uppe vid altaret, trehundra mark, om han bär framför sig kalk eller kors. Böterna för detta fridsbrott tager konungen som sin ensak och biskopen sex mark för kyrkans ohelgande. Konungen gav åt biskopen böterna vid brott mot kyrkofrid i prästens stuga och på prästens gård och mellan prästgården och kyrkogården» (KkB 21: 2). — För brott under processionerna med den heliga hostian (»Guds lekamen») bötades som för brott i kyrkan (KkB 21 pr).
   b) »Om någon drager en annan med våld ur kyrka eller från kyrkogård» — nio mark till kronan och nio mark till kyrkan (KkB 21: 3).
   c) »Den som bryter frid, där biskopen viger altare eller kyrka eller

[1] På kyrkomötet i Skenninge ålades biskoparna att skaffa sig den samling av dekretaler, som utarbetats på befallning av Gregorius IX och av denne år 1234 sanktionerats. Beslutet gällde alltså icke den äldre, i den s. k. Decretum Gratiani sammanfattade kanoniska rätten, som måste förutsättas ha varit sedan länge bekant i Sverige, utan det gällde fem samlingar av senare påvliga påbud, s. k. dekretaler.

kyrkogård, sargar eller slår blodvite, skall böta till kronan tjugo mark och tjugo mark till biskopen för fridsbrottet och för såramål efter landets lag» (KkB 21: 5).

7) Vid s. k. bannlysningsmål, vilka som namnet antyder medförde bannlysning såsom direkt följd. Hit räknades främst alla manhelgdsbrott (dråp, sår), vilka förövades på en helgdag (KkB 17). Denna i alla kyrkobalkarna gällande straffprincip och förfarandet i samband med dess tillämpning uttalas tydligast i Gutalagen, kap. 8, »Om manhelgd», där först böter bestämmas för dylika brott å helgdag och sedan fortsättes: »Prästen skall inställa gudstjänsten och stänga kyrkodörren för alla dem, som hava brutit Guds helgd, ty bannlysning följer alltid med helgbrott». — Till bannlysningsmålen räknades vidare varje dråpsgärning samt misshandel av en vigd klerk, vilken till tecken på sin värdighet hade s. k. tonsur (fsv. *krona*, av lat. *corona*), vilken erinrade om Kristi törnekrona.[1]

8) Vid de ovannämnda brotten, då prosten såsom biskopens länsman hade åtalsrätt, nämligen vid helgdagsbrott eller brott mot förordnad fastedag, eller när den, som blivit ålagd kyrkobot, gått uti kyrka eller ätit kött under sin kyrkobot, eller vid samvaro med en bannlyst man (KkB 16 pr). I denna sin egenskap var prosten en mäktig man och hade, då han färdades i rätta ärenden, rätt till följe av landets män (KkB 15: 2).

9) I följande fall, vilket återfinnes i flocken 19 om biskopsböter för mened (KkB 19: 4):

Gangör þæn man ii kirkiu	Går en man i kyrkan,
sum laghlikæ ær aff kirkiu sætter.	som lagligen är satt i förbud,
ok görs mæssu fall.	och sker mässfall,
bötæ III marker foræ eth	böte han tre mark för ett mässfall.
ok annat	och lika mycket för ett annat
ok sua for þriþiæ.	och för det tredje.[2]
(swa fore annät ok tridhiä).	
æy warþer þe boot meræ.	Ej bliva dessa böter större.
Stander man vtæ dagh ok ar	Är han i förbud under år och dag
ok wil æy ræt göræ.	och vill ej göra rätt,
þa ma han i ban sætiæs.	då må han sättas i bann.
wil han æy æn þa ræt göræ	Vill han ej ändå göra rätt
ok naþer sökiæ innan dagh ok aar.	och söka nåd inom år och dag,
þa a konungi till sighiæs.	då skall konungen tillsägas,

[1] Enligt konciliet i Telge 1279 skulle klerker, som hörde till de s. k. ordines maiores, såsom igenkänningstecken hava tonsur (DS I, 691).

[2] Jfr härmed KkB 21: 1: »Den som stjäl sig till Guds lekamen, sedan han är satt i förbud, böte tre mark.»

ok konunger agher ywr hanum mœþ swœrþ rœttœ.	och konungen skall låta avrätta honom med svärd.
ok vtan kyrkio garþ a han liggiœ fora brut siin.	Och utanför kyrkogården skall han ligga för sitt brotts skull.
ok arwr skiptœ boo hans.	Och arvingarna få skifta hans bo.

Av de med biskopsböter belagda brotten tilldraga sig de nu citerade bestämmelserna i KkB 19: 4 det största intresset på grund av likheten med runinskriften. Lagrummet består av två delar, av vilka den förra delen bestämmer böterna för den, som till och med tre gånger föranleder mässfall, och den senare delen handlar om den, som ändå ej vill göra rätt för sig. I likhet härmed innehåller runinskriften bötessatser för den, som tre gånger gör sig skyldig till en förseelse, vilken uppenbart är att hänföra till de kyrkliga brotten. Därefter omtalas liksom i lagrummet det straff, som drabbar den, vilken icke vill göra rätt för sig. Runinskriften består sålunda av samma huvuddelar som det ifrågavarande lagrummet KkB 19: 4.

Vid en närmare jämförelse mellan den förra delen av inskriften och lagrummet framgår följande. Enligt båda rättskällorna utgår böter till och med den tredje gången men icke därefter, vilket i lagen uttryckes med satsen: »Ej bliva dessa böter större.» Enligt runinskriften utgår högre böter för varje gång (enligt schemat 1: 2: 4), under det att i lagrummet endast utgår en 3-marksbot för varje brott. Hälsingelagen företräder i detta lagrum ett i den yngre svearätten vanligt system, enligt vilket i många fall lika höga böter utgår för varje gång till och med den tredje. Inskriftens äldre bötessystem är emellertid som ovan nämnts särskilt typiskt för HL.:s äldre straffrätt med dess fördubbling av förut i sammanhanget nämnt bötesbelopp. Forsaringens bötessystem är sålunda identiskt med det i HL förekommande bogher-systemet, vilket väl kan antagas tidigare ha förekommit även i KkB 19: 4.[1] Även detta förhållande talar för riktigheten av slutsatsen, att runinskriftens första del åsyftar samma rättsfall, som avses i förra delen av Kk 19: 4, d. v. s. mässfall av den man, som lagligen förbjudits besöka kyrkan. Runinskriftens förra del kan sålunda med tidens lagspråk angivas handla *Vm Mässufall.*

Det återstår att fullfölja jämförelsen mellan senare delen av runinskrif-

[1] HL MB 6: 2, KkB 21: 2 och KgB 10. — En ehuru olika mångdubbling av böterna vid förbud förekommer i yngre VgL KkB 47. Enligt flocken 52 hade biskopen rätt att »efter gammal lag» få 3 mark för *skriptabrot* (jfr äldre lagen GB 8: 2). Därmed avsågs bl. a. enligt flocken 48 »om en man, som är offentligen satt i förbud och lagligen är fälld, går i kyrkan» osv.

tens straffrättsliga stadgande och KkB 19: 4. Efter uppräkningen av bötessatserna följer i runinskriften uttrycket *ok allt äigu i värr, ef hann hafsk äkki rett fyrir*. Den senare delen av satsen torde vara till innebörden likvärdig med *ef hann havir äkki rett fyrir sik*, 'om han icke gör rätt för sig'.[1] Ett motsvarande uttryck förekommer just i KkB 19: 4: *wil han œy œn þa rœt görœ*, 'vill han ej ändå göra rätt'. Det förekommer i positiv form och liknande sammanhang i KkB 13, i vilken flock det talas om präst, som antingen gör mässfall, »ehuru han har fått sin rätt» eller sätter någon i förbud, »och denne bjuder rätt för sig». Enligt Upplandslagen KkB 1: 2 kunde prästen, om någon tredskades i fråga om sådant, som rörde kyrkobygge och kyrkobol, undanhålla honom Guds lekamen (d. v. s. förvägra honom tillträde till nattvarden), »till dess han har gjort rätt för sig», om så vore att sockenmännen ej tordes lagsöka honom. I UL RB 3 pr talas om en man, som ej vill göra rätt för sig vid utmätning, och enligt ÄB 25[2] vid krav på gäld i bondens bo: *Wil han igh tha rätt giöra*. Det ifrågavarande uttrycket förekommer sålunda ofta i ett processuellt sammanhang mellan dom på gäld eller böter samt utmätning av det utdömda beloppet. I runinskriften förekommer uttrycket likaledes efter uppräkningen av bötestaxan till och med den högsta tillåtna boten. Därest uttrycket även här skulle förekomma i liknande sammanhang som i lagarna, borde alltså det nästföregående uttrycket stå i samband med ett processuellt förfarande, som har samma uppgift som landskapslagarnas institut utmätning.

Vad betyder då den förra delen av satsen, nämligen *ok allt äigu i värr?* — *aigu* är genitiv av fsv. *egha*, fno. *eiga*, fem., 'egendom', och styres av *allt*. Tolkningen av den ålderdomliga konstruktionen blir sålunda: 'allt av egendom, all egendom'. — Beträffande orden *i värr* ha inom forskningen framlagts ett flertal olika tolkningar[3], av vilka HJELMQVIST (enligt Wessén) sannolikt framlagt den riktiga genom sammanställningen med fno. *verja*, 'sätta på spel, vedervåga, förlora'.

Nyligen har SANDSTRÖM[4] framlagt en helt ny tolkning. Enligt hans mening är Forsaringens *uarR* den regelmässiga fsv. motsvarigheten till vno. *vǫrr*. »Betydelsen bör sålunda vara densamma: 'beskyddare, försvarare'. Men betydelsen 'skyddsherre, målsman, beskyddare, försvarare' tillkommer också latinets patronus. Då inskriften avhandlar kyrkliga rättsförhållanden, torde det vara tillåtet att översätta *uarR* med patro-

[1] Holmbäck och Wessén, Hälsingelagen, s. LV.

[2] Schlyters utgåva av Upplandslagen, s. 128, not 47; handskrift E.

[3] Jfr den utförliga historiografiska redogörelsen hos Sandström, a. a.

[4] A. a., s. 86 ff.

nus.» I överensstämmelse härmed har Sandström för hela denna inskriftsdel föreslagit följande översättning: och för allt av egendom häri (d. v. s. i kyrkan) äge patronus, om han finnes, den rätt som prästerna äga. För förståelsen av denna översättning har Sandström erinrat om, att även i Sverige under kristendomens första tid det s. k. privatkyrkosystemet tillämpades och sannolikt var det förhärskande. Konungen eller en enskild storman byggde på sin bekostnad och på sin mark en kyrka, som han underhöll, och vars inkomster av fromma gåvor o. dyl. han uppbar. Kyrkan var hans egendom och den person, som behövdes för de heliga handlingarnas förrättande, d. v. s. prästen, tillsattes av honom. Sandström anser därför, att den reservation till förmån för den enskilde kyrkoägarens, patronus' rätt till talan och ersättning för den av honom ägda kyrkans inventarium, som inskriften gör, har motsvarats av då faktiskt föreliggande förhållanden.

Med de lokalhistoriska förhållandena synes emellertid denna tolkning näppeligen överensstämma. Som ovan nämnts, synes nämligen Högs kyrka, i vars kyrkodörr ringen ursprungligen suttit, ha byggts på kungsgårdens mark. Det förefaller vid sådant förhållande osannolikt, att i en inskrift i kungsgårdens kyrka skulle särskilt beaktats eventualiteten, att enskild patronus funnits.

Ehuru Sandströms egen tolkning sålunda måste avböjas, förtjänar hans kritik av Hjelmqvists ovannämnda översättning beaktande.[1] Han har nämligen uppvisat, att denne missförstått en av Hertzberg gjord tolkning av verbet *verja*, och att detta verb aldrig haft betydelsen 'sätta på spel, riskera'.

Hertzbergs sammanställning av verbet *verja* med senare leden i de norska lagarnas adjektiv *skattsvarr*[2] synes emellertid även visa vägen för tolkningen av Forsaringens dunkla uttryck *i värr*. Jag återger därför Hertzbergs följande uttalanden:

»Det andet led i »skattvarr, skattsvarr», hvilket — — — maa vaere »varr», ikke »svarr», kjendes eller kun i den aktive betydning »opmaerksam, forsigtig» d. e. beredt, forberedt paa at möde noget; men at den passive bemaerkelse »holdt i beredskab, beredt for, rede til at anvendes», ikke kan have ligget fjernt, sees af det tilsvarende substantiv »vari» m., den ikke alene betyder »forsigtighed», men ogsaa (i følge Fritzner) »hvad man har i beredskab for dermed at hjælpe sig i paakommende mangel eller forlegenhed.» Den senare betydelsen har givit anledning till en mängd samman-

[1] A. a., s. 76, not 1.

[2] E. Hertzberg, Tvivlsomme ord i Norges gamle love, Arkiv för Nordisk filologi, 5, s. 366 ff.

sättningar, »hvis förste led »vara-», »vare-», betegner, at vedkommende gjenstand holdes i reserve, i beredskab for at bruges i forefaldene tilfælder.

Efter dette maa alltsaa »skatt-varr» eller »skatts-varr» bemærke: hvad der »holdes rede for», »anvendes til at udrede», »skatt» i videre forstand d. e. skyldige ydelser overhovedet. — — — Vi have følgelig i »vara» eller »vör» för os et substantivisk begrep, der staar fuldkommen parallelt med det verbale i »veria». Betyder »veria» »at gjöre rede til afgivelse og udredsel» saavelsom »at udrede», saa betyder »vara (vör)» »det, som er gjordt rede til udredsel og afhændelse, det som skal afgives, udredes, afhændes»».

Ordet *värr* bör alltså uppfattas som 3. pers. sing. (< variR, verR.) Enligt HERTZBERG[1] betyder också adj. *varr* »som er beredt, som ligger rede», och det därav avledda *verja* bör alltså ursprungligen haft betydelsen »utrede». *Allt äigu i värr* bör då översättas med »han håller all [sin] egendom redo att erläggas».

Denna tolkning stämmer som nu skall visas helt med det rättsliga sammanhang, i vilket Forsaringens uttryck *ok allt äigu i värr* förekommer. När enligt landskapsrätten maximala böter utdömts för en gärning, och den dömde ändock vägrade att göra rätt för sig, d. v. s. att utgöra böterna, måste utmätning ske. Detta synes också ha gällt de kyrkliga böterna; enligt ÖgL skulle sålunda de till kyrkan ådömda böterna uttagas enligt landets lag.[2] Beträffande vilken egendom, som därvid fick utmätas, finnas följande talande rättsregler i Hälsingelagen RB 9:

»Nu är en man lagligen sakfälld, och länsmannen vill utsöka hos honom. Då skall han kalla ting till hans by och utse utmätningsmän till hans gård. Det är tolv män — — —. Utmätningsmännen skola utmäta lösöre och levande boskap. Räcker det ej till, då skall man utmäta säd och hö. Räcker det ej till, då skall man utmäta hans hus. Räcker det ej till, då skall man utmäta utjordar. Räcker ej heller det till, då biter utmätningen i bondens gård. Denna utmätning skall göras hos dem, som utfästa böter på tinget och icke vilja göra rätt för sig eller gälda i rätt tid, och likaså hos dem, som varken vilja utfästa böter eller göra rätt utan tredskas på tinget.»

Hälsingelagens flock om utmätning utsäger alltså beträffande de bötfällda *sum ey rætt wiliæ göræ*, att all deras egendom hotades av utmätning. På samma sätt utsäger Forsaringens inskrift beträffande den bötfällde »som icke gör rätt för sig», att *allt äigu i varr*. Sammanställt med den ovannämnda tolkningen av ordet *skatt(s)varr* synes betydelsen av nyssnämnda uttryck kunna vara, att all egendom skulle hållas redo för att erläggas

[1] A. a., s. 369.

[2] KkB 29: 1. Jfr C. Björling, Om bötesstraffet (1893), s. 117.

('holdes rede for, anvendes til at udrede') vid utmätning, vilken även kunde »bita» i bondens bo. Storleken av den högsta boten 3 mark silver gjorde detta också erforderligt. Detta belopp motsvarade nämligen minimum för besuttenhet ävensom för delaktighet i by (värdet av 1 öresland var 3 mark silver); mätt i kovärden efter forn värdering motsvarade nämnda bot 12 kor (12×2 öre silver $= 24$ öre $= 3$ mark silver). För att kunna erlägga ett så högt belopp krävdes givetvis i många fall, att all egendom måste »holdes rede». Sannolikt har emellertid det nämnda uttrycket *i värr* i inskriften använts såsom rättsterm med en mera speciell betydelse.[1] Det bör nämligen ihågkommas, att den i landskapsrätten förekommande utmätningen var ett relativt nytt institut, som efterträtt det med självhämnden nära besläktade fornsvenska *nam*, vilket tillämpades vid såväl gäld som böter. Enligt Östgötalagen (RB 3: 2) avskaffades rätten att taga nam i konung Knuts dagar (Knut Eriksson 1167—1196). I svearätten tilläts emellertid fortfarande *nam* i ganska stor utsträckning[2], såsom »för konungens utskylder eller för byggande av kyrka eller för byggande av skepp» (VmL MB 25: 12). För böter för försummelse vid kyrkobyggnad kunde enligt UL (KkB 1: 1)[3] kyrkovärdarna saklöst taga pant utan dom, under det att enligt den yngre HL (KkB 1: 2) kyrkovärdarna skulle utsöka beloppet »så som lagen säger». I dessa fall har ursprungligen *nam* varit tillåtet, vilket ju fortfarande var fallet i VmL. Tidigare måste det ha varit tillåtet att använda *nam* även vid indrivning av övriga kyrkliga böter.

Med detta fornsvenska institut *nam* kan uttrycket *i värr* antagas haft samband. När *nam* kunde väntas, kunde sålunda egendomen förklaras vara *i värr*, d. v. s. den skulle hållas redo eller i beredskap, liksom före utmätning egendom kunde förklaras i kvarstad. Med ett anakronistiskt men för nutiden tydligt uttryck kan således *i värr* även översättas med *i kvarstad*.

Liksom i runinskriften handlar senare delen av KkB 19: 4 om det fall, att den skyldige *wil œy ræt göræ*, det vill säga inte vill göra rätt för sig. Sedan han varit i s. k. förbud under ett år, kunde han sättas i bann, och inom ytterligare ett år överlämnas till den världsliga makten i och för avrättning med svärd. Hans bo skulle därvid tillfalla arvingarna. Härutin-

---

[1] Jfr även termen *warskogher* till stammen *wäria*, 'skydda, freda', fridlyst skog. Jfr ock *vargerningh*, f. vad som förvaras för kommande behov (F. A. Dahlgren, Glossarium 3, s. 954).

[2] VmL använder påverkad härav det nya låneordet pant (fsv. *panter*) i KkB 1: 1 men i KgB 7: 6 och i MB 20 det gamla inhemska nam (Holmbäck och Wessén, Västmannalagen, s. 100, not 155.). — Jfr s. 29 ovan.

[3] Jfr W. Sjögren, a. a., s. 147.

nan föreligger sålunda en skillnad mot runinskriften, enligt vilken den brottslige riskerade all sin egendom.

De i senare delen av Kk B 19: 4 återgivna rättsreglerna ha rönt starkt inflytande av den kanoniska rätten.[1] De nämnda sanktionerna förbud och bann äro ju typiska, från den kanoniska rätten hämtade kyrkliga straff — (*censuræ ecclesiasticæ*).

Förbud (*forbup*, interdictum, resp. suspensio ingressus ecclesiæ) innebar uteslutning från den offentliga gudstjänsten och nattvarden. Bannlysning (*ban*, excommunicatio) innebar fullständig uteslutning ur det kyrkliga samfundet.[2] Som yttersta påföljd kunde den bannlyste överlämnas till det av den världsliga myndigheten förda svärdet, enär kyrkan icke för sin egen del godkände någon strafform, som föranledde blodsutgjutelse (*ecclesia non sitit sanguinem; ecclesia abhorret a sanguine*). Denna påföljd kom under 1200-talet alltmera till användning.[3] Den nu itrågavarande senare delen av KkB 19: 4 har sannolikt utformats först efter Skenninge möte 1248 och återger i varje fall icke fornsvensk kyrkorätt.[4]

Runinskriftens senare del kan sålunda med tidens lagspråk angivas handla *Vm Forbudh*. Då som ovan visats den förra delen handlar om mässfall, kan alltså den äldsta i vårt land bevarade rättsuppteckningen sägas handla »Om mässfall och förbud» (*Vm Mässufall ok Forbudh*), vilken rubrik återfinnes på flockar med likartat innehåll i ett flertal av landskapslagarnas kyrkobalkar.[5]

Oriktig är sålunda den inom forskningen uttalade uppfattningen, att Forsaringens lagstadgande icke finnes upptecknat i Hälsingelagen, vilket möjligen skulle berott på att dess läsning och tolkning redan vid lagens tillkomst berett för stora svårigheter.[6] Runinskriftens lagstadgande återfinnes i stället, ehuru i moderniserad form, i Kyrkobalken 19: 4.

Runinskriftens bötessatser präglas av en anmärkningsvärd stränghet. Detta förklaras av att böterna, såsom här antagits, utgått i samband

[1] Jfr W. Sjögren, a. a., s. 147.

[2] Jfr R. Hemmer, a. a., s. 288 och där anf. litt.

[3] Hinschius, a. a., s. 397.

[4] Om den kyrkliga domsrätten och därmed sammanhängande bot- och straffordning, se: H. Hildebrand, Sveriges medeltid, 3 (1892), s. 824 f. och 849 f. — J. Gummerus, Beiträge zur Geschichte des Buss- und Beichtewesens in der schwedischen Kirche des Mittelalters, I (1900). — W. Sjögren, De fornsvenska kyrkobalkarna (i: Tidsskrift for Retsvidenskab, 1904). — E. Bull, Folk og kirke i middelalderen (1912), s. 87 f. — Holmbäck och Wesséns kommentarer till kyrkobalkarna i verket Svenska landskapslagar, I—V (1933—1947).

[5] UL, KkB 13, VmL KkB 12 och SmL KkB 10.

[6] Nelson, anf. utgåva s. XXXI, not 6.

med mässfall av en person, vilken *af kirkiu ær sættir*. Ty redan olydnad mot ålagd kyrkobot ansågs som ett synnerligen allvarligt brott. Detta framgår med all önskvärd tydlighet av den fornsvenska Pentatevkenparafrasen, i vilken säges att »olydnad i undergående av kyrkobot (*skriptabrut*) är en av de farligaste dödssynder, ty den visar otacksamhet mot Gud för himmelrikets nåd efter helvetets dom, och han förtjänar aldrig mera att få himmelrikets nåd, om han ej bättrar sig, så mycket han förmår».[1]

Trots runinskriftens och lagrummets knapphändiga uppgifter är det möjligt att ingående beskriva, huru det under den första kristna tiden tillgått i Forsa helgedom, då en ur kyrkan utstött man vållade mässfall.

Den för hela ärkestiftet, och således även för Hälsingland, grundläggande rättskällan, Upplandslagens kyrkobalk (KkB 14: 7), har nämligen härom bevarat följande målande skildring:

»Nu kommer till kyrkan en man, som är utstött ur kyrkan (*aff kirkiu ær sættær*, d. v. s. ordagrant samma uttryck som i HL KkB 19: 4), då mässan läses. Kommer han förr än mässoffret sker, då må prästen kläda av sig mässkläderna, om han ej annars vill gå ur kyrkan. — — — Nu kommer mannen, sedan tysta mässan har börjat; då må ej prästen avbryta, och bönderna må saklöst höra mässan till slut.»[2]

Förklaringen till dessa bestämmelser är, att enligt romersk-katolsk uppfattning hade nattvarden karaktären av en offerhandling, det s. k. mässoffret.[3] Sedan instiftelseorden lästs, ansågs Kristi lekamen och blod vara kroppsligen närvarande. Detta tillkännagavs för församlingen genom ringning med en liten klocka. Den följande delen av mässan lästes av prästen med låg röst (»tysta mässan», fsv. *pighiandi mässä*) och den fick

[1] Medeltidens bibelarbeten, I, s. 301; Jfr Holmbäck och Wessén, Hälsingelagen, s. 283, not 85.

[2] Jfr härmed UL KB 16: 1 och det likalydande VmL KkB 24: 1, enligt vilka lagrum en man, som blivit ålagd kyrkobot, men ändock gått uti kyrkan, då han skulle stå utanför, skulle böta 3 mark. Enligt det med HL 19: 4 nära överensstämmande UL KkB 19: 4 skulle en man, som var satt i förbud och ändock gick i kyrkan och därigenom vållade mässfall, böta 3 mark för det första mässfallet, likaså för det andra och för det tredje, vilken bot emellertid inte blev större, även om mässfallen blevo flera. — Jfr VgL II KkB 47. — Jfr ock SdmL KkB 10: 3, som föreskriver, att om en man, som lagligen var satt i förbud eller i bann, tredskades och ej ville lämna kyrkan, och det blev mässfall för hans skull, dömdes han att böta 3 mark för mässfallet. — Om däremot en biltog man kom till kyrkan, fick han ej med våld dragas ut ur kyrkan eller kyrkogården. I detta fall fick prästen saklöst läsa mässan, och sockenmännen saklöst åhöra den. Den fredlöse hade alltså i detta avseende en bättre ställning än den man, som var satt i förbud eller bannlyst.

[3] Holmbäck och Wessén, Upplandslagen, s. 40, not 68, och Äldre Västgötalagen, s. 19, not 49 och där anf. litt.; jfr prof. Yrjö Hirn, Det heliga skrinet (1909), s. 71—76.

icke på några villkor avbrytas. Om prästen sålunda under gudstjänsten blev kallad till en döende, skulle han kläda av sig mässkläderna och hjälpa den sjuke, om han icke förrättade tysta mässan (VgLI, KkB 14).

Enligt den ifrågavarande bestämmelsen i Upplandslagen KkB 14: 7 ålåg det biskopens länsman att åtala för mässfall, vållat av en man, som var utstött ur kyrkan. Ex analogia böra de i Hälsingelagen KkB 19: 4 omförmälda brotten också ha åtalats av biskopens länsman. Detta framgår även a fortiori av KkB 16, som föreskriver, att om »en man, som har blivit ålagd kyrkobot (*skriptœpæn man wærœ .i. kirkiu gangin*), har gått uti kyrka», skulle detta åtalas av prosten såsom biskopens länsman.

I denna sin egenskap var prosten alltså åklagare beträffande de i runinskriften åsyftade kyrkliga brotten. Denna omständighet är sannolikt förklaringen till att runringen hade sin ursprungliga plats i dörren till prostkyrkan, belägen i omedelbar närhet av tredingens tingsplats. Även i Jämtland tillkom det prosten att meddela förbud, varigenom den drabbade skulle »sättas ut av kyrkan».[1] Detta är motivet för en sannolikt medeltida prästmordssägen från Sveg.[2]

Efter uppräkningen av böterna och påföljden för den, som icke ville göra rätt för sig, följer satsen: *svað lærðiR äigu at liuðretti, sva vas innt fyrr ok hälgat.* — Partikeln *svað* 'så att, som' är känd från Rökstenen, men icke i samma användning från litterär fornsvenska.[3] — Ordet *lærðiR* betyder egentligen 'de lärda', d. v. s. prästerskapet, och torde här ha samma betydelse som biskopsämbetet. Det förtjänar här att anmärkas, att i konung Håkan Magnussons brev till jämtarna år 1378 hade uttrycket »lärde män» en så rymlig innebörd, att därunder innefattades även ärkebiskopen.[4] Uttrycket *at liuðretti* saknar motsvarighet i fornsvenskt lagspråk, men återfinnes i fornnorskt; den ordagranna betydelsen är 'enligt folkets rätt'. Verbet *inna* betyder 'nämna, utsäga', i fno rätt användes det om »lagmandens retsudsagn».[5] Verbet *hälga* kan översättas med 'helga, göra heligt, orygglig bekräfta' eller 'göra okränkbart i rättsligt avseende'.[6] Hela satsen har av Wessén översatts sålunda: »Det som de lärde äga att få enligt landets lag, det blev förr stadgat och stadfäst».[7] Satsen hänvisar

[1] N. Ahnlund, Jämtlands och Härjedalens historia, del 1 intill 1537 (1948), s. 546 ff.

[2] E. Modin, Härjedalens ortnamn och byggdesägner, (2. uppl. 1911), s. 87 f.

[3] Holmbäck och Wessén, Hälsingelagen, s. LVI.

[4] N. Ahnlund, a. a., s. 389.

[5] Glossarium till Norges gamle love, *inna*, s. 318.

[6] A. a., *helga*, s. 279.

[7] Wessén antager alternativt, att den citerade satsen möjligen hör närmare samman med det föregående, varvid översättningen skulle bli: »— — — om man icke gör rätt för sig, så som de lärde äga att få enligt landets lag».

sålunda uttryckligen till vad som var gällande enligt landets, det vill säga Hälsinglands, lag.

J. SANDSTRÖM[1] har beträffande denna del av inskriften uttalat en något avvikande tolkning. *At liuðretti* tillerkänner han konkret betydelse och antager sålunda, att det här betecknat den församling, där landets lag föredrogs och tillämpades, d. v. s. landstinget.

Verbet *inna forœ* kan ha en ensartad betydelse med de svenska medeltidslagarnas uttryck *foreskilia, firi skilia.* Då tingets beslut fattades, skulle sålunda, enligt Sandström, ett likartat förfarande kommit till användning som vid avslutande av enskildas avtal om trolovning, giftermål, köp och förlikning. Det högtidliga tillkännagivandet antages ha haft samma betydelse för rättsgiltigheten. Översättningen av den nu ifrågavarande delen av inskriften är enligt Sandström: På landstinget blev så proklamerat och högtidligen fastställt. I överensstämmelse härmed antages Anund och Ofeg ha varit 'forskilamän'.[2] Varför dessa varit två undandrager sig vår kännedom. Gissningsvis vågar Sandström antaga, att landstinget redan då — liksom i senare tid bevisligen varit fallet — hade dubbel nämnd, och att för vardera nämnden funnits en 'forskilaman', en 'prolocutor'.[3]

Beträffande denna tolkning måste dock framföras flera rättshistoriska erinringar. Därest *at liuðretti* betecknat en domstol, bör denna hava varit tredingstinget. Då verbet *inna* på vno område användes om »lagmandens retsudsagn» (Hertzberg), finns ingen anledning att direkt sammanställa det med *foreskilia.* Då de svenska landskapslagarna icke känna till två forskilamän, kunna de två namngivna bönderna icke ha tjänstgjort såsom sådana. Den gissningsvis antagna förklaringen med dubbel nämnd kan icke åberopas, ty i så fall är det i hög grad osannolikt, att båda forskilamännen tagits från samma socken.

Jag anser inga avgörande skäl förebragts att beträffande inskriftens sista del frångå Wesséns översättning, nämligen: »Det som de lärde äga att få enligt landets lag, det blev förr stadgat och stadfäst.» Angående betydelsen av denna mening ha kommentatorerna framhållit,[4] att den »behöver givetvis icke åsyfta regelbundet utgörande av tionde utan endast något underhåll till prästerna, som Hälsinglands allmoge på tinget har åtagit sig.» Som jämförelse hänvisas till den för Hälsingland egendomliga »gåvan till helgonen, som alla tingsmän hava lovat», (Kk 21: 4), varför försummelse straffades med 3 mark böter till biskopen. Möjligen

[1] Om tolkningen av Forsa-ringen, s. 91 ff.

[2] A. a., s. 91.

[3] A. a., s. 97.

[4] Hälsingelagen, s. LVII.

kunde också avses s. k. huvudtionde, som utgick med $^1/_{10}$ av förmögenheten. — Häremot må emellertid framhållas, att med den ifrågavarande helgongåvan avsågs den s. k. *Olafz häzla*, vilken de olika landstingen i Ångermanland, Medelpad och Hälsingland åtogo sig först år 1314.[1] Vidare synes huvudtionde icke kunna avses redan av det skälet, att den icke omtalas i Svealagarna (men väl i yngre Västgötalagen, KkB 72). Vanligt tionde synes av de inledningsvis anförda historiska skälen icke heller kunna avses. Rättshistoriska skäl kunna även åberopas för samma slutsats. Enligt de centrala svealagarnas kyrkobalkar[2] utgingo nämligen icke böter för underlåtenhet att erlägga tionde eller andra avgifter till kyrka och prästerskap. Påföljden var i stället det ovannämnda förbudet. Härav följer, att den nu ifrågavarande satsen: »det som de lärde äga få enligt landets lag» icke synes kunna gälla något prästerskapet tillkommande underhåll utan avse de förutnämnda, biskopen tillfallande böterna. Genom den ifrågavarande satsen fastslogs, att biskopens (»de lärdes») rätt väl tillkännagavs men inte tillkom genom inskriften, utan tidigare lagfästats.

Vad slutligen beträffar de två i inskriften omtalade Anund och Ofeg, anser jag, att de voro Högs sockens två kyrkovärdar. Sådana omtalas nämligen redan i HL, som ålade dem att utsöka böter vid försummelse vid kyrkobygget (Kk 1: 2). Enligt ÖgL (KkB 3: 1) ålåg det kyrkovärden att vid tvist försvara kyrkans jord och att på söndagen utfärda stämning i kyrkodörren. Enligt sitt namn skulle kyrkovärden, *kyrkiuvœriandi* — egentligen kyrkans försvarare, målsman — försvara kyrkan och dess egendom. Enligt HL KkB 1: 2 skulle kyrkovärdarna ju också utsöka böter vid kyrkobygget och ursprungligen sannolikt genom *nam* uttaga de kyrkliga böterna. Det är i full överensstämmelse härmed som socknens två kyrkovärdar namngivas i samband med ett rättsbud, som avsåg att skydda kyrkans frid från att kränkas av en man, som var utstött ur kyrkan.

Forsaringens inskrift innehåller vårt äldsta skrivna lagbud. Detta är ett kyrkorättsligt stadgande, som innehåller straffsatserna för den, som är satt i förbud och vållar mässfall. Det innehåller alltså ett för den kyrkorättsliga straffrätten grundläggande lagbud. Lagbudet har av bönderna antagits på tredingstinget i Sunded och med runskrift inristats på den järnring, som fästats i kyrkodörren till den äldsta prostkyrkan Hög invid tredingens Uppsala öds gård och tingsplats. Genom sin plats har det inneburit en iögonfallande maning till tingsmenigheten att respektera kyrkofriden.

[1] Hälsingelagen, s. 286 not 126 och där anf. litt. Jfr Nils Ahnlund, S:t Olofs minne i Norrland (Från Medeltid och Vasatid, 1933), s. 92 ff.

[2] UL KkB 7: 8 och 13: 2, VmL KkB 6: 7 och 12: 2, SdmL KkB 10: 2 och 12: 2.

Översikt av järnålderns indelning.

A Äldre järnåldern

1 Förromersk järnålder	ca 400—ca	Kr. f.
2 Romersk järnålder	ca Kr. f.—ca	400 e. Kr.

B Yngre järnåldern

1 Folkvandringstiden	ca 400—ca	550 e. Kr.
2 Vendeltiden	ca 550—ca	800 e. Kr.
3 Vikingatiden	ca 800—ca	1050 e. Kr.

Mått-, vikt- och mynt-tabell.

För spannmål:

1 läst = 12 pund = 96 spann = 384 fjärdingar

För smör och fläsk:

1 läst = 12 tunnor = 192 (lis)pund = 3840 markpund

Mynt:

1 mark = 8 öre = 24 örtugar = 192 penningar

1 mark guld = 8 mark silver.

För övrigt se: Nordisk Kultur, XXX (1936).

Förkortningar

BB = Byggningabalken av ÖgL m. fl., Byalagsbalken av UL.
DGL = Danmarks gamle Landskabslove.
DHT = [Dansk] Historisk Tidsskrift.
DL = Dalalagen. (SGL 5, Holmbäck & Wessén 2.)
DrB = Dråpsbalken.
DS = Diplomatarium Suecanum.
ED = Edsöresbalken.
FMU = Finlands medeltidsurkunder.
fno. = fornnorska.
FrL = Frostatingslagen. (NGL 1.)
fsv. = fornsvenska.
GB = Giftermålsbalken.
GL = Gulatingslagen. (NGL 1.)
HH = Historiska handlingar.
HL = Hälsingelagen. (SGL 6, Holmbäck & Wessén 3.)
HSH = Handlingar rörande Skandinaviens historia.
HT = Historisk tidskrift
JB = Jordabalken.
JL = Jydske lov, Jyllandslagen. (DGL 2—4.)
KA = Kammararkivet.
KgB = Kungabalken.
KkB = Kyrkobalken.
KmB = Köpmålabalken.
KrLL = Kristoffers landslag. (SGL 12.)
LL = Norska landslagen (NGL 1.)
LSA = Lantmäteristyrelsens arkiv.
MB = Manhelgdsbalken.
MELL = Magnus Erikssons landslag. (SGL 11.)
NGL = Norges gamle Love.
NH = Närkes handlingar (KA)
NoHT = [Norsk] Historisk tidsskrift.
pr = principium (första stycket (huvudstycket) i varje flock).
RA = Riksarkivet.
RB = Rättegångsbalken.

SD = Svenskt diplomatarium.
SdmL = Södermannalagen. (SGL 4, Holmbäck & Wessén 3.)
SGL = Samling af Sveriges gamla lagar.
SjL = Själlandslagen. (DGL 5—6.)
SkL = Skånelagen. (SGL 9, Holmbäck & Wessén 4.)
SmåH = Smålands handlingar. (KA)
SmålL = Smålandslagen. (SGL, Holmbäck & Wessén 5.)
SRP = Svenska riksarkivets pergamentsbref.
SRS = Scriptores rerum Suecicarum.
SödH = Södermanlands handlingar. (KA)
UB = Urbotabalken.
UH = Upplands handlingar. (KA)
UL = Upplandslagen. (SGL 3, Holmbäck & Wessén 1.)
UUÅ = Uppsala universitets årsskrift.
VB = Vådamålsbalken.
VgL I = Äldre Västgötalagen. (SGL 1, Holmbäck & Wessén 5.)
VgL II = Yngre Västgötalagen. (SGL 1, Holmbäck & Wessén 5.)
VmH = Västmanlands handlingar. (KA)
VmL = Västmannalagen. (SGL 5, Holmbäck & Wessén 2.)
ÄB = Ärvdabalken.
ÖgL = Östgötalagen. (SGL 2, Holmbäck & Wessén 1.)

Där annat icke angives, ha de svenska landskapslagarna citerats, i original efter SGL och i översättning efter Holmbäck & Wessén, de danska efter DGL och de norska efter NGL.

Källor

Otryckta källor

STOCKHOLM.

Riksarkivet (RA).

B 15. Lars Sparres kopiebok.
C 11. Jordebok öfver lantbor och skattebönder i Färingö tingslag.
C 32. Greger Matssons räkenskapsbok för Rasbo härad.
D 7. Register på skoklostersägor.
Barnekowska räkenskaperna för Nyköpings län 1365—66. (Fotostatkopior.)

Svea hovrätts arkiv:

Liber causarum, vol. 31 och 39.

Kammararkivet (KA).

Landskapshandlingar från:

Närke (NH).
Småland (SmåH).
Södermanland (SödH).
Uppland (UH)
Västmanland (VmH).
Åland.
Öland.
Östergötland.

Finska kameralia:

Mantalsregister från Åland 1553.

Kungl. Lantmäteristyrelsens arkiv (LSA).

Geometriska jordeböcker.
Äldre kartor jämte beskrivningar.

Vitterhets- Historie och Antikvitets Akademien.

Antikvarisk-topografiska arkivets sockeninventeringar.

JÖNKÖPING.

Göta hovrätts arkiv.

Renovationer av domböcker från Värend från 1600-talet.

LINKÖPING.

Stifts- och landsbiblioteket.

Kh 53.

UPPSALA.

Universitetsbiblioteket.

Palmskiöldska samlingen 307.

Bellander, O. R., Anteckningar om Westmanlands härader. Köping 1869. (Av förf. interfolierat ex.)

Uppsala akademis räntekammare.

Kartarkivet. Handlingar 61 d.

Landsarkivet.

Kyrkoböcker.

Svenska ortnamnsarkivet.

Registerserier.

VADSTENA.

Landsarkivet.

Domböcker från Värend från 1600-talet.

Tryckta källor

Aktsamling till kungsådreinstitutets historia. Utg. av K. G. Westman. Uppsala 1920.

Beowulf. Mit ausführlichen Glossar hrsg. von M. Heyne. Paderborn 1913. (= Bibliothek der ältesten deutschen Literatur-Denkmäler 3.)

Bjarköretten, Norska, se: NGL 1.

Biärköa rätten, thet är: then äldsta stadz lag i Sweriges rjke ... Utg. av J. Hadorph. Sthlm 1687.

Bureus, J. T., Sumlen. Utg. i urval [av G. E. Klemming]. Stockh. 1886. (= Nyare bidrag till kännedom om de svenska landsmålen. Bih. 1:)

Svenska medeltidens bibelarbeten. Utg. av G. E. Klemming. 1. Sthlm 1848—51. (= Samlingar utg. av Svenska fornskriftsällskapet 9.)

Bidrag till Skandinaviens historia ur utländska arkiver. Samlade och utg. af C. G. Styffe. 1—5. Sthlm 1859—75.

Diplomatarium Suecanum. Edit. J. G. Liljegren, B. E. Hildebrand, E. Hildebrand och S. Tunberg. 1—6: 1—4. Sthlm 1828—1921. (Cit.: DS.)

Svensk diplomatarium från och med år 1401. Utg. av C. Silfverstolpe & K. H. Karlsson. 1—4: 1—2. Sthlm 1875—1904. (Cit.: SD.)

Erikskrönikan enligt cod. Holm. D 2. Utg. av R. Pipping. Sthlm (tr. Uppsala) 1921. (= Samlingar utg. av Svenska fornskriftsällskapet 47.)

Fagrskinna. Norégs kononga tal udg. . . . ved Finnur Jónsson. Khvn 1902—03. (= Samfund til udgivelse af gammal nordisk litteratur 30.)
Flateyjarbók. En samling af norske kongesagaer. 1—3. Christiania 1860—68.
Die Gesetze der Angelsachsen. Hrsg. von F. Liebermann. 1. Halle a. S. 1903.
Grettis saga Ásmundarsonar. Hrsg. von R. C. Boer. Halle a. S. 1900. (= Altnordische Saga-Bibliothek 8.)
Gutalagen, se: SGL 7 & Holmbäck & Wessén 4.
Gutasagan, se: Holmbäck & Wessén 4.
GÖRANSSON, JOHAN, Bautil, det är: alle Swea ok Götha rikens runstenar. Sthlm 1750.
Handlingar rörande Skandinaviens historia, 18. Sthlm 1833. (Cit.: HSH.)
Heimskringla. Nóregs konunga sogur af Snorri Sturlusson. Udg. ved Finnur Jónsson. 1—2. Khvn 1893—97. (= Samfund til udgivelse af gammal nordisk litteratur 23.) Svensk övers., se: Snorre Sturlassons kungasagor.)
HOLMBÄCK & WESSÉN, se: Svenska landskapslagar.
Hälsingelagen, se: Lex Helsingiae.
Arvid Trolles jordebok 1498. Utg. av J. A. Almquist. Sthlm 1938. (HH 31.)
Kong Valdemars Jordebog. Udg. ved Svend Aakjaer. 1—3. Khvn 1927—45 (= Samfund. til udg. af gammal nordisk litteratur 50.)
Jus vetus uplandicum . . . et e svionico in latinum transtulit Johannes Loccenius. Upsaliae 1700.
Biskop Hans Brask kopiebok. (Östergötlands fornminnesförenings tidskrift 1875.)
Snorre Sturlassons kungasagor. Övers. av Emil Olson. 1—3. Lund 1919—1922.
Uplands lagmansbok 1490—94. Utg. av K. H. Karlsson. Sthlm 1907. (= Samlingar utg. av Svenska fornskriftsällskapet 39.)
Danmarks gamle landskabslove med kirkeloverne. Udg. ved John Bröndum-Nielsen og Svend Aakjaer. 1—8. Khvn 1920—41. (Cit.: DGL.)
Svenska landskapslagar. Tolkade och förklarade för nutida svenskar av Åke Holmbäck och Elias Wessén. 1—5. Sthlm (tr. Uppsala) 1933—46. (Cit.: Holmbäck & Wessén.)
The laws of the earliest English kings. Ed. an transl. by F. L. Attenborough. Cambridge 1922.
Lex Helsingiae (Hälsingelagen). Edidit Axel Nelson. Hafniae 1948. (= Corpus codicum suecicorum medii aevi VIII.)
Liber census Daniae. Kong Valdemar den Andens jordebog. Udg. af O. Nielsen. Khvn 1873.
LILJEGREN, J. G., Run-urkunder. Sthlm 1834.
Norges gamle love indtil 1387. Udg. ved R. Keyse, P. A. Munch m. fl. 1—5. Christiania 1846—95. (Cit.: NGL.)
Kong Valdemar den Andens jydske Lov, udg. af N. M. Petersen. Khvn 1850. (= Oldskrifter, udg. af det nord. Literatur-Samfund 9.)
MAGNUS, OLAUS, Historia om de Nordiska folken. 2. Uppsala & Sthlm 1912.
Finlands medeltidsurkunder. Samlade och i tryck utgivna av . . . R. Hausen. 1. Helsingfors 1910.

Murenius, Boethius, Acta visitatoria 1637—1666. Utg. av K. Österbladh. Borgå 1905—08. (= Finska kyrkohistoriska samfundets handlingar 6.)
Nestorskrönikan. Övers. från fornryskan av A. Norrback. Sthlm 1919.
Svenska Riks-archifvets pergamentsbref från och med år 1351. 1—3. Sthlm 1866—72.
Petri, Olaus, En swensk cröneka. Utg. av J. Sahlgren. Uppsala 1917.
Konung Gustaf den förstes registratur. 1—29. Sthlm 1861—1916. (= Handlingar rör. Sveriges historia. Ser. 1.)
Russkaja pravda po drevnejsemu spisku. Ed. E. F. Karskij. Leningrad 1930.
Rimbert, Ansgars levnad. Övers. av G. Rudberg. Med historisk inledning av Nils Ahnlund. Sthlm 1926.
Upplands runinskrifter. Utg. av E. Wessén och S. B. F. Jansson. 1—3: 1. 1—13. Sthlm 1940—49. (= Sveriges runinskrifter 6.
Samling af Sweriges gamla lagar. Utg. af H. C. Collin och C. J. Schlyter. Sthlm & Lund 1827—77. (Cit.: SGL.)
Scriptores rerum suecicarum medii aevi. 3: 1. Upsala 1876.
Sweriges rijkes siö-lagh: som aff ... her Carl then elfte, ... stadgat wardt. Sthlm 1667.
Skogstadga för mädhal tridhiung i Trögd. Utg. af G. E. Klemming. Sthlm 1872. (= Småstycken på fornsvenska, samlade af G. E. Klemming 7.)
Polnoe sobranie Russkič letopisej. (Fullständig samling av ryska annaler.) 3, 5. S:t Petersburg 1841, 1851.
Styffe, C. G., se: Bidrag till Skandinaviens historia.
Sverris saga. Saga Sverris konúngs. Khvn 1834. (= Fornmanna sögur 8.)
Fornmanna sögur. 8—9. Khvn 1834—35.
Tacitus, Germanerna år 98. Framställd på svenska av N. E. Hammarstedt. 2 bearb. uppl. Sthlm 1921.
——, Mindre skrifter. Dialogus de oratoribus, Agricola et Germania. I svensk översättning med inledning och anmärkningar av Per Persson. Sthlm 1929.
Sveriges traktater med främmande magter. Utg. av O. S. Rydberg. 1. Sthlm 1877.
Undervisning om rikets ränta 1530—1533. Sthlm 1889. (= HH 11.)
Ur Västmanlands äldsta skatteböcker. Utg. af C. Uggla. Västmanlands fornminnesförenings årsskrift 8. Bil.
Johan Bures utdrag ur Erik XIII:s af Pommern numera förkomna skottebok för år 1413. (Bidrag till Finlands medeltidshistoria. Utg. av R. Hausen. 1. Helsingfors 1881.)

Litteratur

Adamek, S. A., Die Ideologie des Rechts. 1. Ursprung und Grundlagen des Rechts. [Akad. avh. Sthlms högsk.] Uppsala 1944.

Ahlström, A., Våra medeltidslagar. Studier i fornsvensk stilistik och prosarytmik. [Akad. avh.] Lund 1912.

Ahnlund, N., Jämtlands och Härjedalens historia. 1. Intill 1537. Sthlm 1948.

——, Norrländska skinnskatter. (Saga och sed 1946.)

——, Oljoberget och Ladugårdsgärde. Sthlm 1924.

——, Till frågan om den äldsta Erikskulten i Sverige. (HT 1948.)

Akiander, M., Utdrag ur ryska annaler. (Suomi 8. 1848.)

Almquist, J. A., Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523—1630. 1—4. Sthlm 1917—23. (= Meddelanden från svenska riksarkivet. N. f. II: 6.)

Almquist, J. E., Om s. k. eviga räntor i det medeltida Stockholm. (HT 1939.)

Ambrosiani, S., Mark och markland. (Rig 1939.)

——, Markalej och öresland. (Gotländskt arkiv 1942.)

——, Studier öfver den svenska kyrkans organisation och författning vid 1100-talets midt. (Kyrkohistorisk årsskrift 1902.)

——, Till diskussionen om äldre tiders mått och mål. (Rig 1937.)

——, Örtugland. (Rig 1949.)

——, Rec. av P. Nörlund, Trelleborg. (Rig 1949.)

Amira, K. von, Nordgermanisches Obligationsrecht. 1—2. Leipzig 1882—95.

Andersson, I., Källstudier till Sveriges historia 1230—1436. [Akad. avh.] Lund 1928.

Arup, E., Danmarks historie. 1. Khvn 1925.

——, Leding og ledingsskat i det 13. aarhundrede. (DHT R. 8: 5. 1913—14.)

Beckman, Nat., Distingen och månkalendern. (Rig 1946.)

——, Isländsk och medeltida skandinavisk tideräkning. (Nordisk kultur 21. Sthlm 1934.)

Beekman, A. A., Holland, Zeeland en Westfriesland i 1300. s'Gravenhage 1916. (= Geschiedkundige atlas van Nederland. 5: 1.)

Bellander, O, R., Anteckningar om Westmanlands härader. Köping 1869.

Berg, G., Bidrag till den inre statsförvaltningens historia under Gustaf den förste, hufvudsakligen i afseende på Småland. [Akad. avh. Uppsala.] Sthlm 1893.

BERGFALK, P. E., Om svenska jordens beskattning till och med början af 17:de århundradet. 1—5. [Akad. avh.] Upsala 1832.
BERGMAN, G., Utvecklingen av samnordiskt ē i svenska språket. [Akad. avh.] Uppsala 1921.
BERTELL, E., Kronans och kyrkans gods på Åland under 1500-talet. (Hektograferad avh. pro gradu, Helsingfors 1943.)
BJÖRLING, C., Om bötesstraffet i den svenska medeltidsrätten. [Akad. avh.] Lund 1893.
BOLIN, G., Snorre Sturlasson och Distingen i Uppsala. (Rig 1945.)
——, Stockholms uppkomst. [Akad. avh. Sthlms högsk.] Uppsala 1933.
BOLIN, S., Ledung och frälse. Studier och orientering över danska samfundsförhållanden under äldre medeltid. [Akad. avh.] Lund 1934.
BRANDT, F. P., Forelæsninger over den norske retshistorie. 2. Kristiania 1883.
——, Om forelöbige retsmidler i den gamle norske rettergang. Kristiania 1862.
BRATE, E., Sveriges runinskrifter. 2 uppl. Sthlm 1928. (= Natur och kultur 11.)
BRUNNER, H., Deutsche Rechtsgeschichte. 1—2. Leipzig 1887—92. (= Systemat. Handbuch der deutschen Rechtswissenschaft. Abt. 2: 1.)
BRÖGGER, A. W., Mål og vekt i forhistorisk tid i Norge. (Nordisk kultur 30. Sthlm 1936.)
BRÖGGER, A. W., FALK, HJ., & SHETELIG, H., Osebergsfundet. 1. Kristiania 1916.
BUGGE, S., Rune-indskriften paa ringen i Forsa kirke i nordre Helsingland udgivet og tolket. Christiania 1877.
BULL, E., Folk og kirke i middelalderen. Kristiania 1912.
——, Leding, militær- og finansforfatning i Norge i ældre tid. Kristiania 1920.
CHRISTENSEN, C. A., Et bidrag til fortolkning af ledingssatserne og betegnelsen havnebonde i Jydske lov. (Med lov skal land bygges. Khvn 1941.)
CLOWES, G. S. LAIRD, Sailing ships, their history and development. 1—2. London 1947—48.
COLLINDER, B., The name Germani. (Arkiv för nordisk filologi 59. 1944.)
CORNELL, H., Norrlands kyrkliga konst under medeltiden. [Akad. avh.] Uppsala 1918. (= Norrländskt handbibliotek 8.)
DAHLGREN, F. A., Glossarium öfver föråldrade eller ovanliga ord och talesätt i svenska språket. Lund 1914—16.
DAHLGREN, P., Vikingatidens nordiska skeppstyper. (Tidskrift i sjöväsendet 1930.)
DAHLSTRÖM, S. Ledungsanstalter i Åby län år 1450 (Acta Academiæ Aboensis Humaniora XV punkt 3. Åbo 1944.)
DANNERT, L., Gotland 1645—1654. (Skrifter utg. av Humanistiska föreningen vid Stockholms högskola 1. 1939.)
DOVRING, F., Attungen och marklandet. Studier över agrara förhållanden i medeltidens Sverige. [Akad. avh.] Lund. 1947.
[——], OSSIANNILSSON, F., Fogdö (Vårfruberga) klosters jordebok. (Vetenskapssocieteten i Lund. Årsbok 1945.)
DREIJER, M., Fornborgar och bötesberg på Åland. (Skärgårdsboken. Helsingfors 1948.)

EKHOLM, G., Forntid och fornforskning i Skandinavien. Sthlm 1935.
——, Var bodde Tacitus' svioner? (Svenska dagbladet 28/10 1944.)
ENVALL, P., Dalarnas vårdkaseberg och tre därmed sammanhörande ortnamnsgrupper. (Dalarnas hembygdsbok 1946.)
ERIKSSON, MANNE, Byar och hamnor i forna tiders Vendel. (Upplands fornminnesförenings tidskrift 46. Bil. 1. 1938.)
——, Våla under medeltiden. (Hembygden. Östervåla hembygdsförenings minnesskrift vid 10-årsjubileet. Sala 1936.)
ERIKSSON, MÄRTA, Järnräntor under 1500-talet. Uppsala 1940. (= Jernkontorets bergshistoriska skriftserie 11.)
ERIXON, S., Båtlag och kyrkbåtar. (Svenska kulturbilder. N. f. Bd 2. Sthlm 1935.)
——, Samlingsplatser och bröllopsstugor hos den svenska allmogen. (Rig 1920.)
——, Skultuna bruks historia. 1—2. Sthlm 1921—35.
ERSLEV, K., Valdemarernes storhedstid. Khvn 1898.
FALK, HJ., Altnordisches Seewesen. (Wörter und Sachen 4. 1912.)
——, Altnordische Waffenkunde. Kristiania 1914. (= Skrifter utg. av Videnskapsselskapet i Kristiania. 2. Historisk-filosofiske klasse. 1914: 6.)
FORSSANDER, J.-E., Irland — Oseberg. (Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1943.)
FRIESEN, O. VON, Ett par ord i Upplandslagen. (Studier tillägn. Axel Kock. Lund 1929. = Arkiv för nordisk filologi 40. Tilläggsband.)
——, Fredsförhandlingarna mellan Olov Skötkonung och Olav Haraldsson. (HT 1942.)
——, De svenska runinskrifterna. (Nordisk kultur 6. Sthlm 1933.)
FRUIN, R., De Keuren van Zeeland. s'Gravenhage 1920. (= Werken der Vereeniging tot uitg. der bronnen het oud-vaderl. recht. R. 2: 20.)
GALLÉN, J., Kring Birger jarl och andra korståget till Finland. (Historisk tidskrift för Finland 1946.)
GARFVÉ, A., Fellingsbro sockens historia. 1 uppl. Arboga 1904.
Glossarium [till Norges gamle love], se: NGL 5.
GOSSES, I. H., Welgeborenen en huislieden. Haag 1926.
GULOWSEN, I., De gamle varder. (NoHT R. 4: 5. 1909.)
GUMMERUS, J., Beiträge zur Geschichte des Buss- und Beichtwesens in der schwedischen Kirche des Mittelalters. 1. [Akad. avh. Helsingfors.] Upsala 1900.
HAFSTRÖM, G., Estlandssvenskarna. (Svensk tidskrift 1941.)
——, Sockenindelningens ursprung. (Festskrift till Nils Ahnlund 25.8.1949. Sthlm 1949.)
——, Äldre Västgötalagens »Landamæri». (Historiska studier tillägn. Sven Tunberg. Uppsala 1942.)
——, Rec. av H. Munktell, Det svenska rättsarvet. (HT 1945.)
——, Rec. av A. Norrback, Rusernas rätt och de svenska landskapslagarna. (Svensk juristtidning 1944.)
HAMRE, L., En skipsbyggingskontrakt fra 1398. (NoHT 1949.)
Handlingar angående professuren i historia vid Uppsala universitet. Uppsala 1930. (Cit.: Handlingar.)
HASUND, S., Bönder og stat under naturalsystemet. Oslo 1924.

HEMMER, R., Studier rörande straffutmätningen i medeltida svensk rätt. [Akad. avh.] Helsingfors 1928.
HERTZBERG, E., Grundtrækkene i den ældste norske proces. Kristiania 1874.
——, Ledingsmandskabets störrelse i Norges middelalder. (NoHT R. 5: 2. 1912—14.)
——, Om eiendomsretten til det norske kirkegods. Kristiania 1898.
——, Tvivlsomme ord i Norges gamle love. (Arkiv för nordisk filologi 5. 1888—89.)
HESSELMAN, B., Långheden och Hälsingeskogen. (Namn och bygd 1930.)
——, Sveamålen och de svenska dialekternas indelning. Uppsala 1905.
HILDEBRAND, H., Medeltiden. Sthlm 1905. (= Sveriges historia intill tjugonde seklet 2.)
——, Sveriges medeltid. Kulturhistorisk skildring. 1—3. Sthlm 1879—1903.
HINSCHIUS, F., Das Kirchenrecht der Katholiken und Protestanten in Deutschland. 1—6: 1. Berlin 1869—97.
HIRN, Y., Det heliga skrinet. Sthlm 1909.
HJELMQVIST, T., Bidrag till tolkningen af runinskriften på Forsaringen. (Arkiv för nordisk filologi 24. 1908.)
HJÄRNE, E., Rod och runor. (Humanistiska vetenskapssamfundet i Uppsala. Årsbok 1946 (tr. 1947).)
——, Roden. Upphovet och namnet. Området och jarlen. (Namn och bygd 1947.)
——, Sakkunnighetsutlåtande rörande professuren i historia vid Uppsala universitet 1941. (Maskinskriftsduplikat.)
——, Sveriges holme och Bjärköarätten. (Acta academiae Aboensis. Humaniora XVIII. Åbo 1949.)
——, Vederlag och sjöväsen. Ett bidrag till det danska statsskickets äldsta historia. (Namn och bygd 1929.)
HJÄRNE, H., Runinskriften på Forsaringen. Ett tydningsförsök. (Nordisk tidskrift for filologi. N. R. 5. 1880—82.)
HOLM-OLSEN, L., Stefnuleiðangr. (NoHT 34: 5. 1347.)
HORNBORG, E., Segelsjöfartens historia. Sthlm (tr. Helsingfors) 1923.
HUMBLA, PH., Förhistoriskt klinkbygge. — Galtabäcksbåten och dess rekonstruktion. (Göteborgs kungl. vetenskaps- och vitterhetssamhälles handlingar. Följd 5. Ser. A. Bd 6: 1. Göteborg 1937.)
HYLTÉN-CAVALLIUS, G. O., Wärend och wirdarne. 1—2. Sthlm 1864—68.
HÄRENSTAM, C., Finnveden under medeltiden. [Akad. avh.] Lund 1946.
INAMA-STERNEGG, K. TH. VON, Deutsche Wirtschaftsgeschichte. 1. Bis zum Schluss der Karolingerperiode. Leipzig 1879.
JAKOBSEN, J., Etymologisk ordbog over det norröne sprog på Shetland. Khvn [1908]—1921.
——, Det norröne sprog på Shetland. Khvn 1897.
JANSSON, S. O., Mått, mål och vikt i Sverige till 1500-talets mitt. (Nordisk kultur 30. Sthlm 1936.)
JOHANNESSEN, F., Båtene fra Gokstadskibet. (Viking 4. 1940.)
JOHNSTON, A. W., Oðal law in Orkney and Shetland. (Oldlore miscellany of Orkney, Shetland, Caihtness and Sutherland. 8. 1920.)
JÓNSSON, F., Islands mönt, mål og vægt. (Nordisk kultur 30. Sthlm 1936.)

JONZON, I., Järnringen i Forssa kyrka. (Julhälsningar till församlingarna i ärkestiftet 1936.)
——, När kom kristendomen till Hälsingland? (Hälsingland, utg. av A. Viksten. Uppsala 1944.)
JØRGENSEN, P. J., Dansk retshistorie. Retskildernes och forfatningsrettens historie indtil sidste halvdel af det 17. aarhundrede. Khvn 1940.
——, Guldvurdering. (Salmonsens konversationsleksikon. 2 Upl. Bd 10. Khvn 1920.) [Undert.:] P. J. J.
——, Skyldtaksation. (Salmonsens konversationsleksikon. 2 Upl. Bd 21. Khvn 1926.) [Undert.:] P. J. J.
KLEMMING, G. E., Upplysningar och anmärkningar om en för sveriges laghistoria vigtig urkund, den förlorade Söderköpingsrätten. (Kongl. Vitterhets-, historie och antiqvitetsakademiens handlingar 35. Sthlm 1867.)
KOCK, E., Om hemföljd (forntida arv) i svensk rätt t. o. m. 1734 års lag. [Akad. avh. Uppsala.] Lund 1926.
KOLSRUD, O., Artikel om tionde i Kirke-Leksikon for Norden. 4. Khvn 1929.
LAGERROTH, F., Den svenska landslagens författning i historisk och komparativ belysning. Lund 1947. (= Skrifter utg. av Fahlbeckska stiftelsen 32.)
LEHMANN, K., Kauffriede und Friedensschild. (Germanische Abhandlungen zum 70. Geburtstag K. von Maurers. Göttingen 1893.)
——, Der Königsfriede der Nordgermanen. Berlin & Leipzig 1886.
LIND, E. H., Om rim och verslemningar i de svenska landskapslagarne. Upsala 1881. (Upsala universitets årsskrift 1881.)
LINDE, G., Baggensstäket. (Samfundet S:t Eriks årsbok 1947.)
LINDELL, TH., När vårdkaseldar brunno. (Meddelanden från Östergötlands fornminnesförening 1931—32.)
LINDQUIST, I., Kungadömet i hednatidens Sverige. (Festskrift till Jöran Sahlgren. Lund 1944.)
LINDQVIST, S., Gotlands Bildsteine. 1—2. Sthlm 1941—42.
——, Svenskt forntidsliv. Sthlm 1944.
LJUNG, S., Söderköpings historia intill 1586. Lund 1949.
LOCCENIUS, J., Lexicon juris Sveo-Gothici. Holmiae 1651. — Ed. sec. Upsaliae 1665. — Ed. tertia. Holmiae 1674.
LORENTZEN, B., Vardevakt og strandværn langs Norges sydvest-kyst i det 17de århundre. (NoHT R. 5: 8. 1930—33.)
LUNDBERG, E., Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden. 1000—1400. Sthlm 1941.
LÖNNROTH, E., Marklandets uppkomst. (Scandia 1941.)
——, Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige. Göteborg 1940. (= Göteborgs högskolas årsskrift 46: 3.)
MAGNÚSSON, E., Hin elzta frumskiá ur norrœnum kirkjulögum. (Kirkjuti indi fyrir Island 1879.)
MAURER, K., Eine Runenschrift kirchenrechtlichen Inhalts. (Kritische Vierteljahrschrift für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft 1878.)
MAYER, E., Der germanische Uradel. (Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germ. Abt. Bd 32. 1911.)
——, Mittelalterliche Verfassungsgeschichte. Deutsche und französische Verfassungsgeschichte vom 9. bis zum 14. Jahrhundert. 1—2. Leipzig 1899.

Modéer, I., Böte. (Namn och bygd 1939.)
——, Föret vid Uppsala. (Namn och bygd 1944.)
——, Namn- och ordgeografiska studier. Uppsala 1937. (= Uppsala universitets årsskrift 1937: 12.)
——, Till bötenamnens historia. (Namn och bygd 1941.)
Modin, E., 'Blaskurit.' En språkfråga i jaktzoologisk belysning. (Fauna och flora 1919.)
Munch, P. A., Det norske folks historie. 2. Christiania 1862.
Nerman, B., Sutton-Hoo — en svensk kunga- eller hövdinggrav? (Fornvännen 1948.)
——, Det svenska rikets uppkomst. Sthlm 1925. (= Föreningen för svensk kulturhistoria. Böcker 6.)
——, Sveriges första storhetstid. Sthlm 1942.
——, Sveriges rikes uppkomst. Sthlm 1941.
Nilsson, E., Vår hembygd Nora. Nora (tr. Tierp) 1939.
Nordholm, G., By »I hambri ok i forniskipt». (Vetenskapssocieteten i Lund. Årsbok 1948.)
Noreen, A., Altschwedische Grammatik mit Einschluss der Altgutnischen. Halle 1904.
Norrback, A., Rusernas rätt och de svenska landskapslagarna. Sthlm 1943.
Nörlund, P., Trelleborg. Khvn 1948. (= Nordiska fortidsminder 4: 1.)
——, De ældste Vidnesbyrd om Skyldtaxationen. (DHT R. 9: 6. 1928—29.)
Ossiannilsson, F., se: Dovring, F.
Pipping, R., Kommentar till Erikskrönikan. Helsingfors 1926. (= Skrifter utg. av Sv. litteratursällsk. i Finland 187.)
——, Strödda anteckningar till de fornsvenska lagarna, Helsingfors 1931. (= Acta academiae Aboensis, Humaniora VII: 2.)
Radloff, E. W., Beskrifning öfver norra delen af Stockholms län. 1—2. Upsala 1804—05.
Ramstedt, C. W., Om krigs- och skatteväsendet i Svealandens lagar. [Akad. avh.]. Upsala 1875.
Rietschel, S., Untersuchungen zur Geschichte der germanischen Hundertschaft. 1. (Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germ. Abt. 28. 1907.)
——, Zur Hundertschaftsfrage. (Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germ. Abt. 30. 1909.)
R[ydin], H. L., Grundskatt. (Nordisk familjebok. 2 uppl. 10. Sthlm 1909.)
Sandström, J., Markland och bördsrätt. Uppsala 1927. (= Upplands fornminnesförenings tidskrift 10. Bil. 3.)
——, Marklandet i Svealandskapen. (HT 1942.)
——, Några konturer kring kungsådreinstitutets historia före 1734. (Kungl. humanistiska vetenskapssamfundet i Uppsala. Årsbok 1944.)
——, Om tolkningen av Forsa-ringen. (Kungl. humanistiska vetenskapssamfundet i Uppsala. Årsbok 1948.)
——, Studier rörande Dalarnas administrativa indelning 1539—1650. (Meddelanden från svenska riksarkivet. N. f. I: 25—27. 1911.)
——, De stående skatterna i Svealand under medeltiden. (HT 1913.)

SCHALLING, E., Kyrkogodset i Skåne, Halland och Blekinge under dansk tid. Sthlm 1936. (= Statens offentliga utredningar 1936: 28.)
SCHLYTER, C. J., Glossarium ad corpus iuris Sueo-Gotorum antiqui. Ordbok till Samlingen af Sweriges gamla lagar. Lund 1877. (= SGL 13.)
SCHNEPPER, H., Die Namen der Schiffe und Schiffsteile im Altenglischen. [Diss.] Kiel 1908.
SCHÜCK, A., Studier rörande det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling. [Akad. avh. Sthlms högsk.] Uppsala 1926.
——, Svithjod och folklanden. (Festskrift till Nils Ahnlund 25.8.1949. Sthlm 1949.)
——, Torgny lagmans strafftal på Uppsalatinget. (Svensk tidskrift 1949; föreligger i korrektur.)
SCHÜTZ, E. J., Om skifte af jord i Sverige. Sthlm 1890.
SCHWERIN, C. L. VON, Die altgermanische Hundertschaft. Breslau 1907. (= Untersuchungen zur deutschen Staats- und Rechtsgeschichte 90.)
——, Zur Hundertschaftsfrage. (Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germ. Abt. 29. 1908.)
SJÖGREN, I. W., Till frågan om säljarens rätt till »awisning» vid fastighetsföryttring enligt Upplandslagen. (Svensk juristtidning 1941.)
SJÖGREN, W., De fornsvenska kyrkobalkarna. (Tidskrift for retsvidenskab 1904.)
Skärgårdsboken. Utg. av Nordenskiöld-samfundet i Finland. Helsingfors 1948.
Svensk släktkalender. Sthlm 1949.
SPAK, F. A., Några historiska upplysningar angående de blanka vapnen samt skyddsvapnen ifrån äldsta tider intill nuvarande tid. Sthlm 1890.
STAF, N., Marknad och möte. [Akad. avh.] Stockholm 1935.
STEENSTRUP, J., Normannerne. 1—4. Khvn 1876—82.
STEINNES, A., Gammal skatteskipnad i Noreg. 1—2. Oslo 1930—33. (Det Norske videnskapsakademie i Oslo. Avhandl. Hist.-Filos.-klasse 1930: 1, 1933: 1.)
——, Leidang og landskyld. Oslo 1927. (Det norske videnskapsakademie i Oslo. Skrifter 2. 1927: 2.)
STENTON, F. M., Anglo-Saxon England. Oxford 1943. (= The Oxford history of England 2.)
STYFFE, C. G., Framställning af de så kallade grundregalernas uppkomst och tillämpning i Sverige. (Kungl. vitterhets, historie och antiqvitetsakademiens handlingar 24. Sthlm 1864.) [Cit.: Grundregalerna.]
——, Skandinavien under unionstiden. 3 uppl. Sthlm 1911.
STÅHLE, C. I., En bötesbestämmelse i Upplandslagens konungabalk. (Rig 1939.)
——, De medeltida ledungsskatterna i Svealandskapen. (HT 1941.)
——, Om vår äldsta jordebok (Vårfruberga klosters godsförteckning). (Namn och bygd 1948.)
——, Studier över de svenska ortnamnen på -inge. [Akad. avh. Sthlms högsk.] Lund 1946.
SÖDERWALL, K. F., Ordbok öfver svenska medeltidsspråket. 1—2: 1—2. Lund 1884—1918.

TACK, P. L., Walcherse Plaatsnamen. (Nomina geographica Nederlandica 11. 1938.)
TARANGER, A., Udsigt over den norske rets historie. 2: 1. Kristiania 1904.
TENGBERG, R., Om den äldsta territoriala indelningen och förvaltningen i Sverige. 1. [Akad. avh. Uppsala.] Sthlm 1875.
THORDEMAN, B., Medeltidens folkvapen. (Vapenhistoriska sällskapets årsskrift 1940—41.)
——, »Vikingars härläger». (Svenska dagbladet 13/1 1949.)
THULIN, G., Historisk utveckling af den svenska skifteslagstiftningen med särskildt afseende å frågan om delningsgrund vid skifte. Sthlm 1911.
——, Om mantalet. 1. [Akad. avh. Lund.] Sthlm 1890.
TUNBERG, S., Några förvaltningshistoriska spörsmål ur Nordens äldsta historia. (HT 1947.)
——, Rod och Roslag i det gamla Svearike. Sthlm 1947. (= Det levande förflutna 11.)
——, Roden och Roslagen. [Rec. av E. Hjärne.] (HT 1949.)
——, Romare och germaner. (Historiska studier tillägnade Nils Ahnlund 23/8 1949. Sthlm 1949.)
——, Stora Kopparbergets historia. 1. Uppsala 1922.
——, Studier rörande Skandinaviens äldsta politiska indelning. [Akad. avh.] Uppsala 1911.
——, Svearna. En historisk fantasi. (Nordisk tidskrift 1945.)
——, Till Svearikets äldsta historia. (Fornvännen 1920.)
——, Uppland och Roslagen. En studie i nordisk samhällshistoria. (Studier i ekonomi och historia tillägn. Eli F. Heckscher. Uppsala 1944.)
——, De äldsta världsliga privilegierna i Sverige. (HT 1907.)
TUXEN, N. E., De nordiske langskibe. (Aarböger for nordisk oldkyndighed 1886.)
WADSTEIN, E., Runinskriften på Forsaringen. Vårt äldsta lagstadgande. Uppsala 1898. (= Skrifter utg. av Kungl. humanistiska vetenskapssamfundet i Uppsala 6: 3.)
WENNSTRÖM, T., Brott och böter. Rättsfilologiska studier i svenska landskapslagar. Lund 1940.
——, Lagspråk och lagtexter. Lund 1946.
——, Studier över böter och myntvärden i Västgötalagarna. Lund 1931. (= Skrifter utg. av Vetenskapssocieteten i Lund 13.)
——, Tjuvnad och fornæmi. Rättsfilologiska studier i svenska landskapslagar. Lund 1936.
WESSÉN, E., Eddadikterna om Helge Hundingsbane. (Fornvännen 1927.)
——, Studier till Sveriges hedna mytologi och fornhistoria. Uppsala 1924. (= Uppsala universitets årsskrift 1924: 6.)
VESTLUND, A., Om Forsaringen. Ett runminnesmärke och en folksägen. (Gammal hälsingekultur 1931.)
WIDENGREN, P., Iranska feodalherrar. (Svenska dagbladet 28/5 1949.)
WILDA, W. E., Geschichte des deutschen Strafrechts. 1. Das Strafrecht der Germanen. Halle 1842.
VOIONMAA, V., Studier i Ålands medeltidshistoria. (Finska fornminnesföreningens tidskrift 27. 1916.)

YRWING, H. N:SON, Gotland under äldre medeltid. [Akad. avh.] Lund 1940.
ZETTERHOLM, D. O., Hå 'årfäste'. (Ordgeografi och språkhistoria. Sthlm 1936. = Nordiska texter och undersökningar 9.)
ÅKERLUND, W., Studier över Ynglingatal. Lund 1939. (= Skrifter utg. av Vetenskapssocieteten i Lund 23.)
AAKJÆR, S., Maal, vægt och taxter i Danmark. (Nordisk kultur 30. Sthlm 1936.)
ÖBERG, H. S., Leidangsordningen i lys av sagaene. (NoHT 34: 7. 1948.)